

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

TANZİMAT'IN BOSNA HERSEK'TE UYGULANMASI VE NETİCELERİ
(1839-1875)

DOKTORA TEZİ

EMİNE AK

İSTANBUL 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

TANZİMAT'IN BOSNA HERSEK'TE UYGULANMASI VE NETİCELERİ
(1839-1875)

DOKTORA TEZİ

EMİNE AK

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. ALİ AKYILDIZ

İSTANBUL 2010

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Emine Ak'ın "Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı Prof.Dr. Ali Akyıldız

Üniversitesi Marmara

İmza

Üye : Prof.Dr. Emine Gürsoy Naskali

Üniversitesi Marmara

Üye : Prof.Dr. Zekeriya Kurşun

Üniversitesi Marmara

Üye : Prof.Dr. Mahir Aydın

Üniversitesi İstanbul

Üye : Prof.Dr. Ufuk Gülsoy

Üniversitesi Marmara

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 15 / 03 / 2010 tarih ve 2010/5-4 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1-17

1 TANZİMAT'A DOĞRU BOSNA EYALETİ

1.1 II. MAHMUD DEVRİ.....	18
1.1.1 Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasına Tepkiler.....	18
1.1.2 Hüseyin Kaptan Hareketi.....	21
1.1.3 Bosna Redif Süvari Alaylarının Kurulması.....	23
1.2. TANZİMATIN İLK ON YILINDA BOSNA EYALETİ.....	26
1.2.1 Erken Dönem Tanzimat Uygulamaları.....	26
1.2.1.1 Halil Kâmilî Paşa'nın Tanzimat Uygulamaları (Kasım 1845-Haziran 1847...)	26
1.2.1.2 Tanzimât-ı Adliyenin Tesisine Mukaddime: Meclislerin Oluşturulması	37
1.2.1.3 Bir Askeri Reform Projesi: Bosna Alayının Kurulması	44
1.2.1.4 Mirliya Ârif Paşa'nın Raporu: Tanzimatın Uygulanmasının Ertelenmesi.....	45
1.2.2 1848 Avrupa İhtilalinin Reform Sürecine Etkisi ve Bosna'ya Asker Sevki Meselesi...	48
1.2.3 Sosyal Tepkiler.....	56
1.2.3.1 1845 Bihke İsyanı.....	56
1.2.3.2 1849 Bosna İsyanı	58

2 BOSNA EYALETİ'NİN TANZİMATTA DAHİL EDİLMESİ: 1850-1852

2.1 ÖMER PAŞA'NIN TANZİMATIN İCRÂSİ İÇİN GÖREVLENDİRİLMESİ.....	60
2.1.1 Bosna'da Tanzimatın İlânı ve Tepkiler.....	61
2.1.1.1 Fermânın Halka İlan Edilmesi: Resmi Merâsim.....	61
2.1.1.2 Ömer Lütfî Paşa ve Hafız Mehmed Paşa Arasında Anlaşmazlık.....	62
2.1.1.3 Tanzimat Karşıtı Hareketler.....	64
2.2. REFORMLARIN UYGULANMASINA GEÇİŞ.....	65
2.2.1 İdari Alandaki Reformlar.....	65
2.2.1.1 Geçici Meclisin Kurulması (<i>Meclis-i Muvakkat</i>).....	65
2.2.1.2 Defterdar ve Diğer Memuriyetlerin Oluşturulması	67
2.2.1.3 İdari Taksimattaki Düzenlemeler: Kaymakamlıklar	68
2.2.2 Reform Aracı Olarak Eğitim ve Bosna'da Rüşdiye Mekteplerinin Açılması....	69

3 VERGİ REFORMU

3.1 MALİ ALANDA TANZİMAT.....	76
3.1.1 Reformun Unsurları.....	76
3.1.2 Verginin Tayini ve Tahsilinde Yenilik Arayışları.....	77
3.1.3 Mal ve Emlak Sayımı Meselesi	79

3.1.4	Memur Harcamalarının Merkezileştirilmesi.....	80
3.2	VERGİ SİSTEMİNDE REFORM.....	84
3.2.1	Bosna Eyaleti’nde Örfi Tekâlif Uygulaması.....	85
3.2.1.1	Verginin Tevzi’.....	85
3.2.1.2	Alınan Örfi Vergiler.....	88
3.2.2	Örfi Verginin Sadeleştirilmesi: “Ancemaatin Vergi”ye Geçiş.....	92
3.2.3	Âşar Vergisi ile İlgili Düzenlemeler.....	96
3.2.3.1	Bosna’da Âşar Vergisi: Sorunlar, Çözüm Arayışları.....	97
3.2.4	Cizye Vergisi ile İlgili Düzenlemeler.....	100
3.2.5	Bosna’da Cizye Vergisi: Sorunlar ve Uygulamalar.....	103
3.2.6	Bedel-i Askeri Vergisi.....	107

4 TOPRAK REFORMU TEŞEBBÜSLERİ

4.1	TARIMSAL ÜRETİM VE OLUŞTURDUĞU SOSYAL YAPILAR.....	110
4.1.1	Çiftlik Sistemi ve Bosna’da Toprağın Sahipleri (<i>Ashâb-ı Alâka</i>).....	111
4.1.2	Toprağın İşçileri: Kiracılar ve Ortakçılar.....	113
4.2	TOPRAK MESELESİNDE REFORM ÇABALARI.....	115
4.2.1	Tanzimatın Uygulanmasından Önceki Toprak Düzenlemeleri (1839-1850)....	116
4.2.1.1	Hüsrev Paşa Devrinde Yapılan Düzenlemeler.....	116
4.2.1.2	Tahir Paşa Devrinde Yapılan Düzenlemeler.....	120
4.2.2	Tanzimatın Uygulanmasından Sonraki Düzenlemeler.....	121
4.2.2.1	1859 Bosna Hersek Çiftlik Nizamnamesi.....	121

5 NÜFUS SAYIMLARI

5.1	TANZİMATTAN ÖNCEKİ NÜFUS SAYIMLARI.....	125
5.1.1	1831 Genel Nüfus Sayımı.....	125
5.1.2	1844 Nüfus Sayımı.....	128
5.2	TANZİMAT DEVRİ NÜFUS SAYIMLARI.....	130
5.2.1	1850-1851 Nüfus Sayımı.....	131
5.2.2	1860 Nüfusu	140
5.2.3	Salnamelere Göre Bosna Nüfusu.....	147

6 ASKERİ REFORM VE VİLAYET SİSTEMİNE GEÇİLMESİ

6.1	ASKERİ REFORM.....	149
6.1.1	Cevdet Paşa’nın Bosna-Hersek Müfettişliği.....	149
6.1.1.1	Reformlara Katkısı.....	150
6.1.1.2	Cevdet Paşa’nın Reform Formülü: Sosyal Analiz.....	151
6.1.2	Bosna Eyaleti’nde “Askeri Reform”: Bosna Taburlarının Oluşturulması.....	155
6.1.2.1	Reformun Temel Unsurları: Meşveret, Müzakere ve Meşruiyet.....	155
6.1.2.2	Cevdet Paşa’nın Nutku	157
6.1.2.3	Fermân’ın Okunması.....	159
6.1.2.4	Uygulamaya Geçiş.....	159

6.2	VİLAYET SİSTEMİNE GEÇİŞ.....	161
6.2.1	1864 Vilayet Nizamnâmesi.....	161
6.2.2	Vilayet Nizamının Bosna'ya Uygulanması.....	163
6.2.3	Bosna Vilayetinin Mülki Yapısı: Meclisler, Daireler, Memuriyetler.....	165
6.2.4	Gecikmiş Bir Reform: Emlak Sayımı.....	169
6.2.4.1	Hersek Sancağı'nda Emlak Sayımı Teşebbüsü, 1861.....	169
6.2.4.2	Emlak Sayımı'na Başlanması, 1867.....	170
	SONUÇ	173
	KAYNAKÇA	176
	ÖZGEÇMİŞ	194
	EKLER	195

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin bir devre adını vermiş olan “reform çağı”nı anlayabilmek için tanzimat devrinin genel karakteristiklerinin yanısıra, özeli, yani imparatorluğun farklı eyaletlerindeki uygulamaları ve sonuçlarını bütünsel olarak kavramak son derece önemlidir. Hele tükettiğimiz yüzyılı anlamlandırabilmek açısından, imparatorluğun en çetin eyaletlerinden biri olan Bosna'daki uygulamanın anlaşılması daha da önemlidir. Özellikle 1992-1993 yıllarında Bosna'da yaşanan trajedinin nedenlerine kafa yormaya çalışan batılı devletlerin savaşın nedenini açıklamak ve/veya meşrulaştırmak için, Bosna'yı oluşturan farklı etnik gruplar arasında varolan ve temelleri Osmanlı devrine dayandığı iddia edilen “eski nefretler” “*ancient hatreds*” (Markus Koller) tezini işliyor olmaları son derece manidardır. Samuel Huntington, 1993'te ortaya attığı “medeniyetler çatışması” tezinde dünya tarihinin evrileceği çatışmalar çağını öngörürken, Balkanları, global çatışma eksenlerinden biri olarak tanımlıyordu. Sovyet bloğunun çöküşünden bu yana Balkanlar özelinde gelişen ve gelişmesi muhtemel çatışma alanlarının 20. yüzyıldan ziyade 19. yüzyıla referans verilerek açıklanmaya çalışılması ilginçtir. Bu nedenlerden dolayı, Bosna tarihinin Osmanlı devrine ait geçmişini aydınlatmak çok önemlidir. Reformların imparatorluğun farklı eyaletlerindeki uygulamalarına dair çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, Bosna tarihi açısından böyle bir çalışmanın eksikliği hissedilmekteydi. Tüm bu ihtiyaçlardan hareketle, “Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)” başlıklı çalışma doktora tezi olarak seçildi.

Çalışmanın temel amacı, Tanzimat reformlarının Bosna Hersek'te uygulanma sürecini ve bunların neticelerini ortaya koymak ve değerlendirmektir. Zaman kesiti olarak Tanzimat devrinin başlangıcından, Hersek isyanına kadar olan (1839-1875) dönemi seçmeyi uygun gördük. Hernekadar Tanzimatın eyalette resmen uygulanması 1850 yılını bulmuş olsa da bunun öncesinde eyaletteki kısmî uygulamaların varlığı başlangıç tarihi olarak 1839'u seçmemizde etkili oldu. 1875 Hersek isyanının nedeni, sözde toprak meselesi gibi görünüyor ise de, ayaklanmanın uluslararası bir nitelik kazanacak kadar büyümesinin ardında Avusturya ve Rusya'nın himayesinde gelişen daha kapsamlı bir örgütlenmenin olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle 1875 tarihinde

ortaya çıkan Hersek isyanı ve sonrasında gelişen olaylar tezin konu bütünlüğüne uymadığından, çalışmanın 1875 yılında sonlandırılmasını uygun bulduk. Sürecin devamını anlayabilmek amacıyla, Bosna’da 1864 Vilayet Nizamnamesinin uygulanmasıyla birlikte idari yapıda meydana gelen düzenlemeleri de ele almaya çalıştık. Diğer yandan reform sürecini etkileyen en önemli dinamiklerden biri olarak gördüğümüz iktisadi yapının anlaşılabilmesi için Bosna-Hersek’teki tarımsal üretimin oluşturduğu sosyal yapıları, toprak meselesindeki reform çabalarını ve burada uygulanan vergi sistemini açıklamaya çalıştık.

Bosna ile ilgili olarak, Osmanlı ve Bosna arşivlerine dayalı bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Ahmed S. ALİCİĆ’in *Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789. Do 1878. Godine*, (Orientalni Institut u Sarajevu, Sarajevu 1983) başlıklı araştırması, Osmanlı arşivlerine ve Bosna’daki 1993 savaşında yokedilen Şarkiyat Enstitüsündeki 19. yüzyıl arşivlerine dayalı olarak yapılmış olması açısından önemlidir. Söz konusu kitap, eyalette yapılan reformları III. Selim döneminden itibaren ele alarak, özellikle vilayet sistemine geçilmesinin ardından yapılan idari alandaki yapılanma üzerinde durmuştur. Diğer bir çalışma ise Zafer Gölen’in *Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulanması* başlıklı yüksek lisans tezine istinaden yayımlanmış olduğu *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)* başlıklı kitabıdır. Bu kitapta, Bosna-Hersek’te Tanzimata geçiş ve sonrasında meydana gelen isyanlar ve nedenleri ele alınmıştır. Tanzimatın uygulanması da çıkan isyanların dâhilî nedenlerinden birisi olarak değerlendirilmiştir. Genel olarak 19. yüzyıl Balkan tarihi çalışmaları çerçevesinde Bosna tarihi üzerine yapılan çalışmaların birçoğu nesnellikten uzaktır. Zira, Yugoslav devrinde yapılan çalışmaların pekçoğu, ya marksist tarih yazımının ideolojik yaklaşımlarına sıkışıp kalmış, ya da ulus-devlet inşa süreçlerinin zorladığı tarihin yeniden yazımı anlayışının ürünleri olarak taraflıdır.

Çalışmamızda, eyalette yapılan reformlar, idari, mali, askeri ve demografik açılardan değerlendirildi; Tanzimata geçişle birlikte mali alanda yaşanan değişim, vergi ve toprak reformu teşebbüsleri bağlamında incelendi. Ayrıca, Tanzimat devrinde yapılan nüfus sayımlarının resmi verileri ortaya konularak, eyaletin demografik yapısı analiz edildi.

Çalışmamızın birincil kaynaklarını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler ile, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi'ne ait Saraybosna Şer'iyeye Sicilleri¹ oluşturmaktadır. Konuyla ilgili Topkapı Sarayı Arşivi'nde de taramalar yapılmış olmakla birlikte tespit edilen bir kısım belgenin tarafımızca incelenmesi, sözkonusu arşivin araştırma olanaklarını kısıtlayıcı bakış açısından kaynaklanan nedenlerle mümkün olamamıştır.

Tezimizin Giriş kısmında, Bosna'nın coğrafi konumunu ve burada Osmanlı hakimiyetinin tesisi ele aldık. Birinci bölümde, Tanzimat'a doğru Bosna Eyaleti'nin idari yapısını, II. Mahmud devri reformlarının Bosna'daki neticelerini ile Tanzimatın ilanından, Bosna'da uygulanmasına kadar geçen on yıllık sürede eyalette yaşanan olayları ve reform denemelerini açıkladı. İkinci bölümde ise, tezin esasını oluşturan Tanzimat reformlarının uygulanmasına geçişi ve eyalette yapılan idari reformlar açıklanmaya çalışıldı. Üçüncü bölümde, Bosna Eyaleti'nde Tanzimat'ın uygulanmasıyla birlikte mali alanda yaşanan değişim, vergi reformu incelendi. Dördüncü bölümde ise, Tanzimat'ın uygulanmasından önceki ve sonraki toprak reformu teşebbüsleri ele alındı. Beşinci bölümde, Tanzimat'ın öncesinde ve sonrasında yapılan nüfus sayımları değerlendirildi. Altıncı ve son bölümde ise, Bosna'da yapılan askeri reform ve vilayet sistemine geçilmesi açıklandı.

Tez çalışmasına 2003 yılında birlikte başladığımız Prof. Dr. Cevdet Küçük, çalışmanın son evresinde, Haziran 2009'da ansızın ve gerekçe göstermeksizin danışmanlıktan istifa etti. Bunun üzerine tez danışmanlığımı Yakınçağ Tarihi Bilimdalı Başkanı Prof. Dr. Ali Akyıldız devraldı. Tez konumun belirlenmesinden, tamamlanmasına kadar geçen zaman diliminde, yardım ve desteğini her zaman yanımda bulduğum tez danışmanım Prof. Dr. Ali Akyıldız'a minnettarım. Tez yürütme kurulunda yer alan Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a, tez konumun oluşumu sürecinde getirdiği değerli önerileri ve yazım sürecinde sağladığı imkânlar ve manevi destekten dolayı teşekkürü borç bilirim. Yine tez yürütme kurulunda yer alan Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali'ye, ilgi ve yardımlarından dolayı şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez jürimde yer alan Prof. Dr. Mahir Aydın ve Prof. Dr. Ufuk Gülsoy'a değerli eleştirilerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım. Çalışmanın araştırma sürecinde sağladıkları maddi destekten dolayı Türk Petrol Vakfı'na şükranlarımı sunarım.

¹ İSAM kütüphanesinde bulunan kopyaları sayesinde bu evraka kolaylıkla ulaşılmıştır. Bu konuda İSAM kütüphanesi yönetimi ve çalışanlarına ayrıca minnettarım.

Boşnakça'ya giriş yapmamda ve tezde yer alan Boşnakça kaynakların tercümelerinde yardım aldığım Salmir Kaplan'a; fransızca kaynakların tercümesinde yardımlarını esirgemeyen Dilek Akyalçın ve Nazlı Pişkin'e; akademik birikimini cömertçe aktaran ve bazı kaynaklardan haberdar olmamı sağlayan Dr. Yüksel Çelik ve Dr. Alp Yücel Kaya'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca desteklerini her zaman yanımda bildiğim sevgili dostalarım Dr. İdil Tuncer Kılavuz ve Betül Demir'e; akademik alanda yalnız hissetmememi sağlayan sevgili arkadaşım Dr. Fatma Sel Turhan'a ve diğer ismini sayamadığım, nefesini ve zihnini ilme adanmış tüm arkadaşlarıma, bu zorlu süreçte verdikleri desteklerden dolayı teşekkür ederim. Bunun dışında sağladıkları huzurlu çalışma ortamı ve yardımlarından dolayı Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İSAM ve IRCICA personeline de teşekkürü bir borç bilirim. Maalesef artık hayatta olmayan, değerli büyüğüm, tarihçi, hekim Dr. Cemal Kozanoğlu'nun bana verdiği tarih bilinci ve araştırma heyecanı için kıymetli hatırası önünde saygıyla eğilirim. Son olarak da, aileme, özellikle çalışmanın maddi finansmanını üstlenen sevgili eşim Levent Ak'a ve verdikleri sonsuz destek ve fedakarlıktan dolayı ailemin tüm fertlerine teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul Mart 2010

Emine AK

ÖZET

TANZİMAT'IN BOSNA HERSEK'TE UYGULANMASI VE NETİCELERİ (1839-1875)

Çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin serhad eyaletlerinden biri olan Bosna'da, Tanzimat reformlarının uygulanması ve neticeleri idarî ve malî (vergi ve toprak sistemi) ve demografik açılarından açıklanmaya çalışılmıştır. Cevdet Paşa'nın Bosna-Hersek Müfettişliği sırasında (1864) eyalette gerçekleştirilen askeri reform ile vilayet sisteminin Bosna'da uygulanması da (1865) araştırmamız dahilindedir. Ayrıca, Tanzimat devrinde eyaletin nüfus yapısı, döneme ait resmi nüfus sayımları bağlamında incelenmiştir.

Bosna Eyaleti'nde Tanzimatın uygulanması, imparatorluğun diğer eyaletlerine göre daha geç bir tarih olan 1850'de ve farklı bir süreç neticesinde gerçekleşmiştir. Bunun nedenleri arasında eyaletin coğrafi konumu itibarıyla imparatorluğun batı sınırında yer alıyor olmasından kaynaklanan özel durumu ve bu durumun eyaletin sosyal ve iktisadi yapısında yarattığı farklılıklar vardır. Osmanlı merkezi idaresinin Bosna Eyaleti'nde reformların uygulanmasına atfettiği önemi ve eyalete özel uygulamalarını ortaya çıkarmaya gayret ettik. Bu aynı zamanda merkezi otoritenin reformları uygulama konusunda karşılaştığı güçlükleri ve göstermiş olduğu kararlılığı anlamak açısından da önem taşımaktadır.

ABSTRACT

APPLICATION OF TANZIMAT IN BOSNIA HERCEGOVINA AND ITS OUTCOMES (1839-1875)

This study, aims to explain the application of Tanzimat reforms in Bosnia-Hercegovina and its outcomes from the dimensions of administrative, financial (tax and land system) and demographic aspects. At the same time, it covers the military reform made during the Cevdet Paşa's mission in Bosnia Hercegovina (1864) and the application of the vilayet system (1865) as well. Besides, we explored the population structure of Bosnia in terms of the empire's official population figures in that period.

Compared to the other provinces of the empire, Tanzimat's application in Bosnia could merely be accomplished in 1850 through a different lines of development. The reasons behind it were eyalet's special position and its results in socio-economic structure of eyalet due to its geographic standpoint on the western frontier zone of the Ottoman Empire. We have tried to explain the importance given by the central authority to the application of reforms in Bosnia and the use of different methods of application as well. Doing in this way, it will help to understand the difficulties faced in the reform process by the central authority and the limits of its decisiveness to pursue them as well.

KISALTMALAR

A.AMD	Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Amedi Kalemi
A.DVN	Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Amedi Kalemi Divân-ı Hümayun Kalemi
A.MKT	Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Amedi Kalemi Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM	Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Amedi Kalemi, Mektubî Kalemi Evrakı, Mühimme
a.mlf.	Aynı müellif
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale/madde
a.g.t.	Adı geçen tez
A.Ü. DTCF	Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
B	Receb
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
BEO	Bâb-iâli Evrak Odası
Bkz.	Bakınız
Ca	Cemaziyelevvel
C	Cemaziyelahir
çev.	Çeviren
def.	Defteri
der.	Derleyen
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dn.	Dipnot
ed.	Editör
EI	Encyclopedia of Islam
H	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
HRT	Harita
IJMES	International Journal of Middle East Studies
İA	İslam Ansiklopedisi
İ.DH	İrade Dahiliye
İ.HR	İrade Hariciye
İ.MMS	İrade Meclis-i Mahsus

İ.MSM	İrade Mesâil-i Mühimme
İ.MVL	İrade Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD	İrade Şuray-ı Devlet
KK	Kamil Kepeci Tasnifi
L	Şevvâl
M	Muharrem
M.	Milâdi
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler
ML.CRD	Maliye Ceride Defterleri
ML.VRD	Maliye Varidât Muhasebesi Defterleri
N	Ramazan
Nr.	Numara
Ra	Rebiü'l-evvel
R	Rebiü'l-ahir
S	Safer
s.	sayfa
Ş	Şa'ban
Şer.Sic.	Şer'iyeye Sicilleri
TSMA	Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul
TV	Takvîm-i Vekâyi
yay.	Yayınlayan, Yayına hazırlayan
Vol.	Volume (cilt)
Za	Zilka'de
Z	Zilhicce

GİRİŞ

Bosna'nın Coğrafi Konumu ve Bosna'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi

Bosna adının etimolojik kökenleri hakkında farklı görüşler olmakla birlikte genellikle, adını memleketin ortasından doğarak güney kuzey istikametinde akarak Sava nehrine dökülen Bosna suyundan aldığı;¹ bazı kaynaklarda Trakya'nın Vesyen (latince Besien) halkının adından çıkmış olduğu² ve Bosna isminin Bosna'ya yerleşmiş olan eski slav kabilesinin veya kabile reisinin isminden geldiği iddia edilir.³ Bosna adı Ortaçağ'ın ilk dönemlerinden bu yana kullanılmaktadır.⁴ Hersek ise Bosna Eyaletinin güney-batı kısmında ona bağlı bir sancak olup, adını 15.yüzyılın sonunda burada kurulmuş olan bir dükalıktan almıştır.⁵

Bosna-Hersek'in yüzölçümü 51.027 km² olup, bunun 9.119 km² si Hersek sancağına aittir. Kâtip Çelebi *Cihannüma*'da Bosna'yı Slavya'nın ve kısmen de Dalmaçya'nın içinde gösterir. Buna göre eyalet, Bosna, Hersek, Kilis, İzvornik, Pujaga (*Possega*), Rahviçe, Zaciste ve Kerka (*Kirka*) isimlerinde sekiz sancağa ayrılmış olarak; doğudan Semendire, kuzeyden Drava Çayı, batıdan Vendermakya, güneyden de Venedik Denizi ile çevrilidir.⁶

Münbit ve yaklaşık üçte biri çayır ve meralardan oluşan Bosna arazisinin büyük bir kısmı dağlar ve ormanlarla kaplıdır. Dinar dağları, Bosna'nın güney-batısında, kuzey-batı, güney-doğu istikametli sıradağlar şeklinde uzanır. Özellikle güneye doğru

¹ Besim Darkot, "Bosna-Hersek", *İslam Ansiklopedisi (IA)*, İstanbul 1979, II, 725.

² Rama çayının adı ile de isimlendirilmiş olduğunu söyleyenler de vardır. Kostantin Porfirogenet (Constantine Porphyrogenitus) onu Vosona (latince Bosona) diyenler vardır. L.İnciciyan-H.D.Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5 (1975-76), s. 101.

³ Mustafa Imamović, *Bosnia and Herzegovina Evolution of Its Political and Legal Institutions*, ed. Francine Friedman, çev. Saba Risaluddin, Sarajevo 2006, s. 45-6.

⁴ Imamović, bunu Bosna'nın devlet olarak sürekliliğini gösteren bir özellik olarak vurgulanmaktadır (*a.g.e.*, s.44).

⁵ Herzog:kelime anlamı düka.15.yüzyıl sonunda Stjepan Vukčić Kosača Bosna Kralına karşı ayaklanarak kendisini "St. Sava'nın Dükü" ilan eder. Daha sonra bu bölge *Herzegovina* (Herzeg'in toprağı), Türkçede ise *Hersek-ili* olarak anılmaya başlanır. Branislav Djurdjev, "Bosna", *The Encyclopaedia of Islam (EI)*, Leiden 1960, I, 1261; Darkot, a.g.m., s.725. İnalçık'a göre ise, Hersek (herzeg, herzog) bu memleketin hakimi tarafından taşınan bir ünvanı. Karli-ili sancağı gibi Hersek-ili sancağı, buradan da vilâyet-i Hersek sancağı tâbiri çıkmıştır. Halbuki sonradan sadece *Hersek* kelimesi memleketi göstermeye başladı. Halil İnalçık, "Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s.207-257.

⁶ L. İnciciyan-H.D.Andreasyan, a.g.m., s. 101; *Islamic Geography, Volume 281, Kâtip Çelebi (Hâğği Halîfa) and The Gihân-nümâ, Texts and Studies I*, ed. Fuat Sezgin, in collaboration with C. Ehrig-Eggert, E. Neubauer, J. Wolfgang, Goethe University, Frankfurt am Main 2008, s. 158.

2.500 metreye ulaşan dağlar ile bunların arasında veya iki yanında, aynı istikamette büyük çukurlar, batıda denize doğru ise yüksek yaylalar vardır. Ovalar çeşitli büyüklüklerde olup, bazıları içinde birçok köy ve şehrin kurulduğu *pölje* adı verilen geniş ve çanak biçimli ovalardır. Her ova çanağı ayrı bir yerleşim birimi şeklindedir.¹

Bosna'nın iklimi ılıman olup, kışları sert geçer. Güney Slavlarının Primorje adını verdikleri deniz kenarı ise iklimi, mahsulleri ve halkının yaşam tarzı ile farklılıklar gösterir. Burası kış mevsiminde, soğuk ve sert kuzey rüzgârlarının (bora) etkisindedir. Ancak dağ eteklerinde bu rüzgarlardan korunan yerlerde Akdeniz iklimine ait çeşitli meyveler (nar, incir, limon, zeytin v.b.) yetişir. Sahillerde nüfuz daha yoğundur. Doğuya doğru ormanlar başlar. 1.600 metreye kadar çıkan ormanlarda, özellikle kayın ve meşe ağaçları, yükseklerde çam, en yukarılarda ise dağ otlakları şeklinde kendini gösterir. Planina adını alan bu geniş sırtlı otluk yaylaları barındıran bu ormanlarla kaplı dağlarda yazın hayvan beslenir. Deniz etkisinin az olduğu ovalarda iklim daha şiddetlidir; kışlar sert ve yağışlıdır. Toprağın elverişli olduğu yerlerde tarım yapılır. Ziraat yapılan yerlerde ve kuzeye gittikçe Slavon ovalarına geçilen Sava nehri boylarında nüfus yoğunluğu artış gösterir.²

Bosna, mineral zenginliği açısından oldukça önemli maden yataklarına sahiptir. Sava ve Bosna vadileriyle Mostar dolaylarında kömür ve linyit yatakları mevcuttur. Ayrıca demir, kurşun, gümüş, altın, arsenik, krom, bakır, mangan, antimon madenleri vardır. Tuzla bölgesi adından da anlaşılacağı üzere bölgenin tüm tuz ihtiyacını karşılayabilecek niteliktedir.³

Bosna'nın kuzeyi, doğal kaynaklar açısından akarsuları, kauçuk ve meşe palamudu ormanları ve meraları ile öne çıkmakla birlikte, ekilebilir toprakları ve yeni yerleşim alanları sadece ormanlık alanlardan sağlanabildiğinden tarım açısından sınırlı olanaklar sunmaktadır.⁴ Ekilebilir arazi oranı, memleketin dağlık olan güney bölgesinde (cenup) yüzde 10 azalmakla birlikte, kuzeyde Sava nehri boyundaki ovalara doğru

¹ Bosna vadisi üzerinde Saray ve Neretva boyunda bulunan Mostar ovası gibi (Darkot, "Bosna-Hersek", *IA*, s.726).

² Darkot, *A.g.m.*

³ Travnik sancağına dört saat mesafede bulunan Tuzla kazasında kırk arşın boyunda bir kuyu olup buradan bin kıyye miktarı su çıkarılarak yaklaşık elli altmış kıyye kadar tuz elde edilmektedir. (BOA, İ.MSM, Nr. 2312, Lef 5, C 1263/ Mayıs 1847.

⁴ Jelena Mrgić, "Transition From Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern:A Case Study on Northern Bosnia", *Südost-Forschungen*, Band 65-66 (2006-2007), s.50.

yüzde 50 ve üzerine çıkmaktadır.¹ Bosna'nın en verimli topraklarına sahip olan Posavina bölgesi dahi yoğun tarım faaliyetleri yerine daha çok hayvancılık ve balıkçılığa uygundur.² Tarım ürünleri arasında üzüm, buğday ve diğer tahıllar vardır.

Bosna'ya ilk Osmanlı akınları 1386 tarihinde, Kral Tvrtko'nun hakimiyeti esnasında yapıldı. 1388 yılında, Bosna'da Osmanlı akıncılarının imha edilmesinden cesaret bulan Sırp Knezi Lazar ve Bosna Kralı Tvrtko'nun liderliğinde Balkan devletleri büyük bir kuvvet oluşturmuşlardı. I. Murad, 1389'da Kosova'da bu ittifakı büyük bir mağlubiyete uğratmıştı. Bu zafer Osmanlı Devletinin Balkanlardaki ilerleyişi açısından bir dönüm noktası teşkil etti.³ Bosna'ya ciddi manada ilk Osmanlı akınları, 1392 tarihinden sonra başladı.⁴ Bu tarihten itibaren Osmanlı'nın uc geleneği çerçevesinde şekillenecek olan Bosna'nın fetih süreci başlamış oldu.

Bosna Kralı Stjepan Tomaš⁵ Sırp despotluğunun varisi olmayı istemekteydi. Sırbistana saldırdı ve Srebrenica ve bölgedeki onbir kaleyi işgal etti. Osmanlı kuvvetlerinin, üç aylık kuşatmasının ardından, 18 Ağustos 1439'da Semendire (Smederevo) düştü ve böylelikle neredeyse Sırbistan'ın tamamı Osmanlı toprağı haline gelmiş oldu. Artık Bosna'ya giden yollar Türklere açılmıştı. Osmanlı akıncıları neredeyse hiçbir engelle karşılaşmaksızın Saraybosnaya girdiler.⁶ 1458 yılı Şubat ayı sonunda Bosna kralı Osmanlı Sultanı, Fatih Sultan Mehmed ile barış anlaşması imzalayarak, Nisan 1458'de 9.000 altın parçadan oluşan bir haraç ödedi ve yıllık belli bir miktar haraç (*tribute*) vermeyi de taahhüt etti.⁷

Bosna Kralı Stjepan I Tomašević⁸ Sultan Mehmed'in gelecek seferinin Bosna üzerine olacağını haberini önceden almıştı. Kasım 1461'de tahta çıkmadan evvel, bir elçi aracılığıyla Türk imparatorunun gelecek yıl ordusu ile ona saldırı planı yaptığını ve

¹ Darkot, "Bosna-Hersek", *IA*, II, 727.

² 1878 tarihli istatistiklere göre Posavina'da toplam 72,400 hektar arazi düzenli olarak su baskınına maruz kalmaktaydı. Ayrıca 14,000 hektarlık bölümü ise bataklıktan ibaretti. Jelena Mrgić, a.g.m., s.51.

³ Feridun Emecen, "Balkanlar ve Bosna Tarihi Bakımından Kosova Savaşının Önemi", *Bosna*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992, s.7.

⁴ Feridun Emecen, "Bosna Eyaleti", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 296.

⁵ 1443-1461 yılları arasında yönetimde kaldı.

⁶ Babinger, *A.g.e.*, s.17-8.

⁷ Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, almancadan çev.Ralph Manheim, William C. Hickman (ed.), New Jersey: Princeton University Press, s.153-157.

⁸ Son Bosna Kralı olan Stjepan I Tomašević, 1461-1463 yılları arasında ülkeyi yönetti.

ordunun da buna hazır olduğunu, papaya (Pius II)'ye bildirerek yardım istedi.¹ Papa II. Pius, Bosnalı'nın yardım çağrısını karşılıksız bırakmayarak, Macar kralı Matthias Corvinus'u onunla uzlaşmaya ikna etti.

Dinsel meselelerde Bosna uzun süredir iki düşman kampa bölünmüştü. Bir yanda Katolik Hristiyanlar, diğer yanda *heretik*² Bogomiller veya Patarinler vardı. Evlerini terk etmek zorunda kalan *heretiklerin* birçoğu Türk bölgelerine sığınmışlardı. Bunların ileri gelenleri tarafından bu kargaşadan ve Bosna ve Macaristan kralları arasındaki ittifaktan haberdar olan Sultan II. Mehmed, Yayçe (*Jajce*)'deki Bosna kralına elçi göndererek daha önce babasının da Osmanlıya ödemekte olduğu haracı ödemesini istedi. Tomasevic bunu kabul etmedi. Tüm çabalarına rağmen Venedik, Dubrovnik ve papanın desteğini alamayan Tomasevic, Osmanlı'dan af dileyerek, 15 yıllık bir barış anlaşması talep etti. Anlaşma yapıldı. Sultan II. Mehmed ordusuna Edirne'ye yürümelerini emretti. Ancak seferin nereye olduğunu kimse bilmiyordu. Sultan önce batıya, Üsküp'e, sonra Kosova üzerinden Vuçitrin'e gitmiş; Sitniča Nehri'ni geçerek Mitroviča'ya varmış ve ardından ise eski Sjeniča (Seniçe) ticaret yolu üzerinden kuzeye, Bosna'ya yönelmişti. Artık seferin amacı belliydi. Sadrazam Mahmud Paşa kumandasındaki 20 bin hafif süvariden oluştuğu söylenen öncü kolun ardından sultan, asıl ordusuyla birlikte geliyordu.³

Osmanlı ordusu Bosna sınırını geçtikten sonra, önce Drina bölgesine girdi. Buranın feodal voyvodası olan, Tvrtko Kovačević birkaç kaleye sahipti. Direnmeye hazır değildi. Canını kurtarma umuduyla hemen sultana teslim oldu. Sultan Mehmed, Podrinje bölgesini işgal ettikten sonra asıl Bosna'yı, yani yukarı Bosna'yı ele geçirdi. Buradaki en güçlü ve önemli kale Bobovać idi. Kraliyet tahtı eskiden burada bulunurdu. Mahmud Paşa'nın kumandasındaki öncü kol, 19 Mayıs'ta Bobovać surları önüne vardı; ertesi gün sultan, ana ordusuyla geldi. Bobovać, eskiden ateşli bir bogomil olan, ancak

¹ Babinger, *A.g.e.*, s.216.

² İngilizcede *heresy*: Mevcut kurumlar, taraflar veya sistem tarafından inançlarla ilgili, resmi olarak tanımlanan ve genel kabul gören standartlara karşı olan doktrin veya inanca verilen isim. Katolik inancına göre ise, hristiyan olan birinin kasten veya farkında olmadan Katolik Kilisesinin dogmalarını resmen reddetme veya şüphe duyma halidir (*An Encyclopedia of Religion*, ed.Vergilius Ferm, New York 1945, s.332-333). Hristiyan inancıyla ilgili ortaçağda ortaya çıkan sapmalar daha çok *cathari* adı verilen kişiler tarafından kilisenin kutsal saydığı ibadetlere karşı olma hali şeklinde ortaya çıkmıştır (Ekkehard Mühlenberg, "Heresies and Schisms", *The Encyclopedia of Christianity*, Michigan 2001,II,s.525-530). Ortaya çıkmasının sosyal, politik veya kültürel farklı nedenleri vardır. Ayrıca Ortaçağ Avrupasında ortaya çıkan bu tür inanışlar, müslümanlara karşı yapılan haçlı seferlerini kolayca hristiyan heretiklere karşı yapılan seferler haline dönüştürmüştür (Kurt Rudolph, "Heresy: An Overview", *Encyclopedia of Religion*, VI, *Second Edition* ,ed.Jones Lindsay, Hills, MI 2005, s.3920-3930). Bosna'nın fethi sürecinde de yaşananlar aslında bu son savı desteklemektedir. Bosna'nın fethinin nispeten kolay hale gelmesinde Bosna Kilisesi'nin sahip olduğu heretik inançların etkisi önemlidir.

³ Babinger, *A.g.e.*, s. 217-219.

sonradan zorla katolikliğe geçirilmiş olan Knez Radak tarafından savunuluyordu. Kuşatmanın üçüncü gününde Radak kaleyi teslim etti. Bobovać'ın düşmesinden sonra, sultan halkı her zamanki gibi üçe ayırdı: Bir kısmını şehirde bıraktı; bir kısmını paşalarına verdi; geri kalanları da şehrin nüfusunu arttırmak için İstanbul'a gönderdi. Sultanın Bobovać'a ulaştığını haber alan Kral Stjepan Tomašević, ailesini ve bütün hazinesini alarak Yayça¹'daki, güçlü kraliyet kalesine çekildi.

Sultan II. Mehmed, Mahmud Paşa'ya Yayça'yı ve en önemlisi kralı ele geçirmesini emretti. Yayça'dan kaçan kral batıya Hırvatistana yöneldi. Takip edilen kral, sonunda müstahkem Ključ² şehrine ulaştı. Dört günlük kuşatmadan sonra, Mahmud Paşa krala ulaklar göndererek, teslim olursa kendisine bir zarar gelmeyeceğine söz verdi. Bunun üzerine kral teslim oldu ve bütün kumandanlarına emir göndererek, şehirleri ve kaleleri sultana teslim etmelerini istedi.³ Böylece bir hafta içinde 70 Bosna şehri Osmanlıların eline geçti. II. Mehmed en önemli kale ve şehirlerde garnizonlar bıraktı; Bosna'dan ayrılmadan önce (1463 Mart'ının sonunda) Kral Stjepan'ı idam ettirdi.⁴ Krallığın tamamını ele geçirmek isteyen Sultan II. Mehmed, ordusunu üç kola ayırarak doğu, batı ve güney bölgelerine gönderdi. Amacı Hersek ve Dubrovnik'i fethetmekti. Kayalık Hersek Fatih'e karşı koydu.⁵ Sultan geri dönüş yolculuğunda pek çok soylunun topraklarını işgal etti. 7 Temmuz'da Senice'de (Sjenica), 17 Temmuz'da Üsküp'te ordugâh kurdurdu.⁶ Nüfusun çoğu (iddialara göre 100.000 kişi) Türkler tarafından esir alınarak, bir kısmı İstanbul'a, geri kalanları da imparatorluğun Asya'daki şehirlerine yerleştirilmişti. En az 30 bin genç Bosnalı Türk ordusuna alındı.

¹ Yayça, Osmanlı idaresine girdikten sonra Bosna vilâyeti taksimatında *Travnik* sancağının kazalarından biri olup, *Travnik*'in kuzey-batısında yer almaktadır.

² Bazı kaynaklarda burası *Kliküs* (*Clytie*) veya *Kiloç* kalesi olarak geçmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, s.82.

³ Babinger, *A.g.e.*, s. 221. Bosna'nın fethine dair ayrıca bkz. Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ: 6.Kısım: Osmanlı Tarihi (687-890/1288-1585)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s.336-338; Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi: Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, İstanbul 2007, s. 210-212.

⁴ Sultan Mehmed, kralın bulunduğu kaleyi zaptedmiyerek, krala teminat vererek teslim almasından dolayı memnun değildi, bir süre verilen teminata sadık kaldıysa da sonra bunu bozacak bir vesika ve fetva aradı. Bu fetvayı orduda bulunan ulemâdan Musannifek lakablı Ali Bistâmî'den alınmış ve rivayete göre infaz işlemini de bizzat o gerçekleştirmiştir (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.82).

⁵ Babinger, *a.g.e.*, s. 222- 223.

⁶ Fojnica Manastırındaki Fransiskanlar'a bir belgeyle özgürlüklerini bağışladı. Bu belgeyle Hristiyanlara dinlerini serbestçe uygulama hakkı verildi. 7 Temmuz'da imzalanan bu belge için bkz. Truhelka, "Tursko-slovenski spomenici", *GZMBH* 23 (1911), 21. Karşılaştırmalı bir okuma için bkz. İstanbul Enstitüsü Dergisi I, 49-50 (belge 17); Fatih'in Bosna ruhbanlarına verdiği ahidname (BOA., *Düvel-i Ecnebiye Def*, Nr. 14/2-1, 4 Nisan 478/ 1 M 883).

Minnetoğlu Mehmed Bey, Bosna'nın ilk valisi olarak orada kaldı.¹ Macar sınırına yakın olan İzvornik kalesine de Mihaloğlu İskender Bey'i muhafız bırakarak İstanbul'a döndü.²

Ancak Bosna, Macaristan Krallığı'nın bir parçası olarak kabul edildiğinden, Macaristan Osmanlıların buraya yerleşmesini kabul etmedi. Diğer taraftan Bosna'nın fethi ile Venedik Cumhuriyeti'nin Adriyatik kıyısındaki sömürgeleri ve en önemlisi İtalya bile Osmanlı tehdidi altında kalmıştı.³ Bu nedenlerden dolayı, kısa bir süre sonra Osmanlılara karşı bir haçlı seferi fikri oluştu. Macar Kralı Matyas ile İmparator Frederik tüm düşmanlıklarını bir yana bırakarak Eylül 1463'de Osmanlılara karşı savaş ilan ettiler.⁴ Macaristan ordusu Yayça'yı üç aylık bir kuşatma sonucunda ele geçirdi. Bunun üzerine Sultan II. Mehmed, 1464 yılının ilkbaharında (868 H.) 30.000 kişilik tam donanımlı ordusuyla ikinci Bosna seferine çıktı.⁵ Yayça kuşatıldı. Macar kralı Matyas da Sava nehri kenarındaki İzvornik kalesini kuşatarak, maden şehri Srebrenica'yı aldı.⁶ Osmanlı ordusunun komutasındaki İskender Bey'in yardımına veziriazam Mahmud Paşa'nın bizzat gelmekte olduğu haberi yayılınca, Macar birlikleri alelacele Sava Nehri'ni geçtiler ve 1464 yılının Hristiyan seferi bu şekilde sona erdi.⁷ Yayça bu sefer sırasında Macarlardan geri alınamadı, ancak Banaluka ile birlikte 1528'de Gazi Hüsrev Bey⁸'in Bosna beyliği sırasında alınabildi. Hersek ise 1483 yılında fethedildi.¹ Kilis

¹ Safvet Beg Bašagić- Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka Upita u Prošlost: Bosne I Hercegovine (Od g.1463-1850)*, Sarajevo 1900, s. 177; Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ: 6.Kısım: Osmanlı Tarihi (687-890/1288-1585)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 336-338.

² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK: Ankara 1975, II, 83.

³ İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, I, 301-302.

⁴ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. II (1451-1538)*, çev.Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s.114.

⁵ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 83; Babinger, *a.g.e.*, s. 207; Jorga, *a.g.e.*, s. 117; *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 118-119.

⁶ Jorga, *A.g.e.*, s. 118; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 83; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahrâr:C.II: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, yay.haz. Hüdaî Şentürk, TTK Yay.,Ankara 2003,s.138-139.

⁷ Jorga, *A.g.e.*, s.118.

⁸ Gazi Hüsrev Bey (1480-1541), II.Beyazıt'ın kızı Selçuk Sultan'la Ferhad Bey'in oğlu olup, Bosna tarihi açısından çok önemli bir şahsiyettir. Sarayda eğitim gördü. Dayısı Şehzade Mehmed, Kefe sancakbeyliğine tayin olunca Hüsrev Bey'i de beraberinde götürdü (1503). Dayısının elçisi olarak Moskova'ya gitti. Kanunî'nin Belgrad seferinde bulunarak, Belgrad'ın kuşatılması ve fethinde önemli hizmetlerde bulundu. Belgrad'ın fethinden sonra, 1521'de Bosna sancakbeyliğine tayin edildi. Birçok kaleyi ele geçirdikten sonra Yayça kalesinin 1525 tarihindeki kuşatmasında başarısız olunca görevden alındı. Ancak kısa süre içinde görevine iade edildi. 1526 Mohaç Savaşı'na sipahileri ve onbin civarında süvari askerleriyle katıldı. Zaferden sonra Bosna, Dalmaçya, Slovenya ve Hırvatistan'da bazı kaleleri, Obravaç kalesini (1527) ve daha sonra da Yayça ve Banaluka'yı aldı (1528). İki yılı aşkın Semendre sancakbeyliği yaptıktan sonra (1535-36), tekrar Bosna sancakbeyliğine dönüp ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldı. Saraybosna onun devrinde en parlak günlerini yaşadı. Kurduğu büyük vakıflar ve bıraktığı eserler onu ölümsüzlüğe taşıdı. Bunlar arasında Kurşunlu Medrese, Gazi Hüsrev Bey Camii ve kütüphanesi ,Taşlıhan ve bedesten vardır (*Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1999, s.597-598). 18 Haziran 1541 (23 Safer 948) tarihinde Saraybosna'da vefat etmiş olup, türbesi Gazi Hüsrev Bey Camii avlusundadır. Fetih faaliyetlerinin yanı sıra Bosna'nın kültürel ve ticari hayatına kattığı zenginlikler ve islamlaşmada oynadığı rol nedeniyle

kalesi, 1536 yılında Gazi Hüsrev Bey'in voyvodalarından Murad Bey tarafından, Bihke kalesi ise 1591'de Bosna Beylerbeyi Derviş Hasan Paşa tarafından imparatorluk topraklarına katıldı.² Sonuç olarak, Bosna Hersek'in fethi, iki asırlık uzun bir sürecin sonunda 1592'de tamamlandı.

Osmanlı Devleti'nin fetih siyasetinde uc beylikleri çok önemli yer tutmaktadır. Osmanlı ordusunun daima aktif halde bulunan bir unsuru olan sınır birliklerini kumanda eden uc beyleri, 1360-1453 döneminde imparatorluğun iç ve dış siyasetinde önemli rol oynadılar. Osmanlı'nın balkanlardaki fütuhatında düşman istilâsını karşılamak için uc (serhad) teşkilatı kurulmuştu. Bu teşkilâtın görevi gelecek istilâları karşılamak, devamlı şekilde düşman tarafına akınlar yaparak düşmanı zayıflatmak ve onun lojistik imkânlarını bozmaktı. İleride fetih zamanı gelince ucların baskısıyla zayıflamış olan düşmanı yenmek kolaylaşmaktaydı.³ Rumeli'de fetihlerle birlikte uc'lar da ilerlemekteydi.⁴ Osmanlı fütuhatı bir bölgeden öbür bölgeye intikal ettiği zaman, uc beylerinin teşkilatı da sonraki yeni bir merhaleye nakledilirdi. Fetihler ilerledikçe sağ kol Balkan sıradağlarından Tuna'ya, sol kol Trakya'dan Makedonya'ya ve sonra Arnavutluk ile Bosna'ya, orta kol ise Filibe'den Sofya ve Niş'e kaydırıldı. Bosna tarafında, Makedonya yönündeki ilk merkez Üsküp'tü. Oraya uc beyi olan İshak Bey zamanında Bosna'ya ilk Osmanlı akınları başlamıştı. Daha sonra fetihler neticesinde Üsküp içeride kaldı ve Saraybosna yeni uc merkezi oldu.⁵

15. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Bosna ucbeyliğine İshak Bey gönderildi (1418).⁶ Saraybosna'dan sonra da kuzeye doğru Osmanlı hâkimiyeti ilerlediğinde, Banaluka yeni uc merkezi oldu. İshak Bey'den sonra, Yayçe'nin yeniden Macarlar

Saraybosna'nın ilk kurucusu olarak kabul edilen İsa Bey'den sonra ikinci kurucusu olarak gösterilir (M. Tayyib Okiç, "Gazi Hüsrev Bey", *DİA*, XIII, 453-454).

¹ L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Illinois 1958, s. 63.

² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 84; Ayrıca bkz.J.Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1993, III, 59-60.

³ Halil İncılık, *Doğu Batı: Makaleler*, İstanbul 2008, II, 54-55.

⁴ Edirne'nin fethinden sonra sol kol ucu Evrenos Gazi idaresinde İpsala, Gümülcine, Serez, Selanik yönünde; orta kol, beylerbeyi idaresinde Filibe ve Sofya ve nihayet sağ koldaki uc da Zagra ve Karnobad, Dobruca, Silistre yönünde ilerledi. Ucların bu düzeni Orta Asya geleneğinden gelmekte olup, ileride Rumeli'deki sancaklar da sağ kol, orta kol ve sol kol sancakları olarak üçe ayrılacaktı. Nitekim Bosna Eyaleti de aynı şekilde kollara ayrılacaktır (İncılık, a.g.e., s.53-54).

⁵ İncılık, a.g.e., s. 53-55.

⁶ Safvet Beg Bašagić- Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka Upita u Prošlost: Bosne I Hercegovine (Od g.1463-1850)*, Sarajevo 1900, s.177.

tarafından işgalinin ardından, İsa Bey idaresinde Yayçe’de bir uc beyliği kuruldu.¹ Babadan oğula intikal eden bu uc beyliğinde İsa Bey merkezden uzak olduğundan, Venedikliler ve Macarlarla kendi başına müzakereler yapıyordu. Saraybosna onun zamanında gelişti ve tipik bir islâm şehri haline geldi. Bosna’da islâmiyetin yerleşmesinde ve ileride Bosna’nın imparatorluk içinde muhtar bir hal almasının kaynağı budur.² Ayrıca ileride açıklayacağımız üzere toprak sistemindeki farklılıkların nedenlerinden birisi de Bosna’nın uc beyliği olmasından ileri gelmektedir.

Fetihten sonra Osmanlı öncesi dönemdeki yapı korunmuş olmakla birlikte mevcut feodal devlet, kral ve diğer feodallerin ortadan kaldırılması suretiyle büyük ölçüde yok edilmiştir. Osmanlılar, Bosnadaki feodal devlet yapısının parçalayan aykırılıkları (*contradictions*) avantaja çevirerek, her sosyal tabakadan nüfusun büyük ölçüde desteğini kazandılar. Bu insanlar aynı zamanda ‘Osmanlı Devleti’ fikrinin ve realitesinin de güçlü temsilcileri ve koruyucuları haline geldiler. Fatih Sultan Mehmed, Bosna’yı aldığı zaman Bosna hristiyanlarına yakınlık göstererek devlet kademesinde önemli yerlere gelmelerine imkân vermiştir. O dönemde Bosna ve Hersek’de hristiyan timar sahiplerinin varlığı ise din değiştirmeleri konusunda herhangi bir baskıya maruz kalmadıklarının en önemli kanıtlarındandır.³ Ancak islâmiyeti seçmenin siyasi ve ekonomik açılardan bazı teşvik edici unsurlarının olduğu da bir gerçektir.⁴ Bosna Kilisesine mensup olan Bosna hristiyanlarının sahip olduğu heretik inanç sistemi, hem Bosna’nın fethini Osmanlılar lehine kolaylaştırmış, hem de islamiyete geçmelerinde etkili olmuştur.

Sözkonusu inanç sisteminin islamiyetle olan bazı benzerlikleri vardı. Bogomiller de tıpkı müslümanlar gibi, tanrı ile kulları arasında herhangi bir aracıya gerek olmadığına inanırlar; günde beş kez tanrıya ibadet ederlerdi.⁵ Buna Katolik Kilisesi’nin

¹ İshak Bey’den sonraki Bosna beyleri sırasıyla Himmeti-zade Nusuh Bey (1439), Gazi İsa Bey ibni İshak Bey (1454), Minnetbeyzade Mehmed Bey (1463) dir (Safvet Beg Bašagić- Redžepašić, *A.g.e.*, s. 177).

² İncılık, *A.g.e.*, s. 56.

³ Halil İncılık, *Stefan Dušan’dan..*, s.207-257 ; Osmanlı’nın fethettiği topraklardaki halka din değiştirmeleri konusunda hiçbir zaman baskı uygulamamıştır. Farklı dinlere hoşgörü, Osmanlı devlet idare geleneğinin en önemli unsurlarından birisi olmuştur.

⁴ İslam dinine mensubiyet, sağladığı askeri ve siyasi kariyer fırsatları açısından önemli bir unsurdur (Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford University Press: Stanford, California 2001, s.477).

⁵ Bosna Kilisesinin öğretisi sistemi ve Bogomillğin Bosna’daki gelişimi hakkında bkz. Adem Handzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview*, IRCICA: İstanbul 1994, s. 4-6.

baskıları¹ ile Macar zulmü eklenince, Bosna'luların yüzde sekseni 16. yüzyılın sonuna kadar islamiyeti kabul etmişlerdir.² Osmanlı Devleti'nin Macaristan'ı yenilgiye uğrattığı Mohaç Savaşı (1526) ile birlikte Bosna'daki islamlaşmanın hız kazandığı görüşü de sürecin büyük ölçüde 16. yüzyılın ikinci yarısında tamamlandığı savını desteklemektedir.³ 1520-1530 yılında imparatorluğun genelinde, İstanbul hariç, yapılan nüfus tahriri, bu açıdan önemli veriler sunmaktadır. Buna göre, Saraybosna şehir nüfusunun % 100'ü müslümanlaştığı görülmektedir. Aynı yıl, müslüman nüfusun oranı Bosna kazası genelinde %46 iken; otuz yıl öncesinde sadece % 18,4 olduğu bilinmektedir. Bu veriler, 16. yüzyılın başından itibaren, ağırlıklı olarak şehir merkezlerinde olmak üzere, yoğun bir islamlaşmanın yaşandığını göstermektedir.⁴ Bu tezi destekleyen bir başka çalışma Bosna'nın Visoka kazası ile ilgili yapılmıştır. Fethin beşinci yılından itibaren 136 yılı kapsayan periyotta Fojnica, Kreševo ve Visoko'ya bağlı 21 köydeki islamlaşma oranı ölçülmüştür. Sonuç olarak hem hızlı bir nüfus artışı hem de yüksek oranda islamlaşma gözlenmektedir. 1528 senesindeki müslüman nüfus %46 iken 1540 yılında bu oran %68'e yükselmiştir. 1604 senesine gelindiğinde Visoka'nın %93'ü islamlaşmıştır. Aynı şekilde Olovo Nahiyesindeki müslüman nüfusun oranı 1489 yılında %25 iken, 1604 yılına gelindiğinde %90 lara yükselmiştir.⁵

Sučeska, Bosna halkının gönlünü kazanmadaki Osmanlı başarısını temel olarak iki önemli faktöre bağlamaktadır. Birincisi, hem küçük hem de büyük feodal lordların neslinden gelenlerin büyük kısmı İslamiyeti erken dönemde kabul ederek, kısa sürede Osmanlı idari örgütlenmesinin bir parçası haline gelmişlerdir. İkincisi, Bosnalıların büyük bir bölümü, özellikle köylüler çok kısa sürede İslamiyete geçmişlerdir. Diğer yandan Bosnalı hristiyan genç nüfus arasında da islamiyeti geçme hızlı gerçekleşti. Çünkü bunun sonucunda elde edilecek sosyo-ekonomik fırsatlar genç nüfusun daha

¹ Bosna Kilisesi mensuplarına ilk baskı Bosna 1291'den beri varoldukları söylenen katolik inancına sahip olan Fransiskanlar tarafından yapıldığı iddia edilmektedir. Adem Handzic, *a.g.e.*, s. 5.

² M.Emin Yardımcı, *15.ve 16.Yüzyıllarda BirOsmanlı Livası:Bosna*, İstanbul 2006, s.13.

³ Bu görüşe göre, Mohaç zaferi ile birlikte Osmanlı'nın üstünlüğü kanıtlandığından bu Bosna müslümanlarının demoralize olmalarına neden olmuştu (Jozo Tomasevich, *a.g.e.*, s. 476).

⁴ SUGAR, Peter F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, University of Washington Press, Seattle and London 1977, s. 50-54. Sugar, tahrir ile ilgili sonuçların Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmasından elde edildiğini belirtmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe siècle", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1 (1958), s. 7-36.

⁵ Machiel Kiel, "Ottoman Sources for the Demographic History and The Process of Islamization of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in The Fifteenth – Seventeenth Centuries:Old sources-New Methodology", *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, ed. Markus Koller ve Kemal Karpat, The University of Wisconsin Press: Madison 2004, s.104-105. Araştırmaya kaynak teşkil eden çalışma: Hatidža Čar-Drnda, "Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkom kraju", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, Sayı: 41 (1991), s. 195-252.

kolay islamlaşmasında önemli bir etkendi.¹ Malcolm'a göre ise, Osmanlı öncesi dönemde Bosna halkının büyük çoğunluğu, can çekişen Bosna Kilisesi'nin cemaatini sadece "etiket" olarak oluşturmuş ve onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda fazla bir direniş göstermeden Müslümanlığı kabul etmişti.²

Aleksandar Solovyev'e göre, Bosna'da İslamlaşma gönüllü olarak gerçekleşti ve temel motivasyon Bogomilism ve İslamiyet arasındaki benzerlikten kaynaklanmaktaydı.³ Nedim Filipović ise islamlaşma konusunda Osmanlı belgelerine dayanarak farklı bir görüşü dile getirmektedir. İslamiyeti sadece "Bosna Kilisesi"ne mensub olanların değil aynı zamanda Bosnalı Katolik ve Ortodoks Hristiyanların da kabul ettiklerini söylemektedir. Filipović bu süreci fetheden Osmanlı İmparatorluğu ile Katolik Avrupa arasındaki çatışma konteksi içerisinde yorumlamaktadır.⁴

Önceleri Rumeli beylerbeyine bağlı olan Bosna uc vilayetinin⁵, Avusturyaya karşı askerî bir önlem olarak ayrı bir beylerbeyilik⁶ şeklinde örgütlenmesi, 1463'ten 1580'e kadar sürmüştür.⁷ Osmanlı idaresi, özellikle yeni fethettiği bölgelerdeki yerel seküler ve dini güç odaklarının sadakatini elde edebilmek için yerel güç dengelerini önemli ölçüde dikkate alan bir siyaset izlemiştir. Hristiyan timar sahiplerinin, imtiyazlı *voyvuk*, *martalose* gibi birimlerin varlığı bunun en önemli göstergeleridir.⁸

Osmanlı eyalet yönetimi, mali açıdan has veya salyane ile yönetilen eyaletler ile tâbi devletler biçiminde örgütlenmişti. Has ile idare edilen eyaletlerdeki, padişahın has gelirlerinin tahsil edilmesi, hazine bulunan eyaletlerde defterdarlar aracılığıyla,

¹ Bu görüşe göre, dini kimliğin bireyin politik statüsünü ve geniş ölçüde de sosyo-ekonomik zenginliğini belirlediği görüşünden yola çıkarak, islamiyeti kendi özgür iradesiyle seçen genç nüfusun, büyük ve güçlü bir imparatorluğun birinci sınıf teb'ası olma fırsatını değerlendirmiştir (Jozo Tomasevich, *a.g.e.*, s. 476-477).

² Noel Malcolm, *Bosnia, A Short History*, London 1996, s. 27-42.

³ Bkz. Aleksandar Solovyev, "Disappearance of Bogomilism and the Islamization of Bosnia", Year book of the Historical Society of Bosnia and Herzegovina I, Sarajevo 1949, pp. 3-40. İslamlaşma meselesinde kapsamlı bir literatür çalışması için bkz. Philippe Gelez, *Petit Guide Pour Servir A l'etude de l'Islamisation en Bosnie et en Herzegovine*, ISIS, İstanbul 2005.

⁴ Markus Koller, "Introduction :An Approach to Bosnian History", *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, ed. M. Koller ve K. Karpat, University of Wisconsin Press, Madison 2004, s. 5.

⁵ İncalcık, *A.g.e.*, s. 56-60.

⁶ Beylerbeyilik sancakları idaresi altında toplayan en büyük idari birimdir. İlk beylerbeyilik I. Murad devrinde Rumeli'nde kurulmuştur. 16. asrın başlarında imparatorlukta beylerbeyilik sayısı altı iken; Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının sonlarına gelindiğinde sayısı onaltıya varmıştır. 1590'dan sonra genişlikleri sınırlandırılarak, o zamandan itibaren "eyalet" diye adlandırılmışlardır. Halil İncalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 105.

⁷ Yeni beylerbeyiliklerin oluşturulması, askeri düşüncelerle belirlenen uzun bir süreçten geçmiştir. İncalcık, *a.g.e.*, s. 105.

⁸ Gábor Ágoston, "Flexible Empire: Authority and Its Limits On The Ottoman Frontiers", *IJTS*, 9/ 1-2 (2003), s. 15-31.

diğerlerinde ise doğrudan doğruya merkez veya yakın bir hazine tarafından yapılmaktaydı. Bosna Eyaleti de timar sistemi içerisinde has ile yönetilen eyaletler arasında idi. Bu tür eyaletlerin gelir kaynaklarını, padişah hasları, vezir, beylerbeyiler ve kumandanların hasları ile zeamet ve timar gelirleri oluşturmaktaydı. Padişah hasları emanet, iltizam veya malikâne yöntemi ile voyvoda ve mültezimlere verilirdi.¹

Devlet, timar sistemini, ancak sancak sistemiyle Osmanlı yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği bölgelerde uygulayabilmiştir. 1654 tarihli Sofyalı Ali Çavuş risalesine² göre, Bosna Beylerbeyiliğinin 7 sancağındaki toplam timar sahibi adedi 1.980 olup, cebelü sayısı 5.010 adettir.³ Aynı konuda bir diğer önemli kaynak ise Aynî Ali'nin 1017 (1608-1609) yılında yazmış olduğu risaledir. Barkan'ın bu risaleyi, çeşitli yazmalarla da karşılaştırıp, tamamlayarak ortaya çıkarmış olduğu cetvele göre ise timar sisteminin uygulandığı 23 eyaletten biri olarak, Bosna'daki toplam timar sayısı 1.389 adet ve asker sayısı ise 3.000 olarak verilmiştir.⁴

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Kanuni Sultan Süleyman devrinde Bosna Eyaleti'nin idari vaziyeti hakkında bilgi vermekte ve timar sayılarından bahsetmektedir. Buna göre Bosna Eyaleti, Saraybosna, Hersek, Kilis, İzvornik, Pojega (*Pozega*), Zaçina, Karaka (*Kirka*), Rahoviçe (*Rahoviçe*) sancaklarından oluşmaktaydı. Hazine defterdarı ve defter kethüdası, defter emini, çavuşlar kethüdası, çavuşları emini, alaybeyi, çeribaşları vardı. Saraybosna şehri paşa tahtıydı.⁵ Eyalette toplam 1.894.658 adet has ve zeamet vardı.⁶ 1609 tarihli Ayn Ali Efendi'nin verdiği listede imparatorlukta otuz iki

¹ 17.yüzyıl başında 32 eyaletin 23'ü has, 9'u salyane ile idare edilmekteydi. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 22-23.

² Timar sisteminin tatbik edildiği eyaletlerle bu eyaletlerdeki timar sayıları ve timar sahiplerinin maiyyetlerinde seferlere katılması gereken cebelülerin sayıları hakkında 17. yüzyıla ait detaylı olarak bilgi veren en önemli kaynaklardan birisi Sofyalı Ali Çavuş'un 1064 (1654) tarihinde yazdığı risaleye göre, imparatorluğun timar tatbik edilmekte olan 23 eyaletinde toplam 56.089 timar sahibi mevcut olup, bunların meydana getirdikleri askeri kuvvetin toplamı 200.000'i bulmaktaydı (Ö.Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s.814.; a.g.m., "Timar", *İslam Ansiklopedisi (IA)*, MEB., İstanbul 1974, XII/1,293. Bkz. Hamid Hadzibegić, *Rasprava Ali Čauša iz Sofije timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, in *Glasnik Zemalskog muzea*, ii (1947), s. 139-205; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, ed. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992).

³ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, ed. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992 aktaran Halil İnalçık, "Tîmâr", EI, X, 504.

⁴ Ö.Lütfi Barkan, "Timar", *IA*, XII/1, 290. Ancak Barkan, Bosna eyaleti hakkında verilen bilginin noksan ve şüpheli olduğunu belirtmektedir.

⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, 1. kitap, İstanbul 1996, s.73. Katip Çelebi de *Cihannüma*'da benzer şekilde Bosna Beylerbeyliği'nin 8 sancaktan oluştuğunu söylemektedir (L. İnciciyan- H.D. Andreasyan, a.g.m. , s. 101).

⁶ Eyalette bulunan has sayıları (*Der Eyalet-i Has Ümerâ-i Bosna*), Kilis'te 42.500, Hersek'te 410.515, İzvornik'te 245.793, Porga'da⁶ 61.623, Kırka'da 200.000, Zâcene'de 170.000, Tarhoviçe'de 70.000 adetti. Ayrıca Bosna Defterdarı Kethüdasının hasları 42.000, Bosna Defterdarının zeametleri 85.530 olarak verilmektedir (*A.g.e.*, s.77). Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu timar adetleri son derece yüksek görünmekle birlikte, detaylı olmaları açısından ilginçtir.

eyaletin adı zikredilmektedir. Bunlardan 23'ünde timar sistemi uygulanmakta olup, Bosna Eyaleti de bunlardan birisidir.¹ 17. yüzyıl başlarında haslı eyaletlerin 11'inde hazine (maliye defterdarlığı) bulunmaktaydı.² Bosna Eyaleti de bunlardan birisiydi. Hazinesi olan eyaletlerde mukataaların iltizama verilmesi eyalet divanı tezkiresi ile olmaktaydı. Bu hazinelerin yönetiminde bulunan mukataalar merkezden deruhte edildiğinde, eyalet hazinesinden divan tezkiresi alma zorunluluğu getirilmişti.³

Osmanlı merkezi yönetiminin önemli mali düzenlemelerinden birini de taşra eyaletlerini daha çok eyalet masrafı ödetmeye yönelik siyaseti oluşturuyordu; öyle ki valinin yüksek maaşının yanısıra eyalet yönetiminin ve valinin maiyetinin muhtelif masrafları da buna eklenmekte idi. Bâbîâlinin sözkonusu taşra temelli vergilerdeki artışı bertaraf etmek amacıyla bu vergileri tek bir eyalet vergisi olarak “*imdad-ı hazariyye*” adı altında toplama girişimi ise kısmen başarılı olmuştur.⁴ Bu sistem aşağıda anlatılacağı üzere Tanzimat ilan edilene kadar Bosna'da uygulandı. Osmanlı hakimiyeti sırasındaki Bosna ve Hersekli feodal beylerin eski Bogomil asil soyundan geldiği ve toprakların gerçek sahipleri olduklarına dair ne yabancı ne de Yugoslav tarihçiler bilimsel ipuçları üretmekte başarılı olabilmişlerdir.⁵ Ataları tarafından miras bırakıldığı farzolanın sözkonusu mülk ve arazilerin, Osmanlı otoriteleri tarafından tüm hak ve ayrıcalıkları ile birlikte orijinal statüsünde bırakıldığı görüşü ağır basmaktadır.⁶

¹ Bu eyaletler, Rumeli, Anadolu, Karaman, Budin, Tımsıvar, Bosna, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Kıbrıs, Dulkadır (eski Alâüddeve vilayeti veya Maraş), Diyarbakır, Rum, Erzurum, Şam, Trablusşam, Halep, Rakka, Kars, Çıldır, Trabzon, Kefe, Musul, Van ve Şehrızor'dur (Halil İnalçık, “Eyalet”, *DİA*, XI, 549).

² Bunlar: Karaman, Budin, Temeşvar, Bosna, Kıbrıs, Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Şam, Trablusşam ve Halep'ti. Çakır, *a.g.e.*, s.24.

³ Has ile idare edilen eyaletlerde bulunan hazineler ile merkezi hazine arasında mukataa deruhte etme ve mültezimlerin zimmetinde kalan (bakaya) gelirlerin tahsili konusunda yazışmalar yapılabilmekte ve bu hazineler tarafından eyalet divanı tezkeresi ile deruhte edilen mukataalar için merkezden berat verilmekteydi. Bu eyaletlerde, başdefterdara karşı sorumlu, merkezden atanan bir defterdar görev yapıyordu. Diğer görevliler arasında mukataacı olarak istihdam edilen bir veya daha fazla kişi bulunmaktaydı. 1646'da Bosna'da bir kişi görevliydi (Çakır, *a.g.e.*, s.24).

⁴ Bruce W. McGowan, “Land and Agriculture in the Ottoman Provinces”, *IJTS*, II/1 (1981), s. 59.

⁵ Filipovic, Nedim, “Ocaklık Timars In Bosnia and Herzegovina”, *Prilozi*, vol.36, Sarajevo 1986, s. 149.

⁶ Sözkonusu görüş birçok yabancı ve Türk tarihçi tarafından paylaşılmaktadır. Bkz. Ciro Truhelka, “Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*; çev. Ahmet C. Köprülüzade, İstanbul 1931, I, 43-71; İnalçık, “From Stefan Dušan to the Ottoman Empire”..., s. 207-257. Ayrıca Safet-bey Başağic'in görüşleri de, Truhelka'nın görüşleri ile benzerlik göstermektedir. Filipovic Truhelka'nın görüşlerini Avusturya-Macaristan monarşisinin çıkarlarını desteklediği, ki bu monarşinin Bosna Hersek'te herhangi bir ulusal özgürlük mücadelesini ve sosyo-politik ilerlemeyi önlemeye yönelik olarak Bosnalı Müslüman aristokrasi ile ittifak içerisinde olduğu görüşünden yola çıkarak eleştiriyor. Benzer görüşlerin Avusturya-Macaristan monarşisindeki birçok Avusturya yanlısı tarihçi ve hukukçu tarafından paylaşıldığını da belirtiyor. Bunlardan ikisi Eduard Eichler ve Karlo Grunberg de Truhelkanın görüşü olan “kalıtsal sahiplik” (*hereditary ownership*) konusunda hemfikirler (Filipovic, *a.g.m.*, s.152).

Bosna fetih sürecinin başından bu yana bir Osmanlı uc beyliği şeklinde teşekkül etmiş olduğundan, timar sisteminde de farklılıklar mevcuttu. Buna göre, uc beyi, zeamet ve timarları kendi adamlarına tahsis edebilirdi. Büyük zeametler için merkezden berat almak zorunluluğu varsa bile, onun tezkeresi ile bu beratı alabilirlerdi. Uc beyinin bundan dolayı çok gelirleri vardı. Ayrıca, zeamet ve timarlar kendi adamlarına aitti. İleride Bosna'da *kaptan* adıyla âyan şeklinde bir sınıfın yükselmesi ve onların Bosna'yı adeta muhtar bir idare şekline sokmaya kalkışmasının arkaplanında da bu yapı vardır.¹

Bosna, Venedik, Macaristan ve Hırvatistan'a karşı bir serhad (uc) şehriydi. Kudretli bir devlet olan Habsburglara karşı Bosna'yı kuvvetlendirmek için bu ucdan Hırvatistan içlerine akınlar yapıyordu. Osmanlılar 17. yüzyılda Habsburg tehdidi başlayınca, Bosna ucunu takviye etmeyi zaruri gördüler. Böylelikle, Bosna'da yerli ailelerin ve kaputanların elindeki toprakların miras yolu ile intikaline müsaade edilerek daha sonraki yüzyıllarda Bosna'da güçlü bir toprak sahibi zümrenin oluşumuna zemin hazırlandı.²

1516 tarihli Bosna Sancağı kanunnamesinde Bosna'daki timarların sadece orada yaşayanlara tahsis edilebileceğini şart koşturmaktadır. Söz konusu kanunnâmede, Bosna'daki zeamet ve timarların değiştirilip bozulmamasına dair hükümler mevcuttur.³

Bosna'daki mevcut toprak sisteminin korunmasına yönelik olan bu sıkı düzenlemeler daha sonraları Osmanlı toprak sisteminde *ocaklık timar* denilen kalıtsal aile topraklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴ I. Ahmed devrinde, Osmanlı ordusunun Avusturya karşısında aldığı Haziran 1593 tarihli Sisak yenilgisinde, çok sayıda Bosnalı sipahinin hayatlarını kaybetmesinin hemen ardından Bosna beylerbeyi

¹ Halil İnalcık, *Doğu Batı: Makaleler*, İstanbul 2008, II, 56-57.

² Halil İnalcık, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire: 1300-1914*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge 1994., s. 73-74.

³ “Bir timar bir timara, bir karye bir ahir timara katılmaya ve tezkirelû timarları bozub tezkiresüz eylemiyeler... mahlul oldukça ol zeâmetlerden ve ol timarlardan ma'âdalarını ol vilayetten magrûl olanlara virülüb, gayri sancak magrûllerine virilmiye. Her sancağın mahlûlu yine magrûlüne verilip gayri sancak marûlüne virülmiye. Ve ahir sancakdan gelüb, Bosna vilayetinde zeamet ve timar tasarruf idenler ..ve erbâb-ı timardan Bosna'da sakin olub, her hizmetde bulunmayıp ve ahir olmayanları sancak beyi, beylerbeyi olana arz eyleye. Beylerbeyi dahi tezkireli olan timarları ve zeametleri padişah .. hazretlerine arz idüb zikr olunan zeametlere ve timarlara muadil zeamet ve timardan magrûl olanlara verilüb tebdil ve tagyir olunmaya...” (Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Evrakı*, Nr. 39-14).

⁴ Ocak kelime anlamı olarak aile, ev anlamına gelmekle birlikte bey'in malikânesi veya timarı manasında kullanılmıştır (Imamović, *a.g.e.* s. 125).

Mustafa Paşa tarafından ilan edilen beratla birlikte bu uygulama kanunlaşmıştır.¹ Daha sonra birçok defa fermanlar da tekrar teyit edilmiştir.²

İnalcık'a göre, 16. asrın sonlarından itibaren, Avusturya ordularının istilâ tehdidi nedeniyle, Bâbîâlî, Bosna sipahilerinin timar ve zeametlerinin miras yoluyla intikal etmesi (intikali) yönündeki taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Söz konusu timarlar sadece timar sahiplerinin oğullarına değil, oğlu olmadığında ailenin diğer erkek üyelerine de geçmekteydi.³ Bu tür timar sahibi ailelere *ocak*, sahip oldukları timarlara da *ocaklık* adı verilmekteydi. Bosna'da bu imtiyazın ilk veriliş tarihi 17. asrın başına I. Ahmed (1603-1617) zamanına kadar iner; daha sonra bu durum 1644 tarihinde İbrâhim tarafından da teyid edilir.⁴

Bosna Eyaleti'nde toprak sisteminde yapılan esas düzenlemelerden biri de 1539 tarihli Bosna Eyaletine ait kanunname'dir. Kanunname ile Bosna, Hersek ve İzvornik sancaklarında toprağı terketme meselesi belli yaptırım ve kurallara bağlanmıştır. Buna göre eğer reaya bir başka köyde ekip biçiyorsa ve böylelikle kendi toprağını bırakıyorsa onu önce uyarmak gerekir. Buna rağmen toprağı ekip biçmeye devam ederse, hem toprak sahibine ve hem de kayıtlı olduğu yere ayrı ayrı vergi verecekti.⁵

¹ Imamović, *a.g.e.* s.125; Nenad Močanin, "The Complex Origins of The Bosnian Ocaklık Timar: The Controversy About The Inheritable Prebends", *Doğubatrı: Halil İnalcık Armağanı I*, Ankara 2009.

² Imamović, *a.g.e.*, s. 125.

³ Hatta sonraları ailenin kadın akrabalarına dahi intikali şeklinde genişlemiştir. Imamović, *a.g.e.* s.125.

⁴ Halil İnalcık, "Timâr", *The Encyclopaedia of Islam (EI)*, Brill (2000), X ,505. Benzer şekilde I. Selim devrinde Diyarbakir Beylerbeyliğine bağlı 9 kürt sancakbeyine de askeri gayelerle ocaklık statüsü verilmişti. 17. yüzyılda Bosna Eyaleti'nin yanısıra Diyarbakir, Çıldır, Van, Kars, Erzurum, Anadolu, Bağdad, Şam, Rakka gibi eyaletlerde de ocaklık olarak verilen sancaklar bulunmaktaydı (Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara 1963, s.205-207); 18. yüzyıl başlarında ise Malazgirt ve Mencingird sancaklarının yurtluk ve ocaklık yolu ile tevcih olunduğu görülmektedir (Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof.Dr.Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 273); Yurtluk ve ocaklık yoluyla verilen yerler arasında *hükümet* adını taşıyanlar da vardır (Ş.Turan, *a.g.m.*, s. 205-227).

⁵ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe:Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge University Press 1981, s.53.

Bosna Eyaletindeki toprak ilişkisini düzenleyen 1565 tarihli bir diğer kanunnâmeye göre ise eğer sipahinin emrinde bulunan reaya, kayıtlı olduğu topraklarda değil de başka bir köyde yaşıyorsa ve ekip biçecek toprağı yok ise yaşadığı yerin sipahisine 6 akçe baca (chimney) vergisi vermekle yükümlüydü. Burada üzerinde ziraat yaptığı bir toprak var ise toprak sahibine (*sahib-i arz*) arazi hakkı (*tithe*) ödemekle yükümlüydü. Kayıtlı olduğu yerdeki sipahiye de ayrıca diğer vergi yükümlülüklerini yerine getirmekle yükümlüydü. Ancak reaya on yıldan daha uzun süre başka bir toprakta yaşar ve oraya yerleşirse, diğer kayıtlı olduğu yerdeki sipahiye vergi verme yükümlülüğü ortadan kalkmaktaydı.¹ Bunlar, Bosna'daki müslüman toprak sahiplerinin topraklarında ortakçılık usûlüyle ziraat yapan, reayanın toprağı bağımlılığını sağlamaya yönelik düzenlemelerdi. Böylelikle, ziraat yapan nüfusun aşırı mobilizasyonu da engellenmekteydi.

Ocaklık timarlar, diğer timarlardan farklı olarak, “*mafrûd al-kalem ve maktû'al-kadem*” statüsünde bir tür otonomiye sahiptiler. Buraların vergileri tahrir haricinde tutulur ve hatalı davrananların takibi ve para cezalarının tahsili sözkonusu olduğunda yerel otoritenin yetkisi dışında bırakılırdı.² Osmanlılar, Bosna Eyaleti'nde belli grupların toplumsal konumlarını belirleyen kuralları, fetih öncesi dönemde olduğu şekilde değiştirmeden bırakmıştı. Bosna'daki madencilik yasaları, Eflâkların örgütlenmesiyle ilgili fermanlar, fetih öncesi yerli yasalardan aktarılmıştı.³

Bosna'da ocaklık timar uygulaması sonucunda ırsî toprak sahipliğı temelinde güçlü bir toprak sahibi müslüman zümre oluşmuştur. Bunlar zeametleri ırsi olarak ellerinde tuttukları gibi, aynı zamanda yeni yapılan fetihler sonucunda yeni zeamet ve timarlar elde ederek daha da güçlendiler. Bosna'daki bu güçlü toprak sahibi sipahilere kaptan (*kapetan*) denmektedir. 18. yüzyıldan itibaren kaptanlara devlet gelirlerinin toplanması yani iltizamlar verilmeye başlandı. Taksit gibi örfi vergilerle, cizye ve haraç gelirlerinin toplanması sıklıkla Gradacaç ve Vrandük (Derbent) kaptanlarına eyalet valileri tarafından veriliyordu. Bosna Eyaletindeki kaptanların birçoğı aynı zamanda mültezimdiler. Kaptanlar 18. yüzyıldan itibaren elde ettikleri zenginliğı ve güçlerinin kaynağını bu yolla edinmişlerdi. Kaptanlıklar 18. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde özerk hale geldiler. II. Mahmud devrinde yeniçeriliğın

¹ McGowan, *A.g.e.*, s. 53-54.

² Halil İnalçık, “Timâr”, *EI*, X, 505.

³ Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, 3-4 (1965), II, 65-7.

ilgasından sonra merkezi otoriteye karşı gelişen isyanlar, 1837 yılında kaptanlıkların kaldırılması ile sonuçlandı.¹ Bu dönemdeki en önemli isyan hareketi 1833-35 yıllarında Hüseyin Kaptan Gradaşçević'in liderliğinde ortaya çıktı.

Kaptanlar, devletin sahip olduğu miri arazileri kendi mâlikâneleri, çiftlikleri haline getirdiler. Toprağı işlemek için de ortakçı köylü olarak Bosnalı hristiyanlardan (çoğunlukla Sırları) istihdam ettiler. Aralarındaki toprak sahibi, ortakçı çiftçi ilişkisi çoğunlukla sorunlu bir zeminde gelişti. Bu toprak ilişkisi temelinde ortaya çıkan sorunlar kimi zaman büyük isyanlara sebep oldu. Ayrıca bu isyanlar merkezi otoritenin reform teşebbüslerini durdurmak amacıyla çoğu zaman toprak sahibi müslüman kesim tarafından kendi çıkarlarına alet edildi.

İleriki bölümlerde daha yakından anlayacağımız bu toprak sistemi kaynaklı meseleler hem Bosna tarihi özelinde imparatorluğun çözülmesine giden süreci hem de geçmişten bugüne aktarılan Sırp-müslüman karşıtlığı bağlamında Bosna-Hersek'de yaşanan büyük dramın anlaşılmasında kilit öneme sahiptirler.

Osmanlı fethinden sonra Bosna ve Hersek her ikisi de birer Osmanlı sancağı (livâ-i Bosna ve livâ-i Hersek) olmuş, 1580 tarihinde Bosna'ya beylerbeyilik statüsü verildikten sonra Hersek, Hersek sancağı veya Hersek-ili adıyla Bosna beylerbeyliğine bağlandı.² Askeri açıdan önemi nedeniyle 18 Mart 1580'de eyalet haline getirilen Bosna Beylerbeyiliği, kuruluşu sırasında Bosna, Hersek, Klis, İzvornik, Orahovice (*Rahoviće*), Pojega, Kırka, olmak üzere yedi sancaktan oluşmaktaydı.³ 1584 yılında Yenipazar (*Krupa*) sancak haline getirilerek Bosna Eyaleti'ne bağlandı. 16. yüzyıl sonlarına ait kayıtlara göre ise eyalete ilave edilen Çernik (*Začesne*) sancağı ile, sancak sayısı 8'e yükseltilmişti. 17. yüzyıl ortalarına ait kaynaklarda ise eyalet, Bosna, Hersek, Klis, İzvornik, Kırka (Lika), Zacesne ve Bihke (Bihaç) sancaklarından oluşmaktadır. Pojega sancağı, bu yüzyılın başında Bosna'dan ayrılarak Kanije Eyaleti'ne bağlandı. Karlofça Antlaşması'ndan sonra Bosna Eyaleti, Bosna, Hersek, Klis, İzvornik ve Bihke sancakları olmak üzere 5 sancaktan ibaret duruma geldi. Karlofça Antlaşması'ndan

¹ Bosna'daki kapudanlıklarla ilgili kapsamlı bir inceleme için bkz. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije U Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, OOUR, Sarajevo 1980; Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 157.

² Kanuni Devrine Ait olduğu düşünülen (1526-1528) "Rum-İli'nde Vâki Olan Şehirler ve Kasabalar Defteri"²nde adı geçen 27 adet livâ arasında daha sonra ayrı bir sancak idaresi altında toplanacak olan İzvornik, Hersek ve Bosna Livaları ve onlara bağlı şehirler zikredilmektedir (İzvornik livası: İzvornik, Sirebreniçe, Brvenik; Hersek livası: Foça, Bazâr-ı Balac, Mostar, Prepolje, Gorajda, Nova; Bosna livası: Yenipazar, Bazâr-ı Saray, Vişegrad, Olofça, Konjic).

³ Bu devirde, Bosna Eyaleti'ne Bosna Paşalığı da denmekteydi (Feridun Emecen, "Bosna Eyaleti", *DİA*, VI, 296). Aynı tarihlerde Bosnada 1.980 adet *timar sahibi*, 5.010 *cebelü* mevcuttu (Halil İnalcık, "Timâr", *Eİ*, X, 504).

sonraki sınırları kuzeyde Sava nehri, batıda Una nehri, güneyde bugünkü Bosna ve Dalmaçya boyu, doğuda ise Yenipazar olmak üzere, Osmanlı idaresinin sonuna kadar fazla değişmeden kaldı.

Tanzimat öncesi dönemde, Bosna Eyaleti Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan yirmidokuz eyaletten biri olarak dört livaya bölünmüştü. Bunlar, Liva-i Saraybosna (Paşa Sancağı), Liva-i Hersek, Liva-i İzvornik ve Liva-i Kilis idi.¹ 1851 yılında, Tanzimatın ilan edilmesiyle yeni bir idari düzenleme yapılarak, Bosna 6 kaymakamlığa ayrıldı. Aynı yıl 1833'te kurulan Hersek Paşalığı da lağvedildi. Eyalet merkezi, 1552 yılında Saraybosna'dan Banaluka'ya taşındı. 1639'da Banaluka'dan Saraybosna'ya taşınan eyalet merkezi, daha sonra Travnik'e nakledildi. 1850 yılından itibaren ise eyalet merkezi yeniden Saraybosna oldu. 1865'te vilayet nizamının uygulanmasıyla birlikte Bosna vilayeti 7 sancak, toplam 54 kazadan oluşmaktaydı. Sancaklardan beşi kaymakamlık, ikisi mutasarrıflık olarak idare edilmekteydi. Daha sonraları bu 7 sancak, mutasarrıflık olarak anıldı.² 1283 (1866-1867) tarihli Bosna Vilayeti Salnâmesinde yer alan idari taksimata göre ise, vilayet Saraybosna, İzvornik, Banaluka, Bihke, Hersek, Yenipazar ve Travnik livalarına bağlı 68 kazadan oluşmaktaydı.³

¹ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, Sayı:6(Ekim 1951), s. 620.

² Feridun Emecen, "Bosna Eyaleti", *DİA*, VI, 296-297.

³ Buna göre, Saraybosna 7 , İzvornik 12 , Banaluka 5, Bihke 9, Hersek 14, Yenipazar 12, Travnik 9 kazadan teşekkül etmekteydi (*Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1283, Def'a 1, s. 105-107).

1. BÖLÜM

TANZİMAT'A DOĞRU BOSNA EYALETİ

1.1 II. MAHMUD DEVRİ

II. Mahmud devrinin (1808-1839) ikinci yarısından itibaren, merkezileştirme siyasetinin yoğunlaştığı dönemde Bosna Eyaleti'nde önemli gelişmeler meydana geldi. Bunlardan ilki, 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılmasına tepki olarak eyalette meydana gelen ayaklanmalardı. Diğer önemli bir gelişme ise, 1831 yılında Hüseyin Kaptan Gradašević liderliğinde gelişen isyan hareketi oldu. Bu isyan sürecinin ardından; eyalette meydana gelen olumlu bir gelişme ise, 8 Temmuz 1834'de Redif Nizamnâmesi yürürlüğe girmesinden sonra 1835 yılında redif süvari alaylarının kurulması olmuştur.

1.1.1 Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasına Tepkiler

19. yüzyılda Bosna Eyaletindeki ilk önemli isyan kuşkusuz yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında ortaya çıkmıştır. Burada ocağın kaldırılmasına gösterilen mukavemet son derece şiddetli ve uzun süreli olmuştur. Ocaklıların, kaptan ve beylerin ve bir kısım ahalinin katılımıyla, Bosna tarihinde ilk defa merkezi idareye karşı toplu ve teşkilatlı bir ihtilâl başladı.¹ Yeniçeri ocağının kapatılmasına dair fermanın Bosna'da ilanından sonra hem Saraybosna'da hem de Travnik'de önemli ayaklanmalar meydana geldi.²

¹ Diğer taraftan bu sırada Bosna Valisi olan Beylânlı Hacı Mustafa Paşa'nın eyalet idaresinde göstermiş olduğu zaafılar da eklenince hoşnutsuzluk daha da arttı (A.Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, s. 72-3; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'aniüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, akt. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, I, 133-135).

² Yeniçeriliğin İstanbul'da kaldırılmasından iki ay sonra, bütün eyaletlere Asakir-i Muhammediye usulünde asker tertibi ve yeniçeri ocağının kaldırılması hakkında ayrı ayrı fermanlar yazıldı. Ocağın kaldırılmasına dair ferman Eylül 1826 tarihinde gönderildi. Ferman ilk defa Travnik'te ilan olunduğu zaman ahali üç günlük sükûnetin ardından Bosna valilerinin ikametgâhı olan Paşa Kapısı'nın önüne taşlar yığdılar. Bu kapıdan yalnız Travniklilerin girip çıkmasına müsaade olunuyordu. Şayet Paşa Kapısının hademelerinden biri çarşıya kadar çıkıp, bir şey alacak olursa, bu taşlarla ezeceklerini bildirmişlerdi. Kırksekiz kazadan ibaret olan Bosna Eyaleti'nde ancak onbeş kaza ahalisi taahhüd senetlerini göndererek itaat edeceklerini bildirmişlerdi. Bu sırada Bosna-Saray yeniçerileri de şehrin kalesini tahkim ve ahaliyi ilga aleyhine iştirak için teşvik ediyorlardı (Eren, *a.g.e.*, s.78-79).

Saraybosna'da 48 kazanın 32'sinin yeniçeri ocağı temsilcilerinin katılımıyla Eylül 1826'da yapılan toplantı sonucunda, asiler ocağın kapatılmasına dair fermanı kabul etmemeye ve padişaha mahzar gönderip, ocağın Bosna'da kaldırılmaması için ricaya karar verdiler. Bosnalılar Ocak yerine geçecek yeni düzenli orduyla beraber eyaletleri dışında askerlik yapmayı da reddettiler. Yazdıkları mahzarı Bosna Müftüsü Mustafa Nuri Efendi'nin de imzalamasını istediler. Bu isteklerini reddetmesi üzerine müftüyü taşıyarak öldürdüler. Böylece padişahın fermanına karşı gelmekle kalmayıp müftüyü öldürdükleri gibi, Bosna valisini de Travnik'de muhasara altında tutarak devlet otoritesine açıkça karşı geldiler.¹ Bosnalılar Asakir-i Muhammediye usulünde asker tertibine karşı çıkıyor ve kendi sınırları dışında askerlik yapmak istemiyorlardı. Özellikle yeni askeri üniformaların göğüslerinde bulunan kordonların haç şeklinde düğümlendiğini söyleyerek, bu elbiselerin islama karşı bir hakaret olduğunu öne sürüyorlardı.² Durumun Bâbîâli'ye bildirilmesi üzerine, isyancılardan, Rusçuklu Ali, Bakırcı İbrahim, Tahmisçi Mustafa, Turnacı Feyzullah, Tahmisçi Süleyman, Hacı Abdi, Binevâ İbrahim isimli şahıslar idam, onlara yardım edenler de hapsedildiler.³ Eyaletin diğer kazalarındaki yeniçeriler de benzer şekilde cezalandırıldılar.⁴ Sultan II. Mahmud, isyanın bastırıldığı haberine dair yazının üzerine, "*Aferin müşarüñileyhe, nan ve nemek-i şâhânem kendiye helâl olsun. Saray eşkıyasının serkerde ve eşna'ları bunlar idi lehülhamd cezalarını bulmuşlar*" hatt-ı hümayununu düşer.⁵

Yeniçeri ocağının lağvedilmesiyle başlayan isyan aslında zannedildiği gibi birkaç ayda bastırılamamış; 1830'ların ilkyarısına değin sürmüştür. Nitekim, 1831-1832 yılları arasında meydana gelen Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç'in başını çektiği isyan da aslında bu sürecin bir devamıydı.⁶

¹ Eren, a.g.e., s.82-83.

² Nitekim Bosna Eyaleti'nin orduya asker vermeme yönündeki tavrı uzun yıllar boyunca Tanzimat devrinin de en önemli sorunlarından biri olarak devam etmiştir. Merkezi idarenin bu sorunun çözümü için geliştirdiği farklı çözüm arayışlarına rağmen Bosna alaylarının tertibi 1863 yılında Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliğine değin mümkün olmamıştır. Bkz.5. Bölüm.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları* Ankara 1943, I, 559.

⁴ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, akt. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, I, 181-186.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 560.

⁶ Söz konusu isyanla ilgili olarak bkz. Ahmed S. Aličić, *Pokret Za Autonomiju Bosne: od 1831. do 1832. Godine*, Sarajevo 1996. Gültekin Yıldız Bosnalıların bu davranışını, grup kimliklerinin ve toplum içindeki saygınlıklarının sembolü haline gelmiş olan kadim kıyafetlerinin değiştirilmesine tepki olarak, kordonlu üniformaları muhalefetlerine konu ettiklerini belirtiyor (*Osmanlı Kara Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyo-Politik Etkileri (1826-1839)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2008, s. 36).

1828 Mayıs'ında başlayan Osmanlı-Rus Savaşında kullanılmak üzere Bosna'dan asker toplanılmasına dair emir alan Abdürrahim Paşa, eyaletin ileri gelenlerini Saray'a çağırarak *ehl-i islâm*ın silah altına toplanması için Bâbîâli'nin gönderdiği fermanı tebliğ etti. Uzun süren tartışmaların ardından askerliğe elverişli kimselerin beşte birinin askere alınmasına karar verildi. Bu karara göre, Rus harbi için Bosna'dan otuzbin asker toplanarak, Sırbistan üzerinden Tuna böylarına gönderilecekti. Eyalet ileri gelenlerinin de mutabakatı ile eyaletin her tarafından asker toplanmasına başlandı. 1828 Haziran'ında Abdürrahim Paşa Saraybosna civarında bir ordugâh kurarak, asker listelerinin düzenledi ve kayıtlarını yaptı. Ancak 19 Haziran 1828 günü ani bir ihtilâl patlak verdi ve Saraybosna'ya yakın olan Visoko'da toplanan yaklaşık 1.000 kişilik silahlı isyancı Bosna valisinin karargahına saldırdı. Paşa'nın yanında bulunan nizamiye askerileri ile isyancılar arasındaki çatışmalar bütün gün devam etti. Âsiler Bosna valisinin Saraybosna'dan gitmesini ve asker toplama işinden vazgeçmesini istedi. Anlaşma şansı bulamayan vali, askerlerin korumasında Saraybosna'dan çıkarak Travnik'e gitti. Bu isyan hareketini, Saraybosna şehrinin eyalet merkezi olmasına ve Bosna'dan asker toplanmasına itiraz eden Bosna kaptanları ve beyleri tertipledi. Ayrıca Bosna Valisinin Sırb kalelerine Bosna'dan topladığı askerleri göndermek gayesinden dolayı rahatsız olan Sırb knezi Miloş'un tahriki olduğu söylenmektedir. İsyanın ardından Abdürrahim Paşa valilikten alındı. Bu isyan, ardından gelecek daha büyük isyanların habercisi olup Rus harbinde Osmanlı'nın askeri gücüne de önemli bir sekte vurmuştu.

Abdürrahim Paşa'nın ayrılmasından sonra Moralı Ali Namık Paşa valiliğe getirildi. Bosna beylerinin nazarında iyi bir tesir bırakabilmek adına eski âdetlere uyarak eyalet merkezini Travnik'e taşıdı.¹ 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı'nın hâlâ devam ediyor olması Bosna'nın askeri açıdan önemini arttırmaktaydı. Osmanlı merkezi idaresi, hem Rus tehdidine karşı Bosna'nın askeri gücünü kullanabilmek, hem de yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından çıkan karışıklıkları sona erdirebilmek maksadıyla Bosna'nın idaresinde son derece hassas davranıyordu. Ali Namık Paşa, 1828 Ekiminde bütün Bosna ileri gelenlerini genel bir meşveret için Travnik'e davet etti. Toplantıya Bosna kaptanları ve beyleri de geldiler.² Vali, imparatorluğun en büyük düşmanı olan

¹ A.Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, s. 91-98.

² Bosna'da valiler senede bir defa memleketin eşrâf, âyan, kapudan ve ağalarını eyalet merkezi olan Travnik'e davet ederler. Burada yapılan meşveret'de onlarla vergilerin toplanması, askeri kuvvetlerin miktarını ve o seneye ait mali, idari işleri görüşürler ve toplantıda verilen kararlara göre, o senenin eyalet işlerini yürütmeğe gayret ederlerdi. Bu

Rusya'ya karşı bütün müslümanlar gibi Bosna müslümanlarının da halife ve padişah yardımı koşmaları gerektiğini ifade etti. Bunun üzerine, orda bulunan kaptanlardan bir kısmı heyecana kapılarak savaşa hazır olduklarını bildirdiler. Savaş nedeniyle, Rusya'nın Sırp üzerindeki tahrikleri artmıştı. Bâbîâli, Sırp tarafından Bosna'ya karşı herhangi bir saldırı ihtimaline karşı tedbir alınması için emir gönderdi. Savaş nedeniyle Bosna sınırına yeterince asker gönderilemediği belirtilerek, eyalet içinde asker olabilecek durumda olanların hazırlıklı olmaları isteniyordu. Ali Namık Paşa, bunun üzerine eyaletten 10.000 kadar redif askeri toplamayı başardıysa da, Bosna askerleri savaşa katılamadı. Çünkü 1829 sonbaharında Niş'e ulaştıkları sırada savaş zaten sona ermişti.¹

Ali Namık Paşa'nın valiliğinin ilk yılında sağlanan sukunet uzun sürmedi. 1829 Edirne Anlaşması ile Sırbistan'a verilen özerklik ve Bosna'ya ait bazı nahiyelerin Sırbistan'a verilmesi kararının ardından, Bosna'da daha şiddetli bir isyan dalgası başgösterdi.²

1.1.2 Hüseyin Kaptan Hareketi

1831 yılında Hüseyin Kaptan Gradašćević liderliğinde çıkan isyan hareketi 1833 yılına kadar sürdü ve Bosna tarihinde derin izler bıraktı. Bosnalı âyanlar merkezden kendi istedikleri kişinin vali olarak tayin edilmesini istedi. Bunun yanı sıra yeni vergilerin ve Drina bölgesinde Sırbistan'a verilen nahiyelerle ilgili kararın geri alınması; Bosna'da müstakil bir idare kurulması ve Hüseyin Kaptan'ın da Bosna kaptanlarının başkanı olarak tanınması gibi talepleri vardı.³

Bazı tarihçiler Bosna âyanının bu taleplerini bağımsızlığa giden yolda otonomi talebi olarak ve bazıları da statükonun korunmasına yönelik taleplerden biri olarak değerlendirir. Moaçanın'e göre bu talepler otonomi isteğinden çok statükonun korunmasına yönelikti. Sırbistan sınırından, üniformaların değişmesi meselesine kadar

toplantıda vali nazik bir konuşma yaparak, imparatorluğun içinde bulunduğu savaş nedeniyle, bütün müslümanlar gibi, Bosna müslümanlarının da halife ve padişaha yardıma koşmaları gerektiğini anlattı. Bunun üzerine bazı kapudanlar heyecanlanarak savaşa hazır olduklarını beyan ettiler. Eren, *a.g.e.*, s.98-99. Bu toplantının tarihi bazı kaynaklarda Kasım 1828 olarak verilmektedir (Hamdija Kapidžić, *Ali-Paşa Rizvanbegović*, Sarajevo 2001, s. 48).

¹ Eren, *A.g.e.*, s. 98-101.

² Eren, *A.g.e.*, s. 101-102.

³ Eren, *A.g.e.*, s. 107. İsyanla ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Fatma Sel Turhan, *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836*, yayınlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2009.

temel talep hiçbir şeyin değişmemesiydi.¹ Karpat ise bu isyanı benzer şekilde, Bosnalı âyanların ayrıcalıklarını korumaya yönelik bir özerklik talebi olarak yorumlamaktadır.²

İsyan, Bosna valisi Mahmud Hamdi Paşa komutasındaki 25.000 kişiyi aşan bir askeri kuvvet yardımıyla Haziran 1832 tarihinde tamamen bastırıldı. Hüseyin Kaptan ve yandaşları Avusturya Devleti'ne sığındılar.³ Hüseyin Kaptan hareketinin bastırılması, Bosnalı eski ayan ve kaptanların reform karşıtı hareketlerinin sona erdiği anlamını taşııyordu. 1835 yılından sonra birçoğu lağvedilmiş olan kaptanlıkların yerine oluşturulmuş olan müsellimliklere müsellim veya mütesellim olarak tayin edildiler.⁴ Buna rağmen, çok azı Osmanlı merkezi hükümetinin temsilcisi olan Bosna valisine bağlı kaldılar.⁵

Hüseyin Kaptan isyanı'ndan sonra da isyanlar devam etti. 1833 tarihinde Bihaç Kaptanı Mahmud Bey Bişçević (Mahmud-beg Bišćević) liderliğindeki isyan hareketi Hasan-Ağa Peçki'nin oğulları ile birleşti. İsyân Banaluka civarında bastırıldı. Kısa bir süre sonra ise Livno'da Travnik'teki Bosna valisinin tarafında yer alan mütesellim İbrahim Bey Firdus'a karşı bir isyan ortaya çıktı. Bu isyanda Ali Paşa Rizvanbegovic'in desteği vardı.

1836 baharında Posavina bölgesindeki isyanı ise Hüseyin Kaptan'ın yakın arkadaşı olan Ali-Paşa Fidahiç tarafından çıkardı. Fidahiç'in arkasında Tuzla ve İzvornik mütesellimlerinin desteği vardı. İmamović'e göre, Fidahiç bu isyanla, Osmanlı merkezi otoritesine karşı olan Bosnalı müslümanların liderliğini amaçlamaktaydı. Bu bakımdan Hüseyin Kaptan hareketinin devamı olarak görülebilir. Bu hareket önceleri Gradačac'da ortaya çıktı; daha sonra Biyelina'ya ve Bosna'nın serhad bölgesine (*krajina*) de yayıldı. Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa, Ali Paşa Fidahiç'i Biyelina'da Eylül 1836 tarihinde yakaladı ve isyancıları İstanbul'a gönderdi.⁶

¹ Nenad Moacanin, "Deterology and Mythology: Ottoman Bosnia up to the Tanzîmat", *IJTS*, 10 (2004), s. 196-197.

² Kemal H. Karpat, "The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: An Account Based on Turkish Sources", *IJTS*, 10 (2004), s.126-127. Boşnak tarih yazımında "Bosna ejderi" olarak anılan Hüseyin Kaptan, ulusal bir efsane haline getirilmiştir. Devletlerin resmi tarih yazımlarındaki benzer deneyimler gözönüne alınırsa, bu isyana da Boşnak kimliği inşa sürecinde işlevsel anlamlar yüklenmiş olması olağandır.

³ İsyânın bastırılmasında merkezden gönderilen kuvvetlerin yanı sıra, Kigalı Arnavut Paşa'lardan ve İstolçeli Ali Ağa, İsmail Ağa Çengić gibi Bosnalı beylerden de askeri destek sağlandı (Fatma Sel Turhan, *a.g.t.*, s. 204-207).

⁴ Branislav Djurdjev, "Bosna", *EI*, Leiden 1979, I, 1268; Mustafa Imamović, *Bosnia and Herzegovina Evolution of Its Political and Legal Institutions*, ed. Francine Friedman, çev. Saba Risaluddin, Sarajevo 2006, s. 157.

⁵ Imamović, *a.g.e.*, s. 157.

⁶ Imamović, *a.g.e.*, s.158.

1.1.3 Bosna Redif Süvari Alaylarının Kurulması

Yeniçeri teşkilatının yerini alan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunun önce 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, ardından Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı girişilen muharebelerde başarısız olması, devleti ihtiyaç duyduğu talimli askerlerin örgütlenmesi konusunda yeni çözüm arayışına yöneltti.¹ Devletin elindeki düzenli askerler bu tür büyük muharebeler için yeterli olmadığından, başıbozuk askeri adı altında kazalardan gelişigüzel asker toplamak zorunda kalıyordu. Bu eğitimsiz geçici askerlerle açığın kapatılmaya çalışılması başarı şansını zayıflatıyordu. Gerektiğinde ordunun tâlimli asker ihtiyacını karşılayacak ama, tarımsal faaliyetleri de aksatmayacak bir sisteme ihtiyaç vardı. Bu düşüncelerle 1834 yılında bir ulusal milis kuvveti olarak tasarlanmış² olan redif birliklerinin kurulmasına karar verildi.

Redîf-i Asâkir-i Mansûre ordusunun yapısı ve kuruluş amacına dair genel görüş, bu ordunun Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra oluşturulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusuna destek sağlamak ve halkı uzun süre mecburi hizmette tutmadan kendi bölgelerinde eğiterek iç güvenliği sağlamak amacıyla oluşturulmuş yedek askeri kuvvet (*ihtiyâtî kuvvet*) olduğu yönündedir.³ En önemli ve ayırıcı özelliği ise subaylarının daîmî statüde olmasıydı. Aksan'a göre, redif ordusunu oluştururken II. Mahmud'un iki amacı vardı: Dış görevleri için orduya bir ihtiyat gücü kazandırmak ve Doğu Anadolu'da, özellikle Kürt aşiretleri üzerinde merkezî otoritenin hakimiyetini

¹ Memleket savunması için gereken sayıda askerin tamamının kışla ve karargâhlarda devamlı olarak kalmaları devlete yükleyeceği mâli külfet bir yana, ziraai faaliyetleri de aksatacağından uygulanması imkânsızdı. Bkz. Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i Askerî-i Osmânî, II*, s.79, aktaran Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redîf-i Asâkir-i Mansûre", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982), s.127.

² Virginia H. Aksan, "18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri", *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, s.43). Aksan bu tanımlamayı yaparken, yedek er manasındaki *militia* kelimesini temel almıştır (*Redhouse*, İstanbul 1979). Avrupa ordu sistemlerinde militia tarzı askeri örgütlenmeye 17. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır (*The Oxford Companion To Military History*, ed. Richard Holmes, Oxford University Press: 2001, s.588-589).

³ Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redîf-i Asâkir-i Mansûre", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982), s.127; Abdülkadir Özcan, "Redîf", *DİA*, XXXIV, 526; J. Deny, "Redîf", *İA*, IX, 666-668. 1835-1839 yıllarında Osmanlı ordusunda askerî öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalışan Helmuth von Moltke, Nisan 1836 tarihli yazısında Osmanlı ordusunun sayıca yetersizliğinden bahsederken, iyi düzenlenmiş bir milis teşkilâtı kurmanın önemini vurgulamakta, Kasım 1835 tarihinde Serasker Mehmed Hüsrev Paşa'yı ziyaretinde Prusya'daki redif teşkilâtı hakkında kendisinden bilgi aldığını söylemektedir. Öyle görünüyor ki, Moltke'nin bu konudaki askeri tecrübesinden Osmanlı askeri otoritesi oldukça istifade etmişti (H.von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s.29,45). Çadırcı ise, redif ordusunun kuruluş amacına katılmakla birlikte, redif ordusunun başlangıçta yedek değil düzenli ordu birlikleri şeklinde oluşturulmuş, Nizamı Cedit örgütlenmesini esas alan bir askeri yapılanma olduğunu, ancak 1846 yılından itibaren yedek (ihtiyat) ordu konumuna girdiğini iddia etmektedir (Musa Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilâtı", *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Askerlik*, der. Tülay Ercoşkun, Ankara 2008, s. 41-63).

"Redif Askeri Teşkilâtı", *Yedinci Askerî Tarih Semineri, Bildirileri, I*, Ankara 2000, s.53).

arttırmak.¹ 8 Temmuz 1834'de yürürlüğe giren Redif Nizamnâmesine² göre, hâvî oldukları kazaların maden, has, vakıf, muaf olup olmadıklarına bakılmaksızın, zâbitleriyle birlikte her sancaktan 1400 kişiden ibâret birer tabur teşkil edilecek; taburlar, 23-32 yaş arasındaki isteklilerden meydana getirilecekti.³

Bosna Eyaleti'nde de redif usulünün tatbiki için çalışmalar başlatıldı. Bosna'daki mustahfızlık ve timar erbabının bu yeni usule göre tanzimi kararlaştırılmıştı. Bu amaçla, bir nizamname hazırlanması için İstanbul'da bir komisyon kuruldu. Komisyona Bosna'nın ileri gelenleri, Bosna Alaybeyi, Bosna timar kethüdası, İzvornik, Kilis ve Hersek sancaklarından itibarlı sipahiler de davet edildi. Daha önce Bosna'ya özel görevle gönderilmiş olan Seyyid Ahmed Âkif Efendi İstanbul'a çağırılarak sözkonusu nizamnamenin hazırlanması ile görevlendirildi. II. Mahmud'un Hassa Müşiri Fevzi Paşa, 26 Ekim 1835 tarihinde Beylerbeyi Sarayında Bosna'ya tayin olunacak zabitanla bir toplantı yaptı. Bosna sipahilerinden birçoğuna binbaşılık, yüzbaşılık ve kolağası gibi rütbelere verildi ve Bosna asilzadelerinden bir kısmına da nişanlar, takdirnameler gönderildi.⁴ Bu taltiflerle, Bosna elitlerinin merkeze bağlılığının sağlanması ve ileride ortaya çıkabilecek yeni huzursuzlukların önüne geçilmesi amaçlanıyordu. Asâkir-i Mansure miralaylarından Rıza Bey ile gönderilen talimat ve ferman bütün eyaletin ulema ve eşrafının hazır olduğu bir toplantı ile ilan olundu. Eyalet erkânının da görüşüne başvurulmuş, sınır bölgeleri istisna olmak üzere Bosna'dan iki tabur piyade redif askerinin oluşturulması kararlaştırıldı. Bu taburların eğitimleri de İstanbul'dan gönderilecekti. Ayrıca Saraybosna, İzvornik, Kilis ve Hersek sancakları sipahilerinden oluşturulmak üzere, dört alay süvari redif askeri oluşturulacaktı. 4 Kasım 1835 tarihi itibarıyla eyalette ilk redif alayına asker yazımına başlanmıştı.⁵ Yeni usûlde asker tertibi iki ay gibi kısa bir süre içerisinde gerçekleştirildi.

Redif düzenlemesinin esaslarını içeren Ağustos 1834 tarihli emirde redif teşkilatının zâbitlerinin kazaların hanedan ve eşrafının genç ve bu işe uygunları arasından seçilmesi isteniyordu. Ancak bunların askerlik haricinde voyvodalık gibi

¹ Virginia H. Aksan, "18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri", *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, s.43.

² Standford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey*, New York 1977, II, 43.

³ M. S. Kütükoğlu, a.g.m., s.129; *Takvîm-i Vekayi (TV)*, Nr. 87, 29 Ra 1250 (5 Ağustos 1834): Sözkonusu düzenleme ile ilgili emrin tam metni yeni harflere aktarılmış olarak Musa Çadırcı tarafından yayınlandı: "Redif Askeri Teşkilâtı", *Yedinci Askerî Tarih Semineri, Bildirileri, I*, Ankara 2000, s. 58-64.

⁴ *TV*, Nr. 122, 18.N.1251 (6 Şubat 1836); Eren, a.g.e., s.152-53.

⁵ *TV*, Nr. 122.

diğer mahallî işlere karışmaması şarttı.¹ Bosna Eyaleti'nin hassasiyetleri de gözönüne alınarak, redif teşkilâtının zâbitleri hanedan mensuplarından seçildi.² Oluşturulan redif alaylarının başına büyük zabitân tayini gerektiğinden, Bosna ve Kilis Sancakları için Bosna miralay Mustafa Bey'e, İzvornik ve Hersek sancakları için de Bosna nâkibü'l-eşraf kaymakamı Fâzıl Bey'e mirlivalık rütbesi verildi. Bosna Sancağı miralaylığına ise Asâkir-i Mansure mirlivalarından Hacı Yâkub Bey getirildi.³

Bosna'da oluşturulan redif teşkilatının bu kadar kısa sürede ve sorunsuzca oluşturulmasında kuşkusuz zabitlerin eyaletin eşrafından seçilmesi etkili oldu. Bu tayinler yapılırken merkezin dikkat ettiği önemli bir husus bu kişilerin devlete bağlılığı kesin olan kişilerden seçilmiş olmasıydı. Zira redif alayları zabıtlığına geçmişte bile olsa herhangi bir isyana katılanlar veya suç işleyenler getirilmedi. Görev sırasında suç işleyenler de azledildi. Nitekim, Bosna Sancağı redif süvari alayı binbaşısı Ali Ağa işlediği cinayet nedeniyle görevinden alınmıştı. Yerine tayini düşünülen İbrahim Bey ise daha önce Vecihi Paşa'nın valiliği sırasında karıştığı ihtilâl ve cinayet suçlarından dolayı bu göreve getirilmesi "bu misillülerin bi't-tekrar silk-i askerîye idhâli mugayir-i nizâm idüğü" gerekçesiyle uygun bulunmamıştı.⁴

1836 yılından itibaren eyalette isyanlar çıktı. Bu sebeple oluşturulan redif alaylarının talimleri 1841 yazına kadar uygulanamadı. 1841 yazında Hersek, Bosna, Kilis ve İzvornik sancaklarından oluşturulan üç alay süvari redifi nöbetleşe olarak bölük bölük Travnik sahrasında toplanarak, merkez ordusundan gelen süvari zabiti eğitimlerle eğitildi.⁵ Bosna Valisi Mehmed Hüsrev Paşa, nizamiye askerine olduğu gibi, redif askerine de savaş sanatının öğretilmesini Bosnalı redif asker ve zâbitlerinin memnuniyetle karşıladığını belirtmekteydi. Bunu takip eden yıl yani 1842'de de her

¹ TV, Nr. 87, 29 Ra 1250 (5 Ağustos 1834)

² Hersek Sancağı alayına liva mutasarrıfı Ali Paşa'nın oğlu Zülfikar Bey miralay; yeğeni Mustafa Bey kaymakam; Kilis alayına ise, Bosnalı Süleyman Paşazâde Cemâleddin Paşa'nın oğlu Süleyman Bey miralay ve İdrisbeyzâde Süleyman Bey kaymakam olarak seçildi. Kilis alayının birinci binbaşısı ise İstanbul'dan atandı. İzvornik sancağı alayına Bosna alayı miralay Mustafa Bey miralay ve alaya İstanbul'dan birinci binbaşı olan Bekir Bey kaymakam tayin edildi (TV, Nr. 122).

³ TV, Nr. 153, 28 Ca 1253 (30 Ağustos 1837).

⁴ BOA., İ. MVL., Nr. 955, 1 Haziran 1843 / 3 Ca 1259 (iradenin kayıt tarihi olup, onay tarihi bundan bir iki gün öncedir).

⁵ BOA., İ. DH., Nr. 2823, Lef 2: Bosna Valisinin yazısı, 8 Mart 1842 / 25 M 1258.

alayın ikişer ay talimi Dar-ı Şurâ-yı Askerî’de alınan karar doğrultusunda,¹ Nisan 1842 tarihli irade ile onaylandı.²

1.2 TANZİMATIN İLK ON YILINDA BOSNA EYALETİ

1.2.1 Erken Dönem Tanzimat Uygulamaları

Tanzimatın ilanından, Bosna Eyaleti’nde uygulanmasına kadar geçen yaklaşık on yıl, hem eyalette eskiden beri devam etmekte olan sorunların anlaşılması hem de Tanzimat’ın Bosna’da tamamiyle uygulanmıyor olmasının nedenlerini daha geniş bir bakış açısıyla anlamak açısından son derece önemlidir. Ayrıca, Bosna Eyaleti’nde Tanzimat’a geçiş süreci olarak da nitelendirebileceğimiz bu süre zarfında Tanzimat’ın eyalette uygulanmasına “mukaddime” niteliği taşıyan birtakım idari ve mali reformların uygulamaya konulduğunu da görmek mümkün olacaktır.

Tanzimatın ilanını takip eden yıllarda Bosna Eyaleti’ndeki toprak meselesi ile ilgili sorunlar daha karmaşık bir vaziyet almıştı. Osmanlı merkezi otoritesi sorunların çözümü için başlangıç noktası olarak Bosna Eyaleti’nin çeşitli bölgelerinde uygulanmakta olan çiftlik sisteminden başlamayı uygun gördüler. Bu alanda yapılan düzenlemeler dördüncü bölümde detaylı olarak inceleyeceği için burada Halil Kamili Paşa döneminde yapılan yeniliklere yer verilecektir.

1.2.1.1 Halil Kâmilî Paşa’nın Tanzimat Uygulamaları (Kasım 1845-Haziran 1847)

Osman Nuri Paşa’nın³ Bosna valiliğinden azlinden sonra 1845 Kasımında yerine eski Erzurum Müşiri Halil Kâmilî Paşa⁴ atandı.¹ Eyalette, yukarıda anlatıldığı üzere, II.

¹ BOA., İ. DH., Nr. 2823, Lef 1.

² BOA., İ. DH., Nr. 2823, 23 Nisan 1842 / 12 Ra 1258 (iradenin kayıt tarihi olup, onay tarihi bundan bir iki gün öncedir).

³ Osman Nuri Paşa (?-1852), Ayaşlı Esad Paşa’nın kethüdası olup, kapıcıbaşı ve sonra mirmirân oldu. İşkodra (1836), Erzurum (1837), Edirne, Yanya (1840) ve tekrar Edirne valiliklerinde (1844) bulundu. Kasım 1844’de Bosna Valisi olup, Kasım 1845’te azledildi. Daha sonra çeşitli valiliklerde bulunmuş olup, Halep Valisi iken 1852’de vefat etti (Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, III, 520-521).

⁴ Halil Kâmilî Paşa (?-1866). Bursa mütesellimi ve Surre-i Hümâyün emini (1837), Aydın mütesellimi (1839), Erzurum Valisi (1845) ve Aralık 1845 ile Haziran 1847 tarihleri arasında ise Bosna Valisi olarak görev yaptı. Daha sonra Musul (Mart 1848), Halep Ağustos 1848), Konya (1850), Aydın (1851-1853), Şam (Ocak, 1854) ve Silistre

Mahmud devrinin merkezileştirme siyasetine² karşı gelişmeye başlayan sorunlar devam etmekteydi.³ 1835-1837 yılları arasında Bosna, İzvornik, Kilis ve Hersek sancaklarında oluşturulan redif süvari alayları⁴ haricinde yeniçeriliğin kaldırılmasından beri eyaletten düzenli olarak orduya asker alınamıyordu. Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü gibi, 1843'ten itibaren düzenli orduda (*nizamiye*) beş yıl, ihtiyatta (*redif*) ise sekiz yıl olmak

valiliklerinde (Temmuz 1854) bulundu.1283 Saferinin onikisinde (25 Haziran 1866) vefat etti. Umûr-ı idare-i mülke vakıf ve mustakim idi (Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV/1, 82). Sözkonusu eserde ismi Kâmil Halil Paşa, Bosna valiliğine tayini ise Aralık 1845 olarak verilmişse de orijinal belge ve siciller ile belgelerde bulunan mühüründen de tespit edildiği üzere ismi Halil Kâmilî Paşa olup, Bosna valiliğine geliş tarihi ise Kasım 1845'dir.

¹ *Saraybosna Şer.Sc.*, Nr. 81, s. 68, 16 Kasım 1845 (16 Za 1261); *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, akt. Yücel Demirel, İstanbul 1999, VIII, 1205. Şubat 1846'da görevine başladı (BOA., A. MKT., Nr. 36-78, Halil Kâmilî Paşa'nın göreve başladığına dair 27 Şubat 1846/ 1 Ra 1262 tarihli yazısı).

² Merkezileştirme siyasetini, 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında imparatorluğun birçok eyaletinde yerel güç odaklarının merkeze karşı güçlenmesi neticesinde sarılmış olan devlet otoritesinin yeniden kurulmasına yönelik politikalar olarak özetleyebiliriz. II. Mahmud'un âyânların gücünü azaltmaya yönelik uygulamaları ve yeniçeri ocağını ilgasıyla en önemli muhalif güç odakları ortadan kaldırılarak merkezi devlet otoritesi oluşturulmaya çalışıldı. Bkz. Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", ed. T. Naff ve Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, s. 27-52; Mustafa Gökçek, "Centralization During The Era of Mahmud II", *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001, 237-255; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1977; Bruce McGowan, "The Age of The Ayans: 1699-1812", ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire: 1300-1914*, Cambridge, New York, Melbourne 1994, s. 637-758; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri: 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8-12/14-23 (1970/1974), 51-61; Avidgor Levy, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *IJMES*, 2(1971), 21-39; Mert Sunar, *Couldron of Dissent: A Study of The Janissary Corps: 1807-1826*, yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton University, New York 2006; Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati*, İstanbul 1994. Bu siyaseti destekleyici unsurların başında ulemanın liyakatına yönelik girişimler ve ilmiye teşkilatının merkezileşmesi gelmektedir. Bkz. İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform: (1826-1876)*, İstanbul 2008; Avidgor Levy, "The Ottoman Ulema and The Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies*, vol.7: *The 'Ulama' in Modern History*, *Studies in Memory of Proffesor Uriel Heyd*, The Israel Oriental Society: Jerusalem 1971, 13-39. Oluşturulan yeni devlet anlayışının, kurumsal alandaki tezahürü ise sivil bürokraside yapılan reformlardır. Bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform:(1839-1856)*, İstanbul 1993; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte:1789-1922*, Princeton 1980. Özellikle 1838 tarihli İngiliz Ticaret Anlaşması'ndan sonra batının güçlenen politik ve ekonomik nüfuzunun daha güçlü bir merkezi otoriteye duyduğu gereksinim de bu siyaseti destekler nitelikteydi (Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed.Paul Dumont, François Georgeon, çev.Ali Berktaş, İstanbul 1996, s. 4-5).

³ Bosna, devletin merkezileştirme siyasetinden en fazla etkilenen bölgelerin başında gelmektedir. Bu siyasetin sonucu olarak özellikle yeniçeriliğin kaldırılmasından itibaren Bosna'da artmaya başlayan tansiyon, tüm Tanzimat devri boyunca değişen yoğunluklarda devam etmiştir. Nitekim 1831'de Bosna'da yerli bir ayan olan Hüseyin Kaptan'ın valiliğini kabul etmeyen II. Mahmud, Bosna'nın merkezileştirilmesi pahasına önemli bir isyanın çıkmasına göze almıştı. 1850 yılında Tanzimatın tamamen uygulanmasına kadar olan süreçte Bosna Eyaleti'nde çıkan önemli isyanların hemen hemen tamamı merkezileştirme siyasetine karşı yerli müslüman âyanın çıkardığı isyanlardır. Bu nedenle merkezileştirme siyasetinin etkilerini ve sonuçlarını değerlendirmek açısından Bosna, imparatorluk içerisindeki en önemli eyaletlerin başında gelmektedir. Esasında II. Mahmud devrinde başlayan devletin merkezileşmesi süreci tüm Tanzimat devri boyunca devam etmiştir. Bu nedenle Tanzimat devri reformlarının tamamını bu merkezileştirme siyasetinin sonuçları olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. II. Mahmud devri siyasetinin Bosna özelindeki sonuçlarını görmek için bkz. Fatma Sel Turhan, *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836*, Boğaziçi Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2009.

⁴ Belirtilen tarihlerde dört adet redif asakir-i mansure süvari alayı oluşturulmuş, ancak eyalette çıkan isyan nedeniyle talimleri 1841 yazına değin icra edilemiştir. 1841 yazından sözkonusu redif süvari alaylarının talimleri düzenli ordudan gelen muallimler nezaretinde Travnikte yapılmaya başlanmış, ertesi yıl yine aynı yerde her alay ikişer aylık eğitime alınmıştır (İ. DH., Nr. 2823, 23 Nisan 1842 / 12 Ra 1258. Ayrıca bkz. Odile Moreau, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, der. Erik Jan Zürcher, çev. M.Tanju Akad, s.145-147. Bosna'da redif sisteminin uygulanması ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Gisela Haberer, *Die Aufstellung Von Redif-Truppen In Der Frühen Tanzimatzeit (nach Osmanischem Quellenmaterial)*, yayımlanmamış doktora tezi, Ludwig-Maximilians-Universität München, München 1984, s.70-105. (Bu tezde Şer'iyye Sicilleri kullanılarak Saraybosna, İzvornik, Hersek ve Kilis sancaklarından oluşturulan Redif Asakir-i Mansure Taburlarına dair detaylı bilgiler verilmiştir).

üzere zorunlu hale gelen askerlik hizmeti¹, Arnavutluk (İşkodra), Kürdistan (Kozan, Dersim), Arap yarımadası ve Bosna ve Hersek'te uygulanamamaktaydı.² Buralar, hükümetin reformları yerleştirmede karşılaştığı güçlükler açısından imparatorluğun en çetin eyaletleri olarak henüz Tanzimata dahil (*dahil-i dâire-i Tanzimat*) olmayan eyaletlerdi. Tanzimatın uygulanmasında öncelikle merkeze yakın olan ve sosyal ve ekonomik yapıları itibarıyla reformların daha kolaylıkla uygulanabileceği eyaletlere öncelik verilmişti. Yetişmiş insan kaynağının yetersizliği ve finansman sorunları da reformların tüm imparatorluk sathında eş zamanlı olarak uygulanmasını engelliyordu. Bosna'nın da içinde bulunduğu sözkonusu eyaletlerde, merkeze uzak ve reformlardan etkilenecek güçlü âyan yapılarına sahip olmaları nedeniyle Tanzimatın uygulanabilmesi için gereken şartlar henüz oluşturulamamıştı. Bâbîâli bu eyaletlerde Tanzimatı uygulayabilmek için dirayetli yöneticilerin yeterli gelmeyeceğinin farkındaydı. Reformların uygulanması konusunda merkezin gücünü ve kararlılığını göstermesi açısından imparatorluk ordusunun bu topraklarda boy göstermesi, herşeyden önce yaratacağı psikolojik etki nedeniyle şarttı. Dahası Tanzimatı uygulayacak olan iradenin, çıkması muhtemel isyanları önlemek ve de bastırabilmek için hatırı sayılır miktarda askere ihtiyacı olacağı açıktı.³

Diğer yandan gayrimüslimlerin vergiler ve angarya⁴ konularındaki şikâyetleri devam ediyordu. Devlet, Bosna'daki toprakların çoğunluğunu elinde bulunduran müslüman seçkinlerin⁵, toprakları üzerindeki köylüden vergi, masraf ve angarya adı

¹ Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kura Usulüne Geçilmesi: 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Askerlik*, der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 66.

² Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 80; E.Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 181; VIII, 354-355, Ankara 1983.

³ Bâbî-ali Tanzimatın Bosna'da uygulanabilmesi için öncelikle oraya önemli miktarda asker sevkinin gerekli olacağını farkındaydı. Bu amaçla, detayları ileride açıklanacağı üzere Bosna'ya gönderilmesi planlanan asker miktarı 15.000 kişi olacaktır (BOA, İ.HR., Nr. 2541, 5 Mayıs 1849 / 18 C 1265). Gereken asker ihtiyacının ise imparatorluğun farklı bölgelerindeki eş zamanlı sorunlar sebebiyle hemen karşılanabilmesi çoğu zaman olanaklı değildi. Önce doğudaki Kürd isyanı, ardından Arnavutlukta isyanlar ve nihayet ileride bahsedileceği üzere 1848'de Avrupa'da patlak verecek olan ihtilâller silsilesi, imparatorluğun askeri olanaklarını son derece dikkatli planlamasını gerektirecektir. Tanzimat uygulamalarının memleketin tüm sathına yayılmasında karşılaşılan güçlükler dönemin dış dinamikleri ile birleştiğinde 1840-1850 yılları arasında devletin olanakları ihtiyaç duyduğu asker miktarını karşılamakta güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu sınırlamalar esasında Bosna'daki uygulamanın 1850 sonuna kadar ertelenmesinin de en önemli gerekçelerini oluşturacaktır.

⁴ Zorla yaptırılan veya ücret ve menfaat getirmeyen iş, isteksizce ifa edilen hizmet; feodal rejimde köylünün toprak sahibine ifa etmeğe mecbur olduğu vazifeler (Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul-Wien 2002, I, 263).

⁵ Belgelerde bu zümre *ashâb-ı alâka* olarak adlandırılmaktadır.

altında giderek daha fazlasını istemesine engel olamıyordu.¹ Belgelerde genellikle “zölm ve adaletsizlik” olarak nitelendirilen bu durum, toprak sahibi ya da sipahilerin vergi ve angarya konularındaki suistimallerini ve idarecilerin ihmal ve yolsuzluklarını kapsamaktaydı.²

Bunların yanısıra Bosna’nın *serhad* eyaleti olmasından kaynaklanan sorunları vardı. Bulunduğu jeopolitik konum itibarıyla imparatorluğun sınırlarının nihayetinde yer alan eyaletin kuzeyinde Avusturya yönetimi altındaki Hırvatistan³; doğusunda Sırbistan Eyaleti⁴, güneyde ise dağların ardında uzanan Karadağ Eyaleti⁵ (*Nevâhi-i Erbaa*) vardı. Sırbistan ve Karadağ 1878 yılına kadar Osmanlı idaresinde olmakla birlikte büyük ölçüde Rusya’nın tesiri altında idiler. Özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı’nı sonucunda yapılan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Rusya karşısında önemli ölçüde güç kaybetti. Bu süreç 19. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlı aleyhine devam etmiş, 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde Osmanlı Devleti Balkan topraklarındaki ortodoks slav teb’a üzerindeki otoritesini Rusya lehine yitirmeye başlamıştır. Bu itibarla, Osmanlı’nın Karadağ ve Sırbistan gibi ortodoks nüfusun yoğunlukta olduğu eyaletlerinde Rusya’nın

¹ Müslüman nüfusun önemli avantajlara sahip olduğu Bosna Eyaleti’nde, iktisadi ve idari suistimallerin, Osmanlı sınırında yaşayan gayrı-müslim halkı isyana ve kaçısa yönelte olasılığı oldukça yüksekti (C. Wendy Bracewell, *16.Yüzyılda Adriyatik’te Korsanlık ve Eşkiyalık: Senjli Uskoklar*, çev. Mehmet Morali, İstanbul 2009, s. 93).

² Osmanlı toprak sisteminde 16. yüzyıl ortalarından itibaren merkezin artan finansman ihtiyacını karşılamak üzere yükseltelen vergiler ve bunun sonucunda görölen mali ve idari suistimallerin reaya üzerindeki etkilerinin genel bir değerlendirmesi için, bkz. Halil İncik, “The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya”, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, s. 338-354.

³ 1493’ten itibaren Bosna üzerinden gelen Osmanlı akınlarına maruz kalan Hırvat topraklarının bir bölümü 1699’a kadar Osmanlı idaresi altında kaldı. Karlofça Antlaşması’ndan sonra bu toprakların bir kısmı geri verildi. Ortaçağ Hırvat Krallığı’nın güney kısmı Venedik yönetimine geçti. Osmanlı yani Bosna sınırını oluşturan Hırvat bölgesinin kontrolü ise 1881’e kadar Avusturyalı subayların idaresinde bir askeri bölge durumundaydı (Nenad Moaçanın, “Hırvatistan”, *DİA*, XVII, 397-400). Avusturya askeri sınırı için bkz. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Haşim-Gölçin Koç, İstanbul 2006, s. 164-167.

⁴ Sırlar, Osmanlı yönetiminden özerkliğini elde eden ilk slav halktı (L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Dryden Press: Hinsdale, Illinois 1958, s. 231, 248-250); 1804 ve 1815 yıllarında çıkan iki büyük Sırp isyanının ardından Sırlara bazı imtiyazlar verildi. 19. yüzyıl Osmanlı tarihini derinden etkilemiş olan Sırp isyanlarının tahlil eden özenli bir çalışma için, bkz. Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul 2007. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından imzalanan Edirne Antlaşması ile Sırlar’a yeni haklar verildi ve 1830 Ekim’inde verilen bir imtiyaz fermanıyla Osmanlı Devleti Sırp Prenslığı’ne özerklik verdi (Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 267-268, (History of The Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries, Cambridge University Press, 1999). Osmanlı Devleti’ne bağı Özerk Sırp Yönetimi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması’yla bağımsızlığını elde etti. 1878 Berlin Antlaşması ile Sırbistan’ın bağımsızlığı tanındı (Mehmet Hacısalihoğlu, “Sırbistan”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 120-126).

⁵ II. Viyana Savaşı’ndan sonra 1688’de Venedik himayesine giren Karadağ’da bu tarihten sonra tam olarak kontrol altına alınamadı. Osmanlı kuvvetleri ile sürekli bir çatışma halinde olan Karadağ, Rus Çarı II. Petro devrinde (1830-1851) tamamen Rus etkisi altına girdi (Nenad Moaçanın, “Karadağ” *DİA*, XXIV, 384-385). 1878’de bağımsızlığını elde edene kadar geçen sürede Balkanlarda Rusya’nın etkisiyle birçok karışıklığa sebep olan Karadağ, 1861 Hersek isyanı ve Bosna’da çıkan birçok isyanda önemli rol oynadı.

pan-slavist politikaları çerçevesinde artan müdahalesi 19. yüzyıl Balkan tarihinin ikinci yarısına da damgasını vuracaktır.¹ Bu açıdan bakıldığında Bosna Eyaleti'nin nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan katolik latin ve ortodoks slav teb'a, Rusya ve Avusturya topraklarından gelebilecek etkilere açıktı.

Avusturya-Osmanlı sınırı boyunca uzanan, Osmanlı'nın Karlofça Antlaşması (1699) ile kaybettiği Hırvatistan ve Slovenya topraklarının yaklaşık yarısı ile Pasarofça Antlaşması (1718) ile kaybedilen Sırbistan'ın kuzey yarısını kapsayan ve Viyana'nın doğrudan idaresi altında bulunan Avusturya Askeri Sınırı (*Austrian Military Frontier*) vardı.² İki imparatorluk arasındaki bu sınırı korumak ve askerle donatmak her iki taraf için de zordu. Avusturya, Dalmaçya kıyılarından başlayıp Sava Nehri'nin kuzeyinden tüm Bosna sınırı boyunca devam ederek Belgrad'ın önüne kadar uzanan bu askeri sınırda, Osmanlı uç teşkilatına benzeyen bir sınır teşkilatı oluşturmuştu. 16. yüzyıl başlarında Avusturya, egemenliği altındakilerle Osmanlı Devleti'nden kaçan Sırp ve Hırvatları, inanç hürriyetlerini teminat altına almak ve belirli bir araziden yararlanma hakkına karşılık, uç birlikleri olarak bölgeye yerleştirmeye başladı.³ Kuruluşu 16. yüzyılın ilk yarısına I. Ferdinand dönemine kadar giden Askeri Sınır, Avusturya Devleti'nin temsilcisi olarak tayin edilmiş Avusturyalı subaylar tarafından yönetiliyordu.⁴ Sınırın korunması amacıyla oluşturulan bu bölgedeki topraklar 17. yüzyıldan itibaren burada yaşayan aile topluluklarına (*zadrugalar*)⁵ sınırları korumak ve asker yetiştirmeleri karşılığında bahşedildi.⁶ Askeri Sınır'da yaşayan tüm erkek nüfus (*Grenzer*), sınır savunması için hazır askeri gücü oluşturuyordu. Bu güç, sadece

¹ Nitekim 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın liderliğindeki pan-slavist hareketle birlikte, gittikçe artan ortodoks slav etkisi balkanlardaki ilk sözde milliyetçi karışıklıkları beslemekteydi. Panslavist hareketin en önemli liderleri N.I.Danilevsky (1822-85), R.A.Fadayev (1824-83) ve N.P. Ignatiev (1832-1908) sayılabilir. Sonuncusu 1864 yılında Rusya'nın İstanbul büyükelçisi olarak, Osmanlı siyasetine çok önemli etkileri olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Hans Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Ağâh Oktay Güner, İstanbul 1980; W. Bartlett Walsh, *Russia and The Soviet Union: A Modern History*, University of Michigan 1958, s.273-277; Hugh Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia: 1855-1914*, New York 1965, s.90-107.

² Mehmet Hacısalıhoğlu, "Sırbistan", XXXVI, 121-122. Başlangıcı 15. yüzyıl ortalarında Macar kralı Matthias Corvinus (1443-1490)'un örgütlediği bu savunma sistemi olan "Avusturya Askeri Bölgesi", Osmanlı akınlarına karşı, feodal süvarilerle köylü ayaklanmalarını, Hırvatistan ve Macaristan'a kaçan Bosnalı ve Sırp sığınmacılardan oluşan bir dizi sınır birliği ile desteklenmişti (C. Wendy Bracewell, *a.g.e.*, s. 53). Ayrıca bkz. Gunther E. Rothenberg, "The Origins of The Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522", *Slavonic and East European Review*, 38 (1959/1960), s. 493-499; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, İstanbul 2006, s. 164-167.

³ Mehmet Hacısalıhoğlu, "Sırbistan", XVI, 121-122.

⁴ Gunther E. Rothenberg, "The Struggle Over The Dissolution of The Croatian Military Border, 1850-1871", *Slavic Review*, Vol.23, No.1 (Mar., 1964), s.63-78.

⁵ Bkz. *Communal Families in the Balkans: The Zadruga: Essays*, ed. Robert F. Byrnes, University of Notre Dame: Indiana 1976.

⁶ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, s. 165.

Avusturya'nın Osmanlı sınırını korumakla kalmıyor, aynı zamanda imparatorluğun eğitilmiş asker rezervini de oluştuyordu.¹ Buradaki askeri gücün büyük bölümünü Osmanlı İmparatorluğu'ndan göçeden Sırp ve Hırvat mülteciler oluşturmaktaydı. Bunlara askeri hizmetleri karşılığında toprak verilmekte ve vergi muafiyeti sağlanmaktaydı.² Bu nedenle Osmanlı-Avusturya sınır bölgesindeki göçün de geleneksel elementini oluştuyordu. Sadece tarım ekonomisine izin verilen Askeri Sınır, Avusturya yönetimi tarafından birçok kez genişletilip, yeniden düzenlendi.³ Ancak bu bölge imparatorluğun en fakir bölgelerinden biriydi ve bir asker olarak sınır köylüsünün kontrol altında tutulması konusunda sorunlar vardı. Sınır birliklerinin neden olduğu isyanlar ve ganimet alma düşüncesi ile Osmanlı topraklarına tecavüzleri sıklıkla vukubulmaktaydı.⁴

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yukarıda anlatılan bu yapının neden olduğu sorunlar Avusturya sınırında yaşayan Bosna halkını etkilemeye devam etmektedir. Bosna'nın kuzey sınırını oluşturan Avusturya Devleti'ne bağlı Hırvat askeri sınırında, sınır çatışmaları ve çapulculuk hareketleri sıklıkla görülmekteydi. Bunlara bağlı olarak ortaya çıkan isyanlar neredeyse süreklilik gösteriyordu. Özellikle Bihke civarında eskiden beri süregelen bir çapulculuk hareketi vardı.⁵ Bunlar genellikle belgelerde *eşkiya* ve batı kaynaklarında *haydut*⁶ olarak nitelendirilen, sınırın her iki yakasındaki dağlık arazide hayatlarını bu şekilde idame ettirmeye alışmış silahlı köylülerdi. Avusturya, 1831 yılından itibaren Avusturya-Bosna sınırında çapulculuk yapanları cezalandırmak

¹ G. E. Rothenberg, a.g.m., *Slavic Review*, Vol.23, No.1 (Mar., 1964), s.64. Askeri Sınır'ın Osmanlı-Avusturya Savaşlarındaki etkisi son derece önemliydi (Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 263).

² Gunther E. Rothenberg, "The Origins of The Austrian Military Frontier in Croatia and the Allegid Treaty of 22 December 1522", *Slavonic and East European Review*, 38 (1959/1960), s. 493-499. Avusturya'nın Askeri Sınır'da uyguladığı sistem ile Bosna'daki kapudanlık ve timar sisteminin arasında önemli benzerlikler söz konusudur (Nenad Moacanin, "Deterology and Mythology: Ottoman Bosnia up to the Tanzimat", *IJTS*, 10 (2004), s.193). Bu yapı aynı zamanda Bosna sınırındaki 1860 yıllarda gittikçe artan gayrimüslim isyanlarının da kaynaklarından birini oluşturdu.

³ Gunther E. Rothenberg, "The Struggle Over The Dissolution of The Croatian Military Border, 1850-1871", *Slavic Review*, Vol.23, No.1 (Mar., 1964), s.63-78.

⁴ B. Jelavic, *Balkan Tarihi*, s. 166.

⁵ 17. yüzyıldan önce, henüz sınırlar tayin edilmediği devirlerde, serhad akıncılarının barış zamanlarında bile bitişik memleket topraklarına tecavüz ederek yağma yapmaları devletlerarası anlaşmalara aykırı sayılmıyordu. 19. yüzyılda Bosna Eyaleti'nin Avusturya ile olan sınır bölgelerinde görülmekte olan bu tarz çapulculuk hareketleri de bu eski akıncı geleneğinin bir uzantısı olarak görülebilir (M.Zeki Pakalın, a.g.e., s. 185) Eren de Bosna Avusturya hududunda görülen çapulculukla ilgili detaylı bilgiler vermektedir (Cevat Eren, a.g.e., s. 155-157).

⁶ Harold Temperley, *England And The Near East: The Crimea*, London 1964.

üzere örgütlendirilmiş askeri birlikler oluşturmuştu.¹ Temperley'e göre, Avusturya'nın sınırda organize ettiği Sırp-Hırvat sınır muhafızlarının tüm yaşamları bu sınırda geçiyordu. Bosna'daki sınır bölgesindeki hristiyan haydutlar sürekli isyan halindeydiler ve eğer isyan başarılı olursa genellikle toprak transferiyle sonuçlanıyordu. Çünkü, sınır muhafızları sınırın berisine geçip, kargaşanın görüldüğü yerleri Avusturya adına işgal ediyordu. Osmanlı Devleti ise genellikle buna razı olurdu.² Avusturya, 19. yüzyılın başlarından itibaren, Travnik'te açtığı konsolosluk aracılığıyla sınırda meydana gelen sorunları sık sık dile getirerek diplomatik açıdan baskı unsuru olarak kullandı. Asıl amacı sınıra yakın bölgeleri karıştırarak ileride Avusturya'nın buralarda hakimiyet kurmasına zemin hazırlamaktı.³ Eren'e göre de, Avusturyalıların Bosna toprakları içinde bu gibi tenkil (cezalandırma) hareketlerine başvuruyor olmasına Bâbîâli 1830'larda müdahale edemedi.⁴ Bu sebeple Bihke ve Una bölgesindeki kaptanlıklar kendi kendilerini savunmaktaydı.⁵ 1837 yılında kaptanlıkların kaldırılmasından sonra ise müslüman ahali sınırların muhafazasına mecbur bırakılmıştı.⁶ Bosnalılar bir yandan çapulculara, diğer taraftan Avusturya kuvvetlerinin müdahalelerine karşı kendilerini savunmak zorunda kalıyordu.

Avusturya ise sınırdaki çapulculuk hareketini sadece müslümanların yaptığını ileri sürerek, hristiyanları koruyordu. Öte yandan müslümanlar da Avusturyalıların bazı bölgelerde Bosnalılara ait olan topraklarda silah gücü ile ziraat yaptıklarını ve kendilerinin bu yüzden topraksız kalarak sıkıntıya düştüklerini belirtmekteydi.⁷ Bâbîâli

¹ Bkz. Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 156. Esasında Avusturya'ya bağlı Hırvatistan sınırının resmi örgütlenmesi tarihsel olarak 1522 yılından beri vardı. Bkz. Gunther E. Rothenberg, "The Origins of the Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522", *The Slavonic and East European Review*, 38/91(1960), Londra, s. 493-498. Başlangıcı 15. yüzyıl ortalarında Macar kralı Matthias Corvinus (1443-1490)'un örgütlediği bu savunma sistemi ile Osmanlı akınlarına karşı, feodal süvarilerle köylü ayaklanmalarını, Hırvatistan ve Macaristan'a kaçan Bosnalı ve Sırp sığınmacılardan oluşan bir dizi sınır birliği ile desteklenmişti (C. Wendy Bracewell, *a.g.e.*, s. 53).

² Harold Temperley, *a.g.e.*, s. 201.

³ BOA, HAT., Nr. 46955, 3 Ağustos 1820/ 23 L 1235.

⁴ Aşağıda görüleceği üzere, 1850 yılında Ömer Lütfi Paşa Tanzimatın uygulanması amacıyla Bosna'da görevlendirildiğinde Avusturya sınırının kesinleştirilmesi ve bu tür tecavüzlerin önlenmesi konusunda teşebbüslerde bulunacaktır. Yine aşağıda detaylandırılacağı üzere 1863 yılında Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği sırasında da Avusturya sınırı konusunda bazı ıslahatlarda bulunacaktır (Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 76).

⁵ 1836 senesinde Avusturya kuvvetleri Bihaç bölgesine yaptığı hücumlar sonucunda beşyüzden fazla Bosnalı hayatını kaybetmiş, evleri ve çiftlikleri büyük zarar görmüştü (Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 156).

⁶ Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 157.

⁷ Ahmed Cevdet Paşa, bu sorundan şöyle bahseder: "Avusturyalı ile beynimizde zuhûr eden ihtilâflardan biri de bu idi ki, hudûd üzerinde bulunan bazı nevâhîde Avusturya tebaası hudûddan içerü girüp mer'a ve ormanlardan istifâde ederlermiş. Avusturyalı bu te'âmülû ahid hükmünde tutmak isterdi." (Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 76).

Avusturya ile ilişkileri iyi tutmak adına bu şikâyetleri çok fazla dikkate almıyordu.¹ Avusturya - Osmanlı sınırının 1830'lara gelinceye kadar kalıcı bir şekilde belirlenmemiş olması bu sorunların temel nedeniydi. 1830 yılında Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında geçici bir anlaşma (*modus vivendi*) sağlanarak, Lika bölgesi Avusturya'da, Krayina bölgesi (veya Türk Hırvatistanı) ise Osmanlı Devletinde kalmak üzere sınırlar belirlendi. Ancak buna rağmen haydutların, kaçakçıların ve isyancıların sınır üzerindeki kanunsuz hareketleri durdurulamadı.²

Osmanlı bürokrasi geleneğine göre göreve getirilen her yüksek vazifeli idareciye verildiği gibi Halil Kâmilî Paşa'ya da görevinin ayrıntısına dair Meclis-i Vâlâ'nın hazırladığı bir talimat verildi.³ Yukarıda sözü edilen tüm bu sorunlar eyaletin imparatorluk içerisindeki durumunu özel ve kritik bir hale getirmekteydi. Talimatta da belirtildiği gibi eyalette işler iyi gitmiyordu.

Talimata göre, öncelikle eyaletin “serhad kolu” olarak adlandırılan Avusturya sınırında ortaya çıkan ve valiye daha önceden sözlü olarak bildirilmiş olan sorunların nedenleri üzerinde durulmuştu. Bunlar genellikle reayanın vergi ve angarya konularında karşı karşıya kaldığı iktisadi ve idâri suistimallerden kaynaklanmaktaydı. Bir diğer nedense sınırdaki gayrimüslim halkın sorunlar karşısındaki savaşçı ve isyana hazır mizaçlarıydı. Esasında bu ikisi birbirini tetikliyordu. Çoğu zaman isyan çıkarma gerekçelerini mevcut mali koşullar altında kolayca bulabilen reayanın, sınırın öte tarafında sorunlarına hamilik yapacak bir devlet veya yandaş bir halk bulabilecek olması onu kolayca isyana hazır hale getirmekteydi. Avusturya sınırında muhkem kalelerde yaşayan ve belgelerde “kal'a-i hakâniyye ahalisi” olarak nitelendirilen müslüman kesim arasında düzeni sağlayacak nitelikte kişilerin olmaması da sorunların çözülmesini geciktirici bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Avusturya sınırında

¹ Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 156-157. Eskidenberi sınırlardaki kale muhafaza birliklerinin sınır geçip kasaba ve köyleri yağmalayacak silah becerisi ve zamanı vardı. Devletler, genellikle, çapulculuk eylemi sınırın öte yanından ciddi bir tepkiyi kıskırtacak kadar ciddi olmadığı sürece, bu tür akınları görmezden geliyordu (Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007, s. 17).

² Temperley, *a.g.e.*, s. 202. Öyle görünüyor ki, diğer nedenler arasında zor coğrafi koşullarda devletlerin sınırları kontrol kabiliyetlerinin ve/veya iradelerinin yetersiz olması vardı. Ayrıca bkz. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, İstanbul 2006, s. 164-167.

³ BOA, İ.MSM., Nr. 80, Lef 4, 11 Kasım 1845/ 11 Za 1261.

⁴ Cevdet Paşa, “serhad ahalisi” olarak adlandırıldığı bu kesimden şöyle bahseder: “Hersek nevâhîsinin ba'zısıyle Bihke Sancağı'nın serhad ahâlisi pek vahşî âdemler oldukları cihetle, erkân-ı eyâletin anlardan sakındıklarını anladım”(Ma'rûzât., s. 80).

Avusturya halkı ve askeri ile Bosnalıların arasında sıklıkla yaşanan sorunların ve sınır muhafazasındaki zaafiyetlerin farkında olan Bâbîâli, Avusturya tarafından yapılan tecavüzlere karşı müslüman ahalinin kendilerini koruma hakkının olduğunu açıkça dile getiriyordu.¹ Validen istediği, sınırlarda yaşayan müslümanların ve çıkabilecek olayların kontrol altına alınmasıydı. Daha açık bir ifadeyle sınırların korunmasını gerektirecek hallerde bile ahalinin aşırıya kaçmasının engellenmesi idi. Zira, bu, hem bölgedeki karışıklıkların asgari düzeyde tutulabilmesi hem de Avusturya'nın müdahalesinin önlenmesi için önemliydi. Bu konuda Halil Kâmilî Paşa'dan görevine başladığı andan itibaren sorunları doğru bir şekilde tahlil ederek gereken tedbirleri alması beklenmekteydi.²

Talimata göre, Bosna Eyaleti'nde çözülmesi bekleyen en önemli sorun vergiydi. Ülkenin diğer yerlerinde geçerli olan vergi sistemi burada gereği gibi uygulanamamaktaydı. Çünkü, toprakların büyük bir kısmını elinde bulunduran müslümanlar, topraklarında ortakçılık usûlü ile ekip biçen reayadan aşağıda belirtildiği üzere, mahsulün yarısı veya üçte biri oranında aldıkları kiradan başka kendi üzerlerine düşen vergiyi de onlara yüklemekteydiler. Bu durum doğal olarak reayanın şikâyetlerine neden olmakta, sorunun merkezinde gayrimüslimlerin bu şekilde çifte vergilendirilmeye maruz kalması yatmaktaydı.³ Bu ise, ağır vergiler altında bunalan reayanın Avusturya'ya veya Sırbistan'a kaçmalarına neden olmakta; Tanzimatın temel prensiplerinden olan adalet ve eşitlik anlayışına uymamakta ve Avusturya'nın soruna müdahil olmasına kapı aralamaktaydı. Dolayısıyla valinin vergi konusundaki sorunların gerçek nedenlerini araştırması ve alınması gereken önlemler hakkında merkezi bilgilendirmesi gerekiyordu.⁴

¹BOA, İ. MSM., Nr. 80, Lef 4, Bosna Valisi Halil Kamili Paşa'ya verilen talimat.

² “uslûb-ı hekimâne ve reviyet-mendâne hareketle”uygunsuzlukların çözümüne çalışması ve ahali ve teb'ayı “hüsn-i istihsâl” ile zabt ve rabt altında tutmaya gayret göstermesi istenmekteydi (*Aynı vesika*).

³ “Bosna eyaletinde meskun olan ahali-i islam vergi vermeyib onların üzerine edası lazım gelen vergü dahi cümleten reayaya tahmil olunduğu cihetle reaya vergisi ağarca düşerek bil zarure ecnebi tarafına meyl ve ilticalarını muceb olmakta...” (İ.MSM., Nr. 80, Lef 4). Vergilendirme ile ilgili buna benzer bir sorun Trabzon Eyaleti'ndeki müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan kiracı köylülerin çifte öşür ödemeye zorlanmaları nedeniyle ortaya çıkmıştı (Canay Şahin, “Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinesarazadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular”, *Kebikeç*, 24 (2007), 75-88).

⁴ Söz konusu sorun eyaletin her tarafında mı yoksa bazı kazalarında mı geçerlidir olduğu ve şimdiye kadar reayanın vergi verip de ahali-i islâmın vermemesinin sebebi ne olduğu hakkında validen detaylı bilgilendirme talep edilmektedir. Ayrıca Hüsrev Paşa'nın valiliği sırasında da bu sorunun çözümüne çalışılmış olmakla beraber, ahali bu nedenle kendisine muhalefet etmiş olduğundan sonunda bu durum kendisinin azline neden olmuştur. Tüm bu sebeplerden dolayı vali, gerek konunun tahkikatı ve gerek bu tarafa bilgi verilmesi konularında hiçbir zaman bahane göstermemesi konusunda uyarılmaktaydı (İ.MSM., Nr. 80, Lef 4, 11 Za 1261/ 11 Kasım 1845).

Bosna eyaleti hem dağlık bir coğrafyada yer alması, hem de üç tarafı yabancı nüfuz alanlarıyla¹ çevrili olması nedeniyle asayiş sorunlarının en fazla yaşandığı yerlerden biriydi.² Eyaletе gönderilen emirlerde Tanzimatın esaslarından olan teb'anın can, mal, ırz ve namusunun emniyet altına alınması konusunda hassasiyet gösterilmesi dile getirilmekteydi. Özellikle “katl-i nüfus” olaylarına mahal verilmemesi ve yol güvenliğinin sağlanması konuları merkezin asayişle ilgili hassasiyetlerinin başında gelmekteydi.³ Osmanlı İmparatorluğu'nda iç güvenliğin sağlanması ve büyük kentlere göçün kontrol altında tutulması için eskiden beri uygulanmakta olan “men'î mürûr” uygulamasının geçmişi 16. yüzyıla kadar uzanmaktaydı.⁴ Bu uygulama yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeniden önem kazanmış ve Tanzimat'ın ilânından kısa bir süre sonra, 10 Şubat 1841 tarihinde hazırlanan “Men-i Mürûr Nizamnâmesi”⁵ Tanzimatın uygulandığı yerlerde yürürlüğe konuldu.⁶ Nizamnamenin birinci maddesine göre, mürûr tezkeresi düzenlenmesi dağınıklıktan kurtulmak üzere bundan böyle her beldede özel bir merkezden idare olunacaktı. İstanbul'da İhtisâb Nezâreti; taşralarda ise Tanzimatın uygulandığı yerlerde meclisler tarafından meclis azâsı arasından tayin edilecek bir memur tarafından idare edilecek; Tanzimatın uygulanmadığı yerlerde ise tezkereler eski usulde verilecekti.⁷ Herne kadar nizamnamenin Tanzimatın uygulandığı yerlerde yürürlüğe konulduğuna yönelik bir kanı mevcut olsa da,⁸ eyaletе gönderilen

¹ Yukarıda açıklandığı üzere kuzeyde Avusturya egemenliğindeki Hırvatistan, doğusunda ve güneyinde Osmanlı yönetiminde olmakla birlikte büyük ölçüde Rusya etkisi altına girmiş olan Sırbistan ve Karadağ Eyaletleri vardı.

² Öyle ki, belgelerde yol kesme ve adam öldürme vakalarına sıklıkla raslanmaktadır.

³ Güvenlik ve asayiş konularında eyaletе yazılmış çok sayıda emir ve buyruldu mevcuttur (*Saraybosna Şer.Sc.*,Nr. 79, s. 226, 365; Nr. 80, s. 133-134, 3 Mayıs 1845 tarihli, geçid ve yolların asayişinin sağlanmasına dair buyruldu; Nr. 81, s. 105, 106 ; Nr. 82, s. 45-46, 26 Mart 1847 tarihli, katl ve cinayet halinde uygulanacak usul ve muhakemelere dair emir.

⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, İstanbul 2007, s. 153; a.mlf., “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'î Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri”, TTK, *Belgeler*, XV/19, Ankara 1993, s.169-181.

⁵ *TV*, Nr. 218, 27 Şubat 1841.

⁶ Musa Çadircı, “Men'î Mürûr ve Pasaport Nizamnâmeseleri”, s. 172. Söz konusu nizamname, bir giriş 16 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin yeni harflere aktarılmış metni için bkz. Çadircı, *Ülke Yönetimi*, s.158-167.

⁷ Eski usulde ise, tezkere verme yetkisi sancak merkezlerinde oluşturulan “Defter Nazırlığı” na bırakılmıştı. Buna göre tezkere almak isteyen kişi mahalle imamından (muhtarlık teşkilatı oluşturulduktan sonra ise muhtardan) ya da , kasabalara gönderilen Defter nazırlığına bağlı mukayyidlerden nereye, niçin, ne kadar süreyle gittiğini belirten bir pusula alarak, bunu kadıya götürüp ilâm çıkarır ve sonra da defter nazırına götürüp bu iş için tutulan deftere kaydettirerek mürûr tezkeresini alırdı. Tezkere alabilmek için güvenilir bir kefil göstermek şartı vardı. Tezkerede, belgeyi alanın adı, şöhret ve ünvanı ile baba adı ve eşkali açıkça belirtilmekteydi (M. Çadircı, “Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, (1980), s.55-56).

⁸ M.Çadircı, *a.g.m.*, s.172. Nizamnameye göre tezkerelerin verilmesi ile ilgili süreç Tanzimatın uygulandığı yerlerde meclislerin idaresine bırakılmış olmasına rağmen, Tanzimatın uygulanmadığı yerlerde eski usul devam ettirilecektir. Ancak bu nizamnamenin uygulamayla ilgili bir bölümünden ibarettir. Tanzimatın uygulanmadığı yerlerde nizamnamenin uygulanmayacağı anlamını taşımamaktadır.

emir ve buyruclulardan anlaşıldığı üzere Tanzimata dahil olmamasına rağmen Bosna Eyaleti'nde de uygulandığı anlaşılmaktadır.¹

Validen istenen, bir yandan asayişin sağlayacak önlemleri alması, diğer yandan da güvenlik için istihdam edilecek ilave askeri kuvvetin finansmanının sağlanmasıydı. Nitekim, Tanzimat yöneticileri, reformların uygulanması için gereken hizmetlerin finansmanı noktasında mali açıdan ilave kaynaklar yaratmak zorunda kalmıştır. Bunun bir yolu taşradan elde edilen gelirlerin artırılması için toplanan vergi ve mukataa gelirlerine zam yapılmasıydı.² Taşradan elde edilen gelirlerin bir kısmının eyalette verilecek hizmet ve masraflara karşılık olarak ayrılması zaten olağan bir uygulamaydı; ancak, böylece daha fazla gelirin hazineye aktarılması söz konusu olabilecekti. Bu bağlamda, Bosna eyaletinde asayişin sağlanması için ihtiyaç duyulan bin adet aylıklı başıbozuk askerin istihdamına “masraflarının vali temettuatından karşılanmak üzere”³ izin veriliyor olması da olağan bir uygulamaydı. Vali, hem maiyyetindeki memurları ve kethüdasını, hem de kazalarda görevli memurların hal ve hareketlerini kontrol altında tutarak, rencide, zulm, rüşvet ve işkence gibi kötülüklerin önlenmesi yönünde uyarılmıştır.

Son olarak da mülki konularda Bâbîâli'nin, askeri konularda Bâb-ı Seraskerliğin ve mali konularda ise Maliye Nezaretinin bilgilendirilmesi ve gereğine göre civarda bulunan memurlar ile haberleşmeye riayet edilmesi istenmekteydi. Tanzimat devrinde bürokrasinin gelişmesi, kurumların çeşitlenmesi ile beraber bürokrasisinin iş yoğunluğu da artış gösterdi. Bu nedenle bürokrasiyi hantallaştıran, zaman kaybına neden olan uygulamaların önüne geçilmesi önem kazandı. Taşradan merkeze yazılan yazılarda sıklıkla görülen hata konunun ilgili makamına değil de, bütün vükelâya ayrı ayrı yazılmasıydı. Bu nedenle, mülkî işlerin Bâbîâli'ye, askerî işlerin Seraskerliğe ve malî işlerin de maliyeye yazılmasına karar verildi.⁴ Bu işleyiş riayet edilmesi serhad

¹ *Saraybosna Şer.Sc.*, Nr. 79, s. 201, (Haziran 1842 tarihli mürûr nizamının uygulanmasına dair talimatname); Nr. 80, s.17-21, Mayıs 1844 tarihli, mürûr nizamının değişikliğine dair Meclis-i Valâ tarafından tanzim olunan talimat sureti ve aynı konuda muhtelif hükümler.

² Hükümetin Tanzimat uygulamalarının finansmanı için başvurduğu yöntemlerden biri olarak, Tanzimata dahil olmayan eyaletlerden hazine'ye gelir aktarımı ve eyaletlerdeki valilerin gelirlerinin (valiler temettuatı) hazinenin karşılaması gereken bazı masraf kalemlerde kullanımı söz konusudur. Bosna'daki cami ve türbelerde görevli ulemanın maaşlarının da aynı yoldan karşılanması söz konusu olmuştur. Yalnızca Bosna'da değil, Trabzon, Musul, Diyarbekir gibi eyaletlerde de bu tür uygulamalar mevcut idi (BOA, C.M.L., Nr. 5170, 17 C 1260; Nr. 27214, 29 B 1260; Nr. 27880, M 1260).

³ BOA, İ.MSM., Nr. 80, Lef 4, Bosna Valisi Halil Kamili Paşa'ya verilen talimat.

⁴ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: (1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 60.

eyaletinde yaşanabilecek gelişmelere karşı daha hazırlıklı olunması açısından merkezin taşra ile kurmak istediği doğru ve hızlı iletişim için gerekliydi.

Başlıca esasları üzerinde durduğumuz bu talimata içeriği, vurgusu ve meselelere yaklaşımında kullanılan terminoloji açısından bakıldığında tamamıyla Tanzimat devrine ait temel nitelikleri yansıttığı görülmektedir. Can, mal, ırz ve namusun emniyet altına alınması, eşitlik ve adaletin sağlanması, zulm, rüşvet ve işkencenin önlenmesi ve âdil vergilendirme, üzerinde önemle durulan meselelerdi. Diğer yandan henüz tam manasıyla Tanzimat dairesine alınmamış olmasına rağmen, Bosna'nın idaresinde sözkonusu esaslara bu derece vurgu yapılıyor olması da düşünölmeye değerdir. Bu tutum, hem Tanzimat'ın ilânından sonra gelişmekte olan yeni devlet anlayışının kapsayıcı olma özelliğini ve iddiasını ortaya koymakta; hem de mikro ölçekte dönemin merkezileşme siyasetine karşı en güçlü direnç noktalarından birini oluşturan Bosna Eyaleti'nde dahi bu esaslar temelinde yeni bir yapılanmaya duyulan ihtiyacı yansıtmaktaydı.

1.2.1.2 Tanzimât-ı Adliyenin Tesisine Mukaddime: Meclislerinin Oluşturulması

Meşveret Türk idare geleneğinin önemli bir yöntemi olarak hem islâmiyetten önceki Türk devletlerinde hem de Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme yıllarında “divân-ı hümayûn” ile uygulama alanı bulmuştu.¹ Bosna Eyaleti'nde de bu geleneğin bir uzantısı olarak Tanzimattan önce yapılmakta olan yıllık meşveret meclislerinde valinin daveti ile memleket ileri gelenlerinden eşraf, âyan, kapetan² ve ağalar biraraya gelirlerdi.³ Bu meclisde, vergilerin toplanması, askeri kuvvetlerin miktarı gibi mali ve idari işler görüşölerek karar altına alınırdı. Sözkonusu uygulamaya Tanzimat öncesindeki dönemde diğer eyaletlerde de başvurulduğu bilinmektedir.⁴

¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s.177. Sadece divân-ı hümayun ile sınırlı olmayan meşveret meclisi, özellikle 18. yüzyıldan itibaren devletin içte mahallî eşrâfa, dışta ise Rusya ve diğer devletlere karşı yaşadığı sorunların artmasına paralel olarak, alınacak önemli kararların sorumluluğunun paylaşılması ve de meşruiyet zeminin genişletilmesi açısından sıklıkla başvurulanan bir yöntem oldu. Bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s. 43.

² Yukarıda anlatıldığı üzere, Bosna'ya özel bir uygulama kapsamında kale komutanlarına verilen isim.

³ Cevat Eren, *a.g.e.*, 98-99.

⁴ Musa Çadircı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler (1826-1856)*, Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 1979, s.11-13. Çadircı, bu meclisleri Tanzimatın ilanından sonra eyalet merkezlerinde oluşturulan Eyalet Meclislerinin ilk şekli olarak nitelendirmektedir.

Aşağıda kuruluş amacından bahsedilecek olan muhassıllık sistemi ile birlikte vergi ve diğer hazine gelirlerinin toplanması görevi mültezimlerden alınıp muhassıllara verilirken, muhassıllara yardımcı olmak üzere, vergilerin tespit ve tevzi'i¹ gibi konularla ilgili görüşmeler yapmak üzere Tanzimatın uygulandığı sancak merkezlerinde birer muhassıllık meclisi (büyük meclis) oluşturulmasına karar verildi.² 25 Ocak 1840 tarihinde çıkarılan nizamnâme ile sistemin çalışma esasları belirlendi.³ Meclisler, muhassıl, hâkim (kadı veya naib), müftü, bir asker zâbiti, mahallin ileri gelenlerinden dört temsilci ve iki kâtipten (bir mal kâtibi ve bir nüfus kâtibi) oluşmaktaydı. Gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerde ilave olarak metropolit ve kocabaşılardan da iki kişi meclislerde yer alacaktı. Ancak uygulamada ikiden fazla gayrimüslim unsur ve cemaatin bulunduğu yerlerde temsilcilerin nasıl seçileceği meselesi ortaya çıkmış ve konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek bu durumda her cemaatin bir kişiyle temsil edilmesi kararlaştırılmıştı.⁴ Meclis, haftanın iki üç günü toplanarak emlâk sayımı, vergi yazımı ile diğer mahalli sorunları mevcut kanun ve usûllere göre tartışarak karara bağlayacaktı.⁵ Alınan kararların uygulanması da eyalet Valisi ile birlikte meclislerin sorumluluğundaydı. Meclisler bu suretle taşralarda mülki idarenin işleyişinde çok önemli bir kurum haline geldiler.

Kazalarda oluşturulacak meclislerde azâ adıyla görevlendirilecek kişileri halk kendisi seçecekti.⁶ Böylelikle kazalarda halkın seçtiği temsilcilerin yönetime katılacak olması bir bakıma meclislerin halkı temsil gücünü arttıracaktı.⁷ Muhassılların ikamet edecekleri kazadan başka gereğine göre üç dört kaza birleşerek meclis teşkil

¹ Servet-i umûmiyyeden alınacak vergi hissesinin mükellefine taksimi demektir (Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s. 353).

² Ali Akyıldız-Yücel Özkaya, "Muhassıl", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 19.

³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 212; A.mlf., *A.g.t.*, s.83.

⁴ Taşra mecâlisine katolik metropolitleriyle hahambaşı vekilinin aza tayinine dair muhassılın-i emvâle mu'tâ talimat, Gurre Z 1255, Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavânin (1451-1876)*, yay. haz. M.Âkif Aydın, F. Gedikli, M. Akman, E.Ekinci, M.Kenanoğlu, Ankara 2006, I, 175); Ali Akyıldız-Yücel Özkaya, *a.g.m.*, 19. Söz konusu sorun Bursa'da çıkmıştır (Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 246-248).

⁵ Meclis başkanlığı müşir bulunan yerlerde müşirlere verilecekti. Müşir toplantılara bizzat katılacak; katılamadığı günlerde ise yerine bir vekil atayacaktı.

⁶ Bu kaza meclislerinin başına ise, ferik bulunan yerlerde şayet kabiliyet ve liyakatı yeterli görülürse seçime gerek kalmaksızın meclis başkanı olarak tayin edilebilecekti. Aksi takdirde, meclis başkanı, meclis üyeleri tarafından seçilecekti. Ferik bulunmayan yerlerde ise başkanlık, muhassıl, kadı ve zaptiye memuru arasında kura ile belirlenecekti. Ama başkanlığa getirilen kişi mutlaka okuma yazma bilmesi gerekmekteydi. (Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Mayıs 2002, s.72.

⁷ Stanford J. Shaw, "The Origins of Representative Government in The Ottoman Empire: An Introduction to The Provincial Councils, 1839-1876" *Studies in Ottoman and Turkish History:Life with the Ottomans*, The Isis Press, İstanbul 2000, s. 183-233; A.mlf., "Local Administrations in The Tanzimat", *a.g.e.*, s. 269-287.

edilebilecekti. Muhassılın oturacağı sancak merkezi dışında kalan yerlerde oluşturulacak *küçük meclislere* muhassıl tarafından vekil olarak mahallin ileri gelenlerinden birinin başkanlığında müftü, nâib ve vücuhdan iki kişi seçilecektir. Gayrı müslimlerin yaşadığı yerlerde buna bir de kocabaşı eklenecekti.¹ Böylelikle, Tanzimat-ı Hayriyye gereğince oluşturulan meclisler, muhassıllık baş kaleminin bulunduğu büyük kazalarda genellikle onüç kişiden oluşan bir büyük meclis ile sözkonusu muhassıllık dahilinde olan diğer küçük kaza ve nahiyelerde ise yedi ya da beş kişiden oluşan küçük meclisler şeklinde örgütlendirildi.²

1842 yılında muhassıllık sisteminin kaldırılmasının ardından taşra teşkilâtında yeni bir düzenlemeye gidildi. Şöyle ki, Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde birkaç köy birleştirilerek ilk defa idarî bir birim olarak *kazalar* oluşturuldu ve bunlara birer müdür atandı.³ Tanzimat'ın getirdiği yeni düzen çerçevesinde hem imparatorluktak idari birimlerinin yerel yönetimi hem de taşra merkez ilişkisinin dolaysız ve sağlıklı bir işleyişe kavuşturulması açısından Tanzimat devrinde meclisler önemli bir yere sahip olmuştur. Bu şekilde halkın temsilcilerinin sınırlı da olsa yönetime katılması sağlanmış oluyordu.⁴ Sözkonusu meclislerin idari yapısı muhassıllık kaldırıldıktan sonra da çok fazla değişmemiştir.⁵ Muhassıllık meclislerinin yerini alan memleket meclisleri, büyük

¹ BOA, *Kamil Kepeci Tasnifi, Âmedi Kalemi Defterleri*, Nr. 60/7, s. 2. Meclislerin tertibi ile ilgili talimatlar ilgili deftere “Bi-t-tevfiki teâlâ te’sis ve icrası derdest olan Tanzimât-ı Hayriyyeden tahrîr-i emlak ve nüfus ile ta’yin-i virgü maddesi ve memleket umûru rû’iyyet ve hüsn-i idaresi zımında iktiza eden mahallere memur buyurulacak muhassıl yedlerine verilecek talimât-ı seniyyedir “ başlığı ile kaydedilmiştir. Aynı talimatnâme sureti, Abdurrahman Vefik Efendi’nin *Tekâlif Kavaidi* isimli eserinin ikinci kısmında da aynen mevcuttur. Tanzimattan sonra kurulan meclisler hakkında bkz. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 212-224; A.g.m., “Eyalet ve Sancak Meclislerinin Oluşturulması” *Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, Ankara 1985, s.261-268. Çadircı Tanzimatın ilk uygulandığı dönemde kurulan küçük meclislerin 1841 yılında kaldırıldığına dair bilgiler vermektedir. Ayrıca aynı kaynağa göre 1849 yılında sancak merkezlerinde küçük meclislerin kurulmasına dair talimatname mevcuttur. Bosna’daki büyük ve küçük meclislerin 1847 yılında kurulduğu görülmektedir. Buna göre Tanzimat uygulamalarının farklı yerlerde farklı biçimlerde ortaya çıktığını söylemek mümkün olabilir.

² Örneğin Selanik kazasında 1840 senesinde oluşturulan büyük meclis, muhassıl, hâkim, bir zâbit, iki kâtip, birer metropolid ve hahambaşı ile ahalinin oyu ile seçilen dört müslüman üye ve bir kocabaşidan oluşmakta idi. Aynı şekilde Gelibolu, Şarköy ve Evreşe kazaları muhassıllığının baş kalemi olan Gelibolu kazasında yine onüç kişiden oluşan bir Büyük Meclis kurularak, Şarköy kazasında muhassıl vekili ile beraber yedi ve Evreşe kazalarında ise beş azadan oluşan küçük meclisler oluşturulmuştu. Ayrıca, üç ya da dört kaza birleştirilerek tek bir muhassıllığa bağlanabilmekte idi. Buraya muhassıllığın baş kalemi denmektedir. Örneğin Yenişehir Fener muhassıllığının baş kalemi olup, dahilinde Tırnova, Görice ve Yenice nahiyeleri bulunmaktaydı (BOA, C.DH., Nr. 14547, 27 M 1256/ 31 Mart 1840).

³ Bu tarihe kadar mahkemelerin bulunduğu adlî birimleri ifade etmekte olan kaza terimi, bu değişiklikte artık bir idari kurum olarak taşra teşkilâtındaki yerini aldı. Kaza müdürleri, mahallî ileri gelenler tarafından seçilmekte ve hükümetin onaylamasıyla göreve başlamaktaydı.

⁴ Tanzimatın merkezileştirme siyasetine aykırı gibi görünse de merkezî hükümet, taşra temsilcilerini yönetimden tamamen dışlayacak güçte olmadığından onları sistemin içine entegre etmesi kaçınılmazdı. Bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s.79.

⁵ 1842 yılında muhassıllık kaldırıldıktan sonra eyalet ve sancak merkezlerinde oluşturulan muhassıllık meclislerine dokunulmamış, fakat bunlar *memleket meclisleri* adı altında faaliyetlerine devam etmişlerdir.1 Ocak 1849 tarihinde

ve küçük meclisler olarak varlıklarını ve fonksiyonlarını sürdürdüler.¹ 1847 senesinde oluşturulan Bosna kaza meclislerinin kuruluşu da bu döneme rastlar.

Bosna Eyaleti'nde Halil Kâmilî Paşa'nın valiliği döneminde meydana gelen en önemli gelişmelerden birisi büyük ve küçük meclislerin kurulmasıdır.² Esasında Bosna'da meclislerin oluşturulacağına dair ilk işaret, 1846 yılı Haziran ayında Sultan Abdülmecid'in Rumeli'ye yapmış olduğu seyahatin ardından çeşitli konulardaki gözlem ve kararları içeren şukkanın satır aralarında mevcuttur.³ Burada kısaca imparatorluk ahalisini cehaletten kurtarmak için alınması istenen tedbirlerden birisi de daimi meclislerin oluşturulmasıydı.

Bosna Valisi, bu konuyu Meclis-i Vâlâ'da ele alınacak olan Ocak 1847 tarihli yazısında⁴ gündeme getirdi. Yazıda, kaza ve nahiyelerde vali, mütesellim ve naiblerin yanı sıra o mahallin eşraf ve ileri gelenleri ile reyanın temsilcilerinin de yer alacağı dörder, sekizer veya onar kişilik meclislerin oluşturulması isteniyordu. Meclis-i Vâlâ, validen eyalet merkezinden başka hangi kazalarda meclis teşkilinin uygun olacağı konusunda bilgi talep etti.⁵

Meclislerin kurulması için eyalete bir buyruldu ile altı maddeden oluşan detaylı bir talimatnâme (*talimât-ı meclis*) gönderildi.⁶ Burada, öncelikle Travnik'de önemli işlerin görüşülmesi amacıyla haftada iki veya üç defa toplanacak bir meclisin kurulması emrediliyor ve meclis üyelerinin sahip olması gereken özellikler sıralanıyordu. Buna göre on kişilik meclislere seçilecek üyeler, mahallin ileri gelenlerinden dirayetli, dinine bağlı, tarafsız ve iyi huylu kişilerden olacaktı.⁷ Her kazada müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşturulacak meclislerde kazaların önemli meseleleri görüşülerek karara bağlanacaktı. Hazırlanacak mazbatalar meclis üyeleri ile hâkim, müftü ve mütesellim

yürürlüğe giren "Eyalet meclislerine verilen talimât-ı seniyye" (19 R 1256) tarihli 9 fasıl 68 maddeden oluşan bu talimat daha sonra "Taşra Mecâlisine verilen talimat" başlığıyla 8 fasıl 49 maddeden ibaret olarak 1279 ve 1282 tarihli düstürlara dercedilmiştir. Bkz. S.Karakoç, *a.g.e.*, s.229; *Mecmûa-i Kavânin*, sene:1267, s.26) ile eyalet merkezlerinde "Eyalet Meclisleri" oluşturularak, vali, kaymakam ve defterdarın görevleri yeniden belirlenmiştir. Söz konusu yönetmelik 1864 Vilayet Nizâmnamesi ile yürürlükten kalkmıştır.

¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*.,s.215.

² Kazalarda kurulan meclislerin nizamnamesi için bkz.Sarkis Karakoç, *a.g.e.*, 173.

³ "...memâlik-i mahrûsamız ahalisinden izâle-i cehl olunmak için tertib-i amme maddesini serian ilerletmek için iktiza eden meclis-i dâiminin dahi hemen şimdiden teşkiline bakılsın!" emrini içeren şukka 19 Ş 1262 tarihinde Saraybosna'ya da gönderildi (*Saraybosna Şer.Sic.*, Nr. 81, s.187-188, 12 Ağustos 1846).

⁴ BOA, İ.MSM., Nr. 2309, Lef 2, Muharrem 1263/ Ocak 1847.

⁵ BOA, Aynı vesika, Lef 2, 25 S 1263/ 12 Şubat 1847.

⁶ *Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 82, s. 32-35.

⁷ *Saraybosna Şer.Sic.*, Nr. 82, s. 32.

tarafından mühürlenmiş olarak İstanbul'a gönderilecekti. Kazalarını temsilen alınacak kararlarda söz sahibi olacak olan üyelerin, rüşvet kabul etmeyen, güvenilir kişilerden seçilmeleri, son derece önemliydi. Ayrıca her kazadan muteber bir kişi Travnik'de toplanacak olan eyalet meclisinde kazasını temsilen gerektiğinde görüşlerine başvurulmak üzere üç ayda bir dönüşümlü olarak eyalet merkezi Travnik'de ikamet ettirilecekti. Nitekim, yukarıda belirtilen esaslar çerçevesinde biri Travnik'deki eyalet meclisi olmak üzere eyaletin kaza ve nahiyelerinde toplam 33 meclis oluşturuldu. Halil Kâmilî Paşa'nın Nisan 1847 tarihli yazısının ekinde eyalet merkezi, kaza ve nahiyelerde kurulan meclislerin üyelerini de içeren bir defter¹ Meclis-i Vâlâ'ya sunuldu.

Bu defterdeki bilgilerin içeriği aşağıdaki tabloda görülmektedir. Buna göre Bosna Eyaleti dahilinde bulunan 32 kaza ve nahiyede meclis oluşturulmuştur. En fazla onüç ve en az beş üyeden oluşan meclislerde genellikle nâib, mütesellim veya mütesellim vekili ile eyaletteki halkın temsilcileri bulunmakta idi. Travnik merkez ile Saraybosna kazalarında birer müfettiş ile yine Saraybosna kazasında bir molla² yer almaktaydı. İhlevne kazası meclisi 13 üye ile en kalabalık olanıydı. Travnik merkez, Saraybosna, Yenipazar ve Bihke kazalarında ise onar üyeli meclisler vardı.

Tablo 1.1. Bosna Eyaleti'nde oluşturulan meclisler ve üyeleri

Meclisin yeri	Nâib	müfettiş	mütesellim	mütesellim vekili	molla	diğer üyeler	Yekün
Travnik merkez	1	1				8	10
Saraybosna		1	1		1	7	10
İzvornik	1		1			5	7
Memâlik-i Zîr	1		1			7	9
Memâlik-i Bâlâ	1		1			4	6
Belene (Belina)	1			1		5	7
Kaldinye	1			1		4	6
Gradçanice	1		1			7	9
Srebreniçe	1			1		3	5
Teşne	1		1			7	9
Derbend	1			1		7	9
Yenipazar	1		1			8	10
İstar-i Eflâk	1			1		4	6

¹ BOA, İ.MSM., Nr. 2311, Lef 3, "Bosna Eyaletinin Kazalarında Tertib Olunan Mecâlisin Azâları Miktarını Mübeyyin Defteridir".

² Kadı.

Berçe	1		1	4	6
Visoka Nahiyesi	1		1	4	6
Vişegrad	1		1	4	6
Çelebipazarı	1	1	1	4	7
Koniçe Nahiyesi	1		1	4	6
Muglay	1	1		4	6
Neretva Nahiyesi	1		1	4	6
Prozor Nahiyesi	1		1	4	6
Akhisar	1	1		7	9
Yayce	1		1	4	6
Göhlhisar	1	1		6	8
İhlevne	1		1	11	13
Glamoç (Galamoç)	1		1	4	6
Guluç Nahiyesi	1	1		5	7
Nevesil	1	1		6	8
Banaluka	1	1		7	9
Kozarca Nahiyesi	1	1		4	6
Rovice Nahiyesi	1	1		4	6
Pridor Nahiyesi	1	1		4	6
Nevesin Nahiyesi	1	1		5	7
Maden Nahiyesi	1	1		4	6
Krupa Nahiyesi	1	1		4	6
İstroşça Nahiyesi	1	1		5	7
Bihke	1	1		8	10
Kaza ve nahiye toplamı 32					

Devletin meclislerin taşra yönetiminin bazı kemikleşmiş sorunlarına derman olacağı yönünde önemli beklentileri vardı. Nitekim, artık eyalet idaresiyle ilgili kararların meclisler eliyle alınacak olması eyaletin sorunlarının çözülmesi, yolsuzlukların önlenmesi açısından son derece yararlı olacağı düşünülmekteydi. Öyle ki, eyaletteki iltizam ve mukataaların ihalelerinde mültezimler tarafından yolsuzluklar yapılmakta, verginin tevzi ve toplanması konularında da reayaya yapılan haksızlıklar, devlete olan güvenin azalmasına sebep olmaktaydı. Ayrıca eyaletteki iltizam ve mukataalar herhangi bir taahhüd veya kefâlet alınmadan ihale edildiklerinden dolayı, vaktinde ödenmeyen bedeller için mültezimler kolaylıkla inkâr yoluna sapabilmekteydi. Meclislerin kurulmasıyla birlikte sözkonusu yolsuzluklar da önlenmiş olacaktı. İltizam ve mukataalar mültezimlere ihale karşılığında, meclis memurları tarafından, mühürlü senedler karşılığında verileceğinden vergi toplama sistemi daha

güvenli bir şekilde işleyecekti. İşte bu yüzden meclis üyelerinin kazaların meselelerine vâkıf ve yasalara uygun hareket eden kimselerden seçilmesi son derece önemliydi.¹ Öyle görünüyor ki, Tanzimatçılar, taşra yönetimlerinin mali ve idari sorunlarını hafifletmeye yönelik olarak meclislere önemli bir misyon yüklemişti.

Meclis-i Vâlâ mazbatasında, Bosna Eyaleti'nde meclislerin oluşturulmasının *“Tanzimât-ı adliyenin eyalet-i merkumede dahi refte refte vaz’ ve tesisine mukaddime-i hasene demek olacağı”* vurgulanarak bu meclislerin kurulmasındaki asıl amacın saltanata olan bağlılığın ve ahalinin emniyetinin güvence altına alınması olduğu görüşüne yer verilmekteydi. Buradan da anlaşıldığı üzere, bilinenin aksine Bosna’da Tanzimat 1850 öncesinde de yavaş yavaş uygulanmak istenmişti. Meclislerin kurulması, esasında fiili olarak Tanzimat’ın Bosna’da uygulanmaya başlandığı tarih olarak kabul edilebilir. Çünkü böyle bir meclis sistemi ilk kez Tanzimat’ın getirdiği bir kurum ve düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkez esasında Tanzimat’ın önemli bir unsuru olan meclisleri Bosna’ya adapte ederek, buradaki güçlü eşrafi sistemin içine entegre ederek bundan sonra yapılacak reformlara da zemin hazırlamak istedi. Ancak bunu yaparken, Tanzimatın artık burada da uygulanıyor olduğunu yüksek sesle söylemekten bilinçli olarak kaçındı. Zira bu gereksiz yere kargaşayı davet etmekten başka bir işe yaramazdı.

Meclis-i Vâlâ’nın 19 Nisan 1847 tarihli mazbatası, kurulacak meclislerin listesini içeren defter ile birlikte padişahın onayına sunuldu ve çıkan, 18 Mayıs 1847 tarihli irade² ile, Bosna Eyaleti’nde eyalet ve kaza meclislerinin kurulması resmen gerçekleşti. Bunun öncesinde eyalete gönderilen emirlerle meclislerin oluşturulmasındaki gaye ve faydalar açıklanmış, meclislerin işleyişi ve kimlerden oluşacağı hakkında bilgiler verilmişti.³ Padişah iradesinde de belirtildiği üzere, eyalette oluşturulan meclisler ahali ve reayanın menfaatleri icâbı olarak, ihalelerde ortaya çıkan yolsuzlukların da ortadan kaldırılmasına hizmet edecekti. En önemlisi de Tanzimatın tesisine iyi bir başlangıç olacakları düşüncesi bu reformların yapılmasındaki esas gayeyi gözler önüne sermektedir.

¹ Aynı vesika, Lef 2, 15 R 1263/ 2 Nisan 1847.

² Aynı Vesika, Lef 4, 2 C 1263/18 Mayıs 1847.

³ *Saraybosna Şer.Sic.*, Nr. 82, s. 32, hk. 3, 9 Ocak 1847 / 21 M 1263: Travnik’te oluşturulacak olan meclise dair buyruldu; s.33, hk.2; s.34, 5 Ocak 1847 / 17 M 1263: Bosna’da kaza meclislerinin oluşturulmasına dair buyruldu; s. 34-35: Bosna’da kurulacak meclislerin talimatnamesi.

1.2.1.3 Bir Askeri Reform Projesi: Bosna Alayının Kurulması

Hükümet, 1845 yılından itibaren, Bosna'daki sorunlara daha kalıcı çareler aramaya başladı. Halil Kamili Paşa'nın valiliği döneminde eyalette daimî olarak bulunacak bir alay nizamiye askerine ihtiyaç duyulmuş ve bu konuda eyalete özel bir uygulamaya gidilmesi yönünde bazı hazırlıklar yapılmıştı. 1846 yılı bütçesindeki askerî harcamalara ayrılmış olan tahsisatın fazla veriyor olması, hükümeti asker toplamada sorun yaşanan Bosna'da ve Rumeli Eyaleti'ne bağlı Kigalık ve Toskalık'ta yeni bir askeri düzenlemeye gitme konusunda teşvik etmişti. Yaklaşık 80.000 keseye (40.000.000 kuruş) varan tahsisat fazlası ile birisi Bosna, diğer ikisi de Toskalık ve Kigalık'tan olmak üzere, 3 alayın oluşturulması gündeme geldi. Bu bölgelerde yaşayan halkın mizaçlarından kaynaklanan, batı tarzındaki tek tip askeri üniformaya muhalefetleri bilindiğinden, Boşnakların ve Arnavutların geleneksel giyim tarzlarına uygun üniformalarla askere alınmaları konusunda hükümetin bazı girişimleri oldu.¹ Hükümet, Bosna'dan asker alımını teşvik etmek için, sözkonusu alaylardaki subayların ileride Bosnalı hanedan mensuplarından alınacağını vaad edilmesini de düşünmekteydi. Böylelikle eyalet eşrafının çocukları zabıt olarak yetiştirilmek üzere mülkiyeye alınarak, "hem birtakım rü'esâ evlâdı rehin gibi elde" tutulacak, hem de askeri terbiye alarak memleketlerine döndüklerinde yerli halk üzerinde etkili olacaklardı.²

Dönemin şartları henüz Tanzimat'ın Bosna'da uygulanabilmesi için uygun değilse de, eyaletin asker ihtiyacının karşılanabilmesi ve kur'a usûlüne geçilebilmesi için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin 25 Ocak 1847 tarihli mazbatasındaki öneriler arasında Bosna'da bir nüfus sayımının yapılması da vardı.³ Nüfus sayımı yapıldıktan sonra eyaletten kur'a usûlüne göre asker alımına geçilmesi planlanıyordu. Ancak nüfus sayımı ve bir Bosna alayı kurulması çabaları, 1848'de Avrupa ihtilâlinin ortaya çıkmasıyla birlikte bölgedeki dengelerin son derece hassas bir hâl alması üzerine gerçekleştirilemedi. İhtilâl dalgasının Bosna'ya da sirayet etmesinden çekinen hükümet, Bosna'da herhangi bir statüko değişikliğine cesaret edemedi. Ancak aşağıda anlatıldığı

¹ BOA., İ. MSM., Nr. 2305, 3 Kasım 1846 / 14 Za 1262.

² BOA., İ. MSM., Nr. 2305, 3 Kasım 1846 / 14 Za 1262.

³ BOA., İ. MSM., Nr. 2306, Lef 2, 25 Ocak 1847/ 7 Safer 1263 tarihli Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Mazbatası.

üzere, Bosna alaylarının kurulması projesi 1864 yılına, yani, Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliğine değin gerçekleştirilemedi.¹

1.2.1.4 Mirliya Ârif Paşa'nın Raporu: Tanzimatın Uygulanmasının Ertelenmesi

Daha önce belirtildiği üzere Bosna Valisi Halil Kâmilî Paşa, serhad eşkiyasının cemiyetlerini dağıtarak ve Bihkeli Mehmed Bey'in yakalayarak tutuklaması konusunda göstermiş olduğu başarıdan dolayı ödüllendirildi.²

Sözkonusu ödülün teşrifatı memuriyeti ile Bosna'ya gönderilen Mirliya Ârif Paşa³, Bosna'ya dair inceleme ve gözlemlerini içeren bir raporu hükümete takdim etti. Meclis-i Vâlâ'da görüşülen rapor, eyaletin durumu ve sorunlarının genel bir değerlendirmesi niteliğindedir. Esasında hükümetin hatırısayılır bir memuru aracılığıyla yapılan bu ziyaret, eyaletin bir nev'i teftişi maksadını taşımaktaydı. Bunun taltif gibi hayırlı bir vesile ile yapılıyor olması ise ziyaretin daha samimi ortamlar sunmasına neden olacaktı. Bu nedenle Ârif Paşa'nın Bosna memuriyeti, Tanzimatın eyalette uygulanması ile ilgili fikirlerin oluşmasına hizmet ettiği gibi, merkezî idarenin Bosna'daki uygulamanın ertelenmesi yönünde alacağı karara da meşruiyet sağlayacaktır. Şimdi sözkonusu jurnalın taşıdığı hükümleri ve bunlar üzerinde Meclis-i Vâlâ'da alınan kararları daha yakından inceleyelim.

Ârif Paşa, Aralık 1846 tarihinde İstanbul'dan hareketle Selânik yoluyla Travnik'e ulaşır. Travnik'e gelindiğinde eyaletin ileri gelenleri ile birlikte resmi töreni icra etmek üzere bir tabur asker kendilerini beklemekteydi. Teşrifat töreninden sonra valinin otağına gidilir. Oradaki görüşmeler sırasında Bosna Valisi, eyalette bulunan herbir kaza ve kasabada meclislerin oluşturulmasına muvaffak olduklarından bahsederek meclislerin eyalette yaşayan tüm teb'a açısından hayırlı neticeler vereceğinden sözeder. Ayrıca, meclislere yapılan üye seçimlerinde, herbir kaza ve

¹ Cevdet Paşa'nın Bosna alaylarını oluştururken başvurduğu farklı üniforma uygulaması, alayların zabitlerinin eşraftan olanlara verilmesi ve bazı erkan çocuklarının askeri okullara alınması gibi uygulamalar 1846 yılına ait olan bu projenin büyük ölçüde uygulandığını göstermektedir. Bkz. 5. Bölüm.

² Bkz. BOA, İ.DH., Nr. 6738, 19 Z 1262/ 8 Aralık 1846. Ayrıca Bihkeli Mehmed Beyi ve eşi yakalandıktan sonra İstanbul'a götürülmeleri sırasında kendilerine eşlik eden Hacı Ahmed Ağa ve onbeş adet okçu da hediyelerle ödüllendirildi. (İ.MSM., Nr. 2310, 26 Ra 1263/ 14 Mart 1847.

³ Askerlik hizmetinde yükselerek mirliya sonra ferik olmuştur. Ekim 1843'de Bahr-ı Sefid boğaz muhafızı olup Mayıs 1844'de azledildi. Temmuz 1845'de mirmirânlıkla Adana mutasarrıfı oldu. 1850'de azledildi ve daha sonra vefat etti (Mehmed Süreyya, *A.g.e.*, III, 274).

kasabanın en itaatkâr ve eğitimli eşrafından birer kişinin üçer ay süreyle Travnik şehrinde misafir olarak ağırlanmaya başlandığı bilgisini de verir. Buradan meclislerin kurulduğu ve işlerlik kazandığı anlaşılıyor. Ârif Paşa, eşrafa birbirleriyle iyi geçinmeleri ve görevli memurlara ve müşire itaat etmeleri yönünde nasihatlar verir.

Raporda üzerinde durulan en önemli mesele, kuşkusuz Tanzimatın eyalette uygulanması hususudur. Ârif Paşa'ya göre, Bosna Eyaletinde Tanzimat-ı Hayriyye'nin icrası herkesin istediği bir şey olmakla birlikte, bazı sebepler bunu zorlaştırmaktaydı. Öncelikle sınır bölgelerde yaşayan halk fetihden beri vergi muafiyetine alışmıştı. Tanzimat'ın uygulanması durumunda vergiden muaf olanlar da dâhil, herkesin vergi vermesi gerekecekti. Buranın ahalisi ise "dağlı ve fukara" olduklarından burada tarım ve ticaret fazla gelişmemişti. Kısacası, eyalet ahalisinin bu yeni nizamdan pek memnun olmayacaktı.

Meclis-i Vâlâ, Paşa'nın Tanzimatla ilgili bu düşüncelerine şu şerhi düşer.

" Bosna Eyaletinin icab-ı mevki'sine ve ahalisinin mizac ve mişvârına göre Tanzimât-ı Hayriyye'nin icrası hakkında paşa-i mûmâileyhin vâki olan ifadesi yolunda olub beyandan müstagnî olduğu üzere Tanzimat-ı Hayriyye'nin icrasından maksad sâye-i madelet-vâye-i hazret-i şehinşâhîde bilcümle ahali ve teb'a-i Saltanat-ı Seniyyenin mazhâr-ı asayiş olmalarından ibaret olduğundan bu ni'met-i madeletten eyalet-i merkume ahalisi dahi hisseyab olmaları lâzimedden olduğu hâlde hasbel-mevki icrası bazı mertebe tedâbir-i mukteziyye-i ihtiyatiyyeye muvafık olarak ileride bi-tevfikihi yâveri tevcihat-ı celile-i hazret-i şâhâne ile icra-yı iktizası dahi tasavvur olunmakta olduğundan mevsim ve süresi geldikte iktizasına bakılmak lazım geleceği." ¹

Meclis-i Vâlâ'nın yukarıda yazılı karar ve gerekçelerinden de anlaşıldığı üzere, eyalette Tanzimatın tam olarak uygulanması için henüz uygun zamanın gelmediği düşüncesi hakimdir. Meclis-i Valâ, Ârif Paşa'nın Bosna Eyaletinin coğrafi konumu ve özellikle sınırda yeralması nedeniyle sahip olduğu özel şartların ve ahalisinin karakterine dair özelliklerin reform sürecine yapacağı olumsuz etkiler konusunda hemfikirdi. Tanzimatın uygulanmasındaki amaç imparatorlukta yaşayan herkesin adaletli bir yönetime ve asayişe kavuşmalarıydı. Ancak, eyalette Tanzimatın uygulanabilmesi ancak önemli miktarda askerî kuvvetin eyalete gönderilmesi ile

¹ BOA, İ.MSM., Nr. 2312.

mümkündü. Bu ise ordunun o anki şartları açısından imkansızdı. Bu sebeplerle Tanzimatın eyalette uygulanması kararı daha ileri bir tarihe ertelenmesi gerekmekteydi.¹

Ârif Paşa, Tanzimatın eyalette uygulanmasından önce eyalete ne kadar asker gönderilmesi gerekeceği konusunda da bilgi verir. Şöyle ki, daha önce Travnik'te olduğu gibi Saray ve Banaluka sancaklarına ikişer taburdan toplam bir alay piyade askeri ile yine ikişer bölükten bir alay süvari askerinin yerleştirilmesine ihtiyaç vardı. Bu yapıldığı takdirde eyalette hiç kimse karşı bir harekete cesaret edemezdi.

Ârif Paşa, eyalette meydana gelen bazı sorunların esasında oradaki memurların “umur-ı idâreyi yoluyla bilemediklerinden” kaynaklandığını belirtir. Saraybosna Metropolit İgnatius ile de görüşme fırsatı bulur ve İgnatius, Bosna'da yaşayan gayrimüslimlerin üzerlerine düşen cizye vergisini zamanında ödedikleri halde, Tanzimat-ı Hayriyenin henüz tam olarak icra edilmiyor, yani vergilerin eski usûlde toplanıyor olması nedeniyle sipahilerin zulmüne maruz kaldıklarını Ârif Paşa'ya ifade eder. Ayrıca gayrimüslimlerin bir kısmının bu zulümlere dayanamayarak topraklarını terketmek zorunda kaldıklarını belirtir.²

Hersek Sancağı Mutasarrıfı Ali Paşa hakkında da idaresi altında bulunan yerlerde yaşayan gayrimüslimlerin birtakım şikâyetleri vardı. Ârif Paşa, Ali Paşa'nın uyarılması gerektiği düşüncesindeydi. Meclis-i Vâlâ, Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın hal ve hareketlerini denetlemek üzere âmedî hâlifesi Şefik Bey'i görevlendirir ve ondan gelecek bilgilere göre hareket etmeyi kararlaştırır.

Sonuç olarak Ârif Paşa'nın 22 maddelik raporunda bazı önemli sorunlara parmak basmakta ve çözüm yolları önermekteydi. Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki, hükümet Bosna Eyaleti'nde reformların uygulanabilmesi için uygun zaman ve şartların oluşmasını beklemekteydi. Eyaletin Tanzimat haricinde tutuluyor olması birtakım geçici nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Bu rapor, aynı zamanda merkezi karar alıcıların eyaletin durumunu her fırsatta inceleyerek, orada olup bitenlere kayıtsız kalmadıklarının da kanıtıdır. Rapor, reformun gerçekleştirilmesi için ihtiyaç duyulacak teknik unsurların belirlenmesinin yanı sıra, Hersek mutasarrıfı konusunda olduğu gibi, engel

¹ İleride de üzerinde durulacağı üzere, devletin mevcut askeri imkânları açısından halihazırda asker bulundurmakta öncelikli olan diğer bölgelerindeki sorunlar nedeniyle, özellikle Arnavutluk ve Kürd isyanlarının gerektirdiği askeri kuvvet ihtiyacı, o sırada Bosna Eyaletine reformların icrası için gerekli olan askeri kuvvetin sevkini imkânsız kılmaktadır. Bu nedenle Bosna'nın ihtiyaçları bilinmekle birlikte ileriki bir tarihe ertelenmektedir.

² Bosna'dan gerek Sırbistan gerek Avusturya'ya iltica vak'alarına sorunların arttığı dönemlerde hep rastlanacaktır. Bu konudaki bazı belgeler: (BOA, İ.DH., Nr. 16177, 28.M.1269; Nr. 17024, 20.Ş.1269; İ.MVL., Nr. 23900, 17 M 1282)

oluşturabilecek bazı güç odaklarının da önceden tespit edilerek denetim altına alınması açısından da dikkate değerdir. Rapor, padişahın 28 Mayıs 1847 tarihli iradesiyle¹ uygun bulunarak onaylandı.

1.2.2 1848 Avrupa İhtilalinin Reform Sürecine Etkisi ve Bosna'ya Asker Sevki Meselesi

1789 Fransız Devrimi'nin sonuçları olan milliyetçi ve liberal akımlar, Napolyon'un Avrupa'da estirdiği savaş rüzgarları ile tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Ancak 1815 yılına gelindiğinde, 19. yüzyılın ilk onbeş yılına damgasını vuran Napolyon siyasetinin yarattığı savaş ve karmaşa, yerini barış ve istikrar arayışına bıraktı. 1815 Viyana Kongresi ile oluşturulmak istenen Avrupa'da denge siyaseti, yeni uluslararası düzenin temel unsuru olarak görülmüşse de;² 1829 Edirne Antlaşması ve ardından 1830 Londra Antlaşması ile Yunanistan'a sağlanan bağımsızlık bu siyasetin kısa ömürlü olduğunu kanıtladı. 1830'a gelindiğinde "Avrupa Uyumu" (*Concert of Europe*)'nun yerini ihtilaller çağı almıştı. 1830 devrimlerinin ardında, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin Batıdaki klasik ekonomik yapıyı dönüştürmesi ve endüstri devrimi ile yeniden tanımlanan üretim ilişkileri neticesinde ortaya çıkan yeni orta sınıf ve işçi sınıflarının siyasi yapıları kendi istekleri doğrultusunda dönüşmeye zorlaması vardı. İşçi ve işveren sınıfının hoşnutsuzlukları karşısında hükümetlerin istenen talepleri yeterince karşılayamaması Avrupa'nın hemen hemen her yerinde bir dizi devrime yolaçtı. 1830'da önce Fransa'da patlak veren ayaklanmalar Fransa'da iktidar değişikliğine yol açarken³, Belçikalılar Hollandalılara karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Diğer yandan İtalya, Prusya, Polonya, İngiltere ve İspanya'da da ayaklanmalar ortaya çıktı. 1840'lara yeni bir çatışma dönemi ile giren Avrupa'da endüstrileşmenin ve ticarileşmenin güçlendirdiği ekonomik aktörlerin artan talepleri, ulaştırma araçlarının

¹ BOA, İ.MSM., Nr. 2312, Lef 1, 2 C 1263/ 18 Mayıs 1847 ve Lef 5, 12 C 1263/ 28 Mayıs 1847.

²Viyana Kongresinin meşruiyet iddiası şu prensip üzerine kurulmuştu: Mevcut devletlerin sınırları kutsaldır, dokunulamaz ve her devlet bu kutsal sınırlarının içinde istediği gibi hareket etmekte ve istediği rejimi kurmakta serbesttir. Devletlerin toprak bütünlüklerinin korunmasına yönelik oluşturulan bu prensip ile esasında Avrupadaki imparatorlukların her türlü tehlikeden korunması hedefleniyordu.Dört büyük devletin (Rusya, Prusya, Avusturya, İngiltere) başını çektiği Viyana Kongresi Nihai Senedi 9 Haziran 1815'te imzalanmıştır. Fransa bu kongrenin kararlarını peşinen kabul ediyor, Osmanlı Devleti ise kongreye davet edilmesine rağmen katılmıyordu.Viyana Kongresi kararları çoğu ikili anlaşmalar şeklindeki pek çok belgeden meydana gelmektedir. Nihai Senet ise 121 maddeden ibarettir.Bu belgeler için bkz..M. De Clercq ,*Recueil des Traités de la France*, Tome 2, Paris 1864, s.465-622, aktaran Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s.76, dn. 88. Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren hususlar için bkz. E.Z.Karal,*Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, V, 203-204. Ayrıca 1815 Avrupa düzenlemesi için bkz. Oral Sander, *Siyasi Tarih:İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 1989, s.117-123.

³X. Charles'ın yerine 1848 yılına kadar iktidarda kalacak olan Louis Philippe Fransa tahtına oturmuştu.

gelişmesi ile birleşince daha kolay yayılma imkânı bulan yeni fikir akımları 1848 devrimlerine zemin hazırlamıştır.

1848 yılına gelindiğinde yarım yüzyıl hatta 1789'dan beri işlemeye başlayan değişim süreci Avrupada daha önce görülmemiş hızla ilerleyen bir dizi devrime neden oldu. 1848 Şubatında Paristen yayılmaya başlayan devrim salgını, Mart ayı sonlarında Macaristan'dan Alman kent devletlerine, İtalya'dan İskandinavya'ya tüm kıtaya yayıldı. Bu devrimleri, genel olarak Avrupa'da rejimleri sarsmaktan ileriye gidemezse de Avrupadaki siyasi değişimin önünü açtı.

Tüm Avrupa devletlerine yayılan 1848 devrimlerinin en önemli sebeplerinden biri devrimlerden önceki üç yıl boyunca süren ekonomik krizdi. Ekonomik krizi tetikleyen nedense önce 1845 sonbaharında patateslerde ortaya çıkan yeni bir mantarın sonraki üç yıl boyunca ürünleri çürütmesi ve 1846-47'de hububat hasadının da kötü geçmesi ile ortaya çıkan yiyecek kıtlığı idi.¹ Şubat 1848'de patlak veren devrim son üç yılda yaşanan sıkıntıların doğurduğu bir sonuçtu.² Sicilya ve Batı Almanya haricinde köylü ayaklanmaları olmadı. Ancak köylülerin ayaklanmasından duyulan korku, toprak sahiplerinin kafasını fevkalâde meşgul etmeye yetmekteydi. Bu nedenledir ki, 1846'da Galiçya'daki büyük köylü isyanının³ da tecrübesiyle Avusturya Mart 1848'de Galiçya'da serfliği ve Çek topraklarında zorunlu emeği bir fermanla kaldırdı; üyelerinin çoğunluğunu toprak beylerinin oluşturduğu Macar Kurultayı da aynı tarihlerde serfliği kaldırdı.⁴ 1848 devrimi, 1829'dan beri Rusya'nın himayesi altında, Osmanlı İmparatorluğu'na vasallık ilişkisi ile bağlı olan Eflak ve Boğdan'da da önemli gelişmelere neden oldu. Rumenler Eflâk, Boğdan ve Erdel'in birleşmesini sağlamak amacıyla ayaklandılar. Rumenlerin ilk devrimci eylemi 27-29 Mart 1848'de meydana geldi. Ayaklanma bastırıldı; devrimciler tutuklandılar ya da Osmanlı Devleti'ne sürgüne

¹ Hükümetler, isyanından en çok korktukları şehirleri besleyebilmek için köylülerden yiyecek talep ediyor, şehirlerde ekmek fiyatları yarıyariya artıyor, talebin düşmesi karşısında imalatçılar üretimi ve dolayısıyla da ücretleri ve işgücünü azaltıyorlardı. 1847 yılında büyük şehirlerde ekmek isyanları görülüyor, hububat taşıyan trenlere saldırılıyordu (Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler:1789-1980*, çev. Savaş Aktur, Ankara 2002, s. 70-82; Funda Soysal, "150. Yıldönümünde 1848 Devrimleri", *Toplumsal Tarih*, Nr. 54 (1998), s.26-33).

² Kriz toplumun tüm kesimlerini etkilemiş olsa da devrimi yapanlar hiç tartışmasız çalışan yoksullardı (E.J. Hobsbawm, *The Age of Capital:1848-1875*, Londra 1976, s.15).

³ Diğer yandan köylü ayaklanmaları her yerde aynı oranda tehlikeli ve yaygın değildi. Öyle olsaydı kuşkusuz 1848 devrimlerinin bastırılması bu kadar kolay olmazdı (E.J. Hobsbawm, *Devrim Çağı:1789-1848*, Çev.Bahadır Sina Şener, Ankara 2000, s.323).

⁴ A.g.m, *The Age of Capital*.,s.16. Serflik, (Latince servus, çoğul servi) servaj (fransızca servage) olarak da bilinir,dar anlamıyla, Batı ortaçağında bağımlı kiracı çiftçilerin alt katmanının tabi olduğu özel koşullar; daha geniş sosyoekonomik anlamıyla ortaçağ köylüsünün genel toprağa bağlılık ve beylere bağımlılık durumu (*AnaBritannica*, İstanbul 2004, XIX, 255). Avrupadaki serflik tarihi için bkz. Hobsbaum, *The Age of Capital*.,s.173-192.

gönderildiler. Osmanlı Devleti ve Rusya, eyaletlerde incelemelerde bulunmak için birer komiser gönderdiler. Ancak Haziran sonunda Rusya'nın Yaş'ı işgalinin ardından Avrupa devletlerinin de desteği ile İstanbul Rusya'yı protesto etti. Bâbîâlî, Eflâk'da da Rus işgaline engel olmak amacıyla Süleyman Paşa'yı askeri kuvvetle Eflâk'a gönderdi. Osmanlı ordusu Bükreş'e girdi ve Rus ordusu da Eflâk'a girdi. Tutuklanan devrimcilerin bir kısmı Orşova'ya, oradan da Avusturya'ya; bir kısmı da Bursa'ya gönderildiler.¹ Bu olaylar, 1848 devrimlerinin Osmanlı siyasetini sınırları dışında yaşanmasına rağmen özellikle Rusya karşısında siyasi nüfuz alanlarının korunması adına bölgedeki olaylara dahil olmaya ittiğini göstermesi açısından önemlidir.

1848 ihtilâllerinin en önemli etkileri Orta Avrupa'da, özellikle Avusturya İmparatorluğu'nda ortaya çıktı. Osmanlı imparatorluğun Balkan topraklarına, özellikle de Bosna'ya hem hudut olması itibarıyla ihtilâlin Avusturya üzerindeki etkisi önem taşımaktaydı. Avusturya İmparatorluğundaki her etnik grup, yani, Macarlar, Slovaklar, Hırvatlar, Sırlar, Çekler ve diğerleri kendi milli taleplerinin karşılanmasını istemişlerdir. Avusturya belki de tarihindeki en büyük krizle karşı karşıya kaldı. Birisi Viyana'da liberal, diğeri de Macaristan'da milliyetçilik, yani milli bağımsızlık şeklinde, aynı anda iki ihtilâl birden yaşanmıştır. 13 Mart'ta Viyana'daki bir isyan Metternich'in azli ve yeni bir hükümetin kurulması ile sonuçlandı. Kral Ferdinand bir anayasa hazırlanmak üzere Milli Meclis'in toplanmasını kabul etti. Genel seçimle oluşturulan Kurucu Meclis Temmuz 1848'de açıldı. Meclis'in çoğunluğunu Slavlar meydana getiriyordu. Üyelerin dörtte biri ise köylüydü. Meclis, feodal hakları, yani köylülerin asillere ödemek zorunda olduğu vergileri ve asillerin haklarını ilga etti. Mart 1848'de feodalizm yasaklandı; köylüler angarya, toprak kirası ve kilise vergisi gibi tüm

¹ Vasile Maciu, "Les Relations Roumano-Turques Pendant la Révolution De 1848", ve Türkçe özeti: "1948 Devrimi Sırasında Türk-Rumen İlişkileri", *Belleten*, XXXV/139 (1971), s.383-408. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen devrimciler arasında 1848 Bükreş devrimi liderlerinden Eliade Radulescu, Ion Ghica, Ion Ionescu De La Brad ve Florescu kardeşler da bulunmaktaydı. Osmanlı Tanzimat hareketine etkileri açısından bkz. Radu Florescu, "The Romanian Impact Upon The Ottoman Tanzimat", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6-7 (1977-1978), İstanbul 1978, s.227-238. Bu şahsiyetler Osmanlı topraklarındaki yayın faaliyetleri sayesinde Osmanlı Tanzimat ricâlinin dikkatini çekmeyi başardılar. Bunlardan Mustafa Reşid Paşa'nın dostluğunu kazanan Ion Ghica, 1856 yılında 5 yıl sürecek olan Sisam mutasarrıflığına getirildi. Bu görev, önemli reform projelerini hayata geçirme imkânı verdi. Bkz. Ali Fuat Örenç, "Mösyö Yvan Gika'nın Sisam Beyliği Dönemi Vesikaları", *Romana-Turcica*, cilt 1, sayı 1 (2003), s.187-205. Bir diğeri 1848 devrimcisi Ion Ionescu De La Brad ise Osmanlı tarımının modernleşmesi üzerine çalışmalar yaptı. Nafia Meclis Üyesi olarak Dobruca ve Tırhala'da tarımsal incelemelerde bulunarak gözlemlerini kitap haline getirdi. Ayrıca Ziraat Mektebi müdürlüğü görevinde bulundu. Reşit Paşa'nın Tırhala'daki çiftliklerinin iltizamını alarak burada tarımsal işletmelere dair bilgi birikimini uygulama imkânı buldu. Osmanlı reform hareketine özellikle tarımsal alandaki birikimleri ile yaptığı etkiler son derece dikkat çekicidir. Bkz. Boğdan ve Osmanlı'daki faaliyetleri ve entelektüel kimliğine dair detaylı bir çalışma için bkz. A. Yücel Kaya, "Ion Ionescu De La Brad: XIX. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Tarım Ekonomisi ve Politik Ekonomi", *Kebikiç*, 23 (2007), s. 95-110.

yükümlülüklerinden kurtuldular.¹ Diğer tarafta ise Macarların bağımsızlık talepleri Avusturya İmparatorluğunun çok milletli ve çok dinli yapısını sarsan bir nitelik kazanmıştı. Metternich istifa edince, Kral Ferdinand, Macarların bağımsızlık isteklerine razı oldu. 16 Martta ayrı bir Macar Hükümeti kuruldu. Macarların bağımsızlığı, imparatorluğun diğer unsurlarını da hareketlendirdi. Hırvatlar, Slovaklar ve Transilvanyalılar dahi bağımsızlık talep ettiler. Avusturya hükümeti slav halklarını Macarlara karşı kışkırttı. Bir yıldan fazla süren savaşlar neticesinde, Ağustos 1849'da Avusturya, Rus ordusunun yardımı ile Macar hareketini bastırdı; eski rejim bütün şartları ve müesseseleri ile geri geldi.²

Avusturya İmparatorluğunu fazlasıyla etkileyen 1848 ihtilâlleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarını ve bölgedeki siyasetini de son derece hassas bir döneme soktu. Osmanlı Devleti 1848 Avrupa ihtilâllerini, Avrupa'daki elçiler vasıtasıyla ve bölgedeki valilerinden gelen bilgiler ışığında başından beri hassasiyetle izlemiş ve gereken tedbirlerin alınması yoluna gidilmiştir. Özellikle ihtilâlin son derece etkili olduğu Avusturya idaresinin sınır bölgelerinde yaşayan slav milletler (Sırp, Hırvat, Karadağ) ile Bosna Eyaleti'nin topraklarında yaşayan slav halkların yakınlığı nedeniyle de Bosna Eyaleti'nin sözkonusu devrimin etkilerinden uzak kalması düşünülemezdi.³ İmparatorluğun Avrupa sınırını oluşturan bu toprakların devrimin yarattığı ve/veya yaratacağı olası etkilerden korunması için hükümetin alacağı kararlardan da en fazla etkilenen yerlerin başında gelmesi kaçınılmazdı.

Avrupada olayların çıkmasından sonra öncelikle Boğazlar ile Ege Denizi sahili ve adalarda askeri tedbirler⁴ alınarak gerekli asker ve gemi takviyesi yapılmıştı. Ayrıca, Bosna gibi, Bulgaristan ve Yunanistan sınırına yakın yerler de titizlikle takip edildiği

¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Haşim-Gülçin Koç, İstanbul 2006, s. 338; Imamović, *a.g.e.*, s.193.

² Hırvatistan ve Transilvanya ayrı bir yönetim bölgesi olarak, kralın bir temsilcisi ile yönetilecekti. Bağımsız Macaristan hayalleri ise 1867'ye ertelendi (Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.148-151). Avusturya'daki isyanlar için ayrıca Bkz. Barbara Jelavich, *Modern Austria: Empire and Republic, 1815-1986*, Cambridge 1987, s. 43-51; Rudolf Kiszling, *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848-1849*, Vienna 1948.

³ 1848 devrimlerinin en önemli sonuçlarından birisi ise Slav birliği (panslavist) hareketin yükselmesi olmuştur. Öyle ki, Slavlar 1 Mayıs 1848'de Sremski Karlovci liderliğinde kongre düzenlemişler ve burada Srem, Banat ve Backa'yı Hırvatistanla birleşmek üzere "Sırb Voyvodinası" ilân etmişlerdir. Ancak bu birleşme hiçbir zaman gerçekleşmemiştir (Imamović, *a.g.e.*, s.194). Çoğunluğu Habsburg Sırplarının oluşturduğu kongrede slav sorunu üzerine farklı tartışmalara sahne oldu (Sait Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında, Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007, s. 68).

⁴ İ.MSM 1944, 6 B 1264/ 8.6.1848.

gibi, olayların Osmanlı topraklarına sıçramaması için gerekli bazı tedbirler alındı.¹ Osmanlı Devleti'ni etkileyen bir diğer sorun ise, 1848 yılı sonlarında Macaristan ve Polonya'daki ihtilâller sonucunda Osmanlı topraklarına sığınan Macar ve Leh mülteciler sorunuydu. Osmanlı yönetimi, Tuna boyundaki Osmanlı kalelerine sığınan Macar, Leh ve İtalyan devrimcilere, silahlarını teslim etmeleri şartıyla iltica hakkı tanıdı.² Ağustos 1849'da Vidin'e gelen mültecilerin iadesini isteyen Rusya ve Avusturya hükümetlerinin istekleri kabul edilmeyince konu diplomatik bir soruna dönüştü³

Bosna Eyaleti, Avusturya Devleti'ne olan sınırı ve aynı zamanda Avusturya topraklarında bulunan Hırvat ve Sırlarla Bosna gayrimüslimlerinin ortak din ve mezhebe mensubiyetleri nedeniyle de sınırın öte yakasındaki ihtilâl ve onun getirdiği yeni fikir hareketlerinden en fazla etkilenen eyaletlerden biri olmuştur. İhtilâl boyunca ve sonrasında Avusturya topraklarında olup bitenler, Bosna Eyaletindeki mülki yöneticiler tarafından yakından takip edilerek, gecikmeden merkeze bildirilmişti.⁴ Kuşkusuz komşu devlet topraklarında cereyan eden ve hükümetleri deviren bu denli geniş kapsamlı bir ihtilâlden Osmanlı idaresinin endişe duymaması ve buna mukabil askeri tedbir almaması düşünülemezdi. İhtilâlin etkilerinin Bosna topraklarına sirayet etmesi ve çıkması muhtemel bir isyanın Bosna gayrimüslimlerini tahrik etmesinden endişe edilmekteydi.⁵ İhtilâl nedeniyle Bosna'ya firar eden Avusturyalılar ise ayrı bir meseleydi. Zira, Avusturya memurlarının bu amaçla Bosna topraklarında firari arama talepleri meseleye farklı bir boyut katmaktaydı. Bosna topraklarına geçen Avusturyalılar nedeniyle, Bosna ahalisinin vereceği tepkinin boyutları da sorunun büyümesine neden olabilirdi. Ayrıca, Hırvatistan Eyaleti'ne bağlı Zagreb şehrinde çıkan

¹1848 Avrupa ihtilâllerinin Osmanlı Devleti'ne etkileri ve farklı yerlerde alınan önlemler için bkz. H.Sezer Feyzioğlu, "1848 İhtilalları Sırasında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Adalar'da Aldığı Önlemler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XXV, Sayı:39 (2006), s.49-64.

²İltica eden devrimcilerin sayıları aileleriyle birlikte 16.000'e yaklaşmaktaydı (Sacit Kutlu, , *a.g.e.*, s. 69). Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz. Bayram Nazır, *Macar ve Polonyalı Mülteciler, Osmanlı'ya Sığınanlar*, İstanbul 2006.

³Avusturya Ekim ayında subaylar dışında kalan Macarların dönebilmeleri için kısmi bir af çıkarttı. Vidin'deki Macar, Polonyalı ve İtalyanların 3156'sı aften yararlanarak geri döndüler. İade edilmemek için birçok Polonyalı, Leh, Macar ve İtalyan mülteci din değiştirdi. Müslüman olan veya din değiştirmeden Osmanlı hizmetine giren mültecilerin bir kısmı Omanlı ordusunda görevlendirildiler. Şumnu'da kalan Müslüman Macar ve Polonyalı mültecilerden 1850 baharında iki tabur oluşturularak, aşağıda belirtilen ayaklanmayı bastırmak ve Bosna'da Tanzimat'ın uygulanmasını sağlamak üzere Ömer Paşa'nın emrine verilecektir (Sacit Kutlu, *a.g.e.*, s.69-71).

⁴İ.MSM., Nr. 2320, Lef 1,2, 22 R 1264/ 26 Mayıs 1848.; Lef 4, 28 R 1264/ 1 Haziran 1848. Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa Avusturya tarafında patlak vermiş olan ihtilâl ve bunun Bosnaya muhtemel etkileri ve alınması talep edilen önlemler hakkındaki yazılarını hiç aksatmadan merkeze iletmıştır.

⁵Tahir Paşa bu konudaki endişelerini 26 Mayıs 1848 tarihli yazısında detaylıca anlatmıştır. İ.MSM., Nr. 2320, Lef 1, 22 R 1264/ 26 Mayıs 1848.

bir gazetede, Avusturya’da yeni kurulan meşruti idarenin Osmanlı topraklarındaki reayayı tahrik ve fesada açıktan açığa kalkışacakları ileri sürülmekteydi.¹ Osmanlı sınırları haricinde meydana gelen olayların etkisiyle Bosna’nın son zamanlarda kesbetmiş olduğu önem belgelerde açıkça vurgulanmaktaydı.²

Sözkonusu ihtilâlin Bosna Eyaleti’nde yarattığı tesiri daha iyi anlayabilmek için alınan tedbirleri ortaya koymaya çalışacağız. Akla gelen ilk tedbir Bosna Eyaletine asker sevkidir. Bosna valisi, Avrupada ortaya çıkan ihtilâl nedeniyle Bosna’ya iki tabur askerin gönderilmesini istedi. Bunun üzerine, Rumeli Müşiri Mehmed Emin Paşa, Avrupa Meselesinden dolayı olayların çıkmış olduğu yerlere hudud olan Yenişehir³ mevkiinde asker bulundurulmasının gerekliliğini belirterek, hassas bir durum arzeden Kigalık kazalarındaki askerlerden hiçbirinin başka yerlere kaydırılmamasını istemektedir. Bosna’ya gönderilecek iki tabur askerin ise aksi tesir yaparak daha büyük olaylara sebebiyet dahi verebileceğini, böyle bir durumda ise dört tabur askerin bile olayları bastırmaya gücü yetmeyebileceğini belirterek, Bosna valisinden dikkatli olmasını talep etmekteydi. Rumeli müşiri, istenen iki tabur askerin yazın gönderileceğini ancak Bosna’daki taburlarda eksik olan yediyüz askerin ise hemen Bosna’ya sevk edilebileceğini belirtmekteydi. Dârü’s-Şûrâ-yı Askerî ise, Bosna’da bulunan iki tabur nizamiye askerine 700 askerin ilâve edilmesini ve gönderilmesi istenen iki tabur nizamiye askerinin ise daha sonra gönderilmesini kararlaştırdı.⁴

¹“Göya Nemçede olan Karvaçya yani Hırvathğın kadimi hududu Bihke kalesine kadar münthehi olduğundan eski hududuna iadesine dair bazı ekavil görölüb.., Avusturyada hükümet-i meşruta kurulur kurulmaz gazetelerin bu tür yayınlar yapmaları, beri taraf reayasını hem millet ve hem mezheb oldukları cihetle tahrik ve fesada açıktan açığa kalkışacaklarına delil olub” (İ.MSM., Nr. 2320, Lef 14, 13 Ca 1264/ 17 Nisan 1848).

² İ.MSM., Nr. 2320, Lef 14, 13 Ca 1264/ 17 Nisan 1848.

³ Yenişehir, Girit Eyaleti’ne bağlı Laşid Sancağı’nın merkezidir. Mirabella Körfezi yakınındadır. Bkz. Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları*, haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, İstanbul 2003, s. 34-35.

⁴ BOA, İ.MSM., Nr. 2321, Lef 4, 16 Nisan 1848 (12 Ca 1264), Lef 5, 29 Şubat 1848 (24 Ra 1264).

Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın¹ Avrupa'da cereyan eden olaylarla ilgili olarak âcil önlem niteliğinde ihtiyaç duyduğu ilave askerlerin, başıbozuk askerinden karşılanması yoluna gidilecekti.² Valinin, mevcut nizamî kuvvetler ile 30.000 kadar başıbozukla idare etmesi kararlaştırıldı.³ Valinin asker talebi, İşkodra tarafında ve Yunan hududunda alınacak tedbirlerle birlikte 20 Nisan 1848 (16 Ca 1264) tarihli Meclis-i Has toplantısında da geniş bir şekilde görüşüldü. Burada, Arnavutluk'ta bulunan Toskalık'taki başıbozuk askerlerinin Bosna'ya sevki üzerinde durulmuşsa da, buradaki halk ile Boşnaklar arasında zıtlık bulunması ve Toskalığın Yunan hududunda olması sebebiyle askerî açıdan güçlü olması istendiğinden, uygun olmayacağına karar verildi. Yine Arnavutluk'taki Kigalık'tan asker temini de başıbozuk Arnavut askerinin, nereden olursa olsun Bosna'ya sevkini kullanışlı olmayacağı düşüncesiyle uygun bulunmadı. Devletin, sözkonusu önlemleri alırken iki hususu birden gözetmesi, yani hem ülke dışındaki sorunları dikkate alması, hem de içeride memleket ahalisini rencide etmeyecek, onların şikâyetine neden olmayacak şekilde hareket etmesi gerekiyordu. Bu nedenle, Arnavudların kimi zaman uygun olmayan davranışlarıyla ihtilâl sebepleri oldukları bilindiğinden böyle hassas bölgelere gönderilmeleri sakıncalı görüldü. Diğer alternatifler arasında Bulgaristan'daki *kırcalı askeri* ve Selanik ahalisinden oluşan *evlâd-ı fatihan askeri*⁴ varsa da, buraların emniyetinin sağlanması da en az diğerleri kadar önemli olduğundan, yerlerinde kalmaları daha uygundu.

¹ Mehmed Tahir Paşa (Çengel-zâde) (?-Bosna 1850) Cezayir Ocağı'nda yetişti. Donanma-yı Hümayun hizmetine girdi. Yunan ayaklanması sırasında gösterdiği yararlılık nedeniyle patronalığa yükseldi. 1827'de mirimiran rütbesiyle Donanma-yı Hümayun komutanlığına atandı. 1827 Navarin harbinde Osmanlı Mısır donanmalarının yakılması üzerine Edirne'ye sürüldü. Mart 1828'de Yunanlıların Sakız adasına asker çıkarması üzerine yeniden donanma komutanlığına getirildi. Sakız muhafızı Yusuf Paşa'yı kuşatmadan kurtardığı gibi, Yunanlılarla birlikte gelen bir Fransız filosunu da ada sularından uzaklaşmak zorunda bıraktı. Bu başarısı üzerine Tersane nazırlığına getirildi. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kara ordusunda savaştı. Kasım 1832'de vezâretle kapudan-ı deryalığa getirildi. Kasım 1836'da Trablusgarb valiliğine, aynı yıl Tophane müşirliğine atandı. Mart 1838'de Meclis-i Vâlâ azası oldu. Mart 1841'de İkinci defa kapudan-ı deryalığa atandı. Kasım 1845'de Edirne valiliğine, Haziran 1847'de Bosna valiliklerine atandı (Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 281; *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, II, 600; Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul 1999, s. 122) Sicill-i Osmani'de ölüm tarihi Temmuz 1847 (Şaban 1263) olmasına rağmen hatalıdır. Bosna Valisi bulunduğu sırada Mayıs 1850 tarihinde vefat etmiştir (BOA., İ. DH., Nr. 12565, 31 Mayıs 1850/ 19 B 1266). Lütfi Efendi kendisini Navarin Vak'asında gemisini kurtarıp İstanbul'a ulaşmış, zamanının büyük amirallerinden sayar ve zamanın vükelası ile olan fikir ayrılıklarından dolayı donanmadan alındığını iddia eder. (*Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 32-33).

² İ.MSM 2320, Lef 14, 17 Nisan 1848 (13 Ca 1264).

³ İ.MSM 2320, Lef 14, 19 Nisan 1848 (15 Ca 1264).

⁴ *Evlâd-ı fâtihân* tabiri genel olarak Rumeli'nin fethi sırasında Anadolu'dan göç ettirilip bu bölgeye iskan edilen Türkleri ifade etmekle birlikte, 17.yüzyıl sonlarından itibaren aşiretlerin iskânı programı çerçevesinde Rumeli'deki Yörük cemaatleri evlâd-ı fâtihân adı altında teşkilatlandırıldı. Bulundukları yerlerin adıyla anılan bu yörük gruplarından biri de Selânik yörükleri idi. Sefer zamanı askerlik hizmeti yapmak karşılığında bu hanelere vergi imtiyazı sağlanmıştır. Mevcut kaynaklarda sözkonusu teşkilatın 1845 yılından itibaren ilga edildiği tespit edilmiş olmakla birlikte, 1848 tarihinde olmasına rağmen fiiliyatta sözkonusu teşkilat mensublarından başıbozuk askeri olarak kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir. 1845 tarihinde teşkilatın ilga edilmesindeki gayenin vergi imtiyazlarının ortadan kaldırılması şeklinde yorumlanabilir. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Evlâd-ı

Sonuç olarak Bosna'ya gönderilecek askerin miktarı için valinin görüşünün alınmasına karar verildi. Hatta Bosna eşrafının İstanbul'a çağırılarak görüşlerine başvurulması dahi düşünülür. Ayrıca sevk edilecek başıbozuk askerin başına da nizamiye askeri zabıtlığından emekli olmuş kişilerin verilmesi kararlaştırılır. Sorun çıkarmaları ihtimal dahilinde olduğu için, başıbozuk askerlerinin Arnavudlardan değil, *Kırcalı* veya *evlad-ı fatihan* tabir edilen askerlerden, yani Türklerden seçilmesi hususları Bosna valisine ve Rumeli ordusu müşirine tavsiye edildi.¹

Avrupa ihtilâli sebebiyle İşkodra'ya ve Yunan hududuna da asker sevki düşünüldü.² Asıl mesele sınırlar ve Bosna topraklarının dışarıdan gelecek tehditlere karşı korunması ve bölgede yaşayan teb'anın en ufak bir şikâyetine mahal verilmemesiydi. Bölgeye asker sevki Bosna valisinden gelecek ve ahali ileri gelenleri ile yapılacak istişare neticesinde şekillenecek olan nihai görüşe göre Rumeli müşirinin kararına bırakıldı.³ 1848 ihtilâlinin Osmanlı idaresini hem askerî hem de mali açıdan tedbirler almaya zorladığı anlaşılmaktadır.

15 Mayıs 1848 (11 C 1264) tarihinde bir yazı daha yazarak asker talebini tekrarlayan Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa, Bosna'daki dahili anlaşmazlıkları yoluna koymaya başladığı sırada⁴ Avrupa ihtilalinin ortaya çıktığını; bazı kötü niyetli kimselerin bu durumu fırsat bilerek halka zulmettiğini ve halkın şikâyetlerini ortadan kaldırmak amacıyla eyaletin ileri gelenlerinden Mustafa ve Fazıl Paşaları görevlendirdiğini ve bunların kazaları dolaşarak halka nasihat ve tenbihatta bulunduklarını bildirmekteydi.⁵

Tahir Paşa, kendisinden evvelki vali zamanında Bosna'da bir alay süvari ve iki tabur piyade askeri ile 2.000 başıbozuk askeri mevcut olmasına rağmen bazı kararların

Fâtihân", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 524-525; M.Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1957; Abdülkadir Özcan, "Evlâd-ı Fâtihân'ın Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusuna ilhakı İçin Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı:19, (2008), s.235-46; Ali Arslan, "Evlâd-ı Fâtihân Teşkilâtının Kaldırılması", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* (Sofya, Nisan 21-23,2000), İstanbul 2002, s.39-46.

¹ BOA, İ.MSM 2321, Lef 6, 26 Ca 1264 / 30 Nisan 1848.

² Öyle ki bu bölgelere gönderilecek askerin miktar ve görev yerlerinin belirlenmesi amacıyla, Rumeli ordusu müşiri Emin Paşa'nın bir aralık sözkonusu bölgeyi bizzat dolaşarak tespit etmesi dahi kararlaştırılmıştır (aynı vesika.).

³ İnşasına daha önce karar verilmiş olan top fabrikası ile hastahanenin şimdilik ertelenmesi, bazı memurlara verilecek maaş ve harcırahlarda kısıntıya gidilmesi alınmasına karar verilen sıkı mali önlemler arasında yer almaktaydı (aynı vesika.).

⁴ Mehmed Tahir Paşa tahriratında,1259 tarihli fermanın harfiyyen uygulanarak mütesellimler, toprak sahipleri ile timar sahiplerinin reaya yaptığı zulümlerin önüne geçildiğini ve bu nedenle kaza sakinlerinden teşekkürnameler tanzim olunduğunu yazmaktadır. Ancak bu esnada ortaya çıkan bu harici kaynaklı mesele içeride de bazı fırsatçılar tarafından karışıklık yaratma amacıyla kullanılmaktadır (BOA, İ.MSM 1943, Lef 1, 11 C 1264 / 15 Mayıs 1848).

⁵ BOA, İ.MSM., Nr. 1943, Lef 1.

uygulanamadığını belirtmekteydi. Ayrıca fermanın hükümleri uygulanmış ve güvenlik sağlanmış olduğu halde, Avrupadaki ihtilâl üzerine yeterli askerî kuvvet olmazsa Boşnakların pek çoğunun sözlerinde durmayacaklarını ve ihtilâl çıkaracaklarını ifade eder. Yeterli piyade ve süvari askeri sevk edilirse bahsedilen uygunsuz hareketlerin önünün alınabileceğini belirtir.¹

Valinin sunduğu gerekçelere rağmen, nizamiye askeri sevkinin yerine, ancak başıbozuk askeri tertibinin uygun görüldüğü tekrarlandı. Sorun çıkması durumunda oradaki askerin yetersiz kalacağı ve asker sevkinin zaman alacağı bilinmekle birlikte, seraskerliğin de yapabileceği fazla bir şey yoktu; zira, Rumelideki pek çok mevkiye askerî kuvvet zaten yeterli düzeyde değildi. Bundan dolayı, Rumeli genelindeki nizamiye askerinin arttırılmasının çareleri aranmaktaydı.²

Nihayet, 12 Haziran 1848 tarihli bir irade ile, Ohri’de bulunan iki tabur nizamiye askerinin Bosna’ya sevkine karar verildi.³ Ağustos 1848 tarihinde, sözkonusu askerler ve önemli miktarda mühimmatın eyalete sevki yapıldı.⁴

1.2.3 Sosyal Tepkiler

1.2.3.1 1845 Bihke İsyanı

Halil Kâmilî Paşa’nın valiliği sırasında eyalette ortaya çıkan en önemli olaylardan birisi Bihke Nâibi Mehmed Bey’in ve yandaşlarının çıkardığı isyandı.⁵ Avusturya sınırındaki Bihke kazasında bulunan Taşca kalesi civarında Avusturya dahilindeki Resnel isimli yerde kurulan pazarda Osmanlı ve Avusturya uyruklular arasında olaylar çıkar ve 5 kişi yaşamını yitirir. Bunun üzerine olayın sorumlusu olarak görülen kaza nâibi Mehmed Bey ile dört arkadaşının sınırdan uzaklaştırılması ve

¹ BOA, İ.MSM., Nr. 1943, Lef 1.

² BOA, İ.MSM., Nr. 1943, Lef 4, 29 C 1264 / 2 Haziran 1848.

³ BOA, İ.MSM., Nr. 2322, 12 Haziran 1848 (10 B 1264).

⁴ *Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 83, s. 79, 14 Ağustos 1848/14 N 1264 tarihli buyruldu. Bosna’ya sevk edilen askeri mühimmat, 1500 varil top barut, 1000 sandık fişek, 5 sandık fünye, 10 sandık maytab, 25.000 adet 5 sandık çakmaktaşıdan oluşmaktaydı (*Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 83, s. 78, 13 Ağustos 1848/13 N 1264 tarihli mühimmat pusulası).

⁵ Bihkeli Mehmed Bey’in bazı hudud erleriyle ittifak ederek Avusturya sınırında uygunsuz olaylara sebep olduğu belirtilmektedir (C. DH., Nr. 11246, 4 Z 1262 / 24 Ekim 1846). Lütfi Efendi ihtilâlden bahsederken, Bosna tarafında Bihkeli Mehmed Beyin harekât-ı nâmarziyesinin def’i zamanında Bosna Valisi Halil Kâmilî Paşa tarafından sevk olunan asakirle vuku’ bulunan mücadelede neticesinde miri merkum avnesiyle düçar-ı hezimet olarak yakalanması ve tutuklanması ile gailenin bertaraf edildiğini yazmaktadır. Mehmed Paşa ve yardımcıları yargılanmak üzere Dersaadete gönderildiler. Yargılanarak, Paşa bir daha Bosna’ya ayak basmamak üzere Sivas’a sürüldü (*Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, VIII, 1234).

Avusturya tarafından da kimsenin Osmanlı tarafına geçirilmemesi yönünde kazaya uyarılar yapılır. Hariciye Nezareti, askerlerinin hududa tecavüz etmemesi yönünde Avusturya makamları nezdinde girişimlerde bulunur. Bu mesele Avusturya Başvekili Metternich, Avusturya sefaretî ve Hariciye Nezareti ile Viyana Sefirî Nâfi Efendi arasında müzakerelere sebep olur. Olaya karışan kişiler vali tarafından bölgeye asker gönderilerek yakalanıp tutuklanır ve Hariciye Nezareti meselenin bertaraf edildiğini Avusturya makamlarına bildirir. Sadaretin 22 Mart 1846 tarihli arzında Mehmed Bey tahrikçi ve uygunsuz bir adam olarak nitelenir. Halil Kâmilî Paşa'nın sorunun halledilmesinde gösterdiği kararlı tutum uygun bulunur ve asayişin devamı için Mehmed Bey'in eyaletten uzaklaştırılması istenir; ayrıca Avusturya'nın sınır ihlali yapmaması konusunda Bosna valisi uyarılır.¹ Bosna Valisi Halil Kâmilî Paşa, olayların bastırılmasındaki yararlılıklarından dolayı taltif edilir.²

Mehmed Bey ile birlikte tutuklanan 9 kişi İstanbul'a gönderildi ve burada yargılandı. Mehmed Bey hakkındaki suçlamaları inkar etmiş ve diğerleri de onu onaylamışsa da sürgün cezasına çarptırılmaktan kurtulamadılar. Meclis-i Vâlâ'da alınan karar üzerine herbirinin farklı eyaletlere sürgüne gönderilmelerine karar verildi.³ Buna göre Mehmed Bey, bir daha Bosna'ya ayak basmamak üzere Sivas'a; kardeşi Ömer Bey, Merzifon'a; Hüseyin Bey, Amasya'ya ve diğerleri ise Bolu'ya gönderildi.⁴ Bölgedeki huzursuzluk Mehmed Bey'in azlinden sonra da bir süre daha devam etti; zira, Mehmed Bey'in cezalandırılmasını bahane eden bazı kişiler ayaklandı. Ancak Mehmed Tahir Paşa Bosna valiliğine geldikten sonra bu huzursuzluk fazla büyümeden telkin yoluyla yatıştırıldı.⁵

¹ BOA, İ.HR., Nr. 1553, 24 Mart 1846/ 26 Ra 1262.

² Bosna Valisi Halil Kâmilî Paşa, serhad eşkiyasının cemiyetlerini dağıtarak, Bihkeli Mehmed Bey'in yakalanarak tutuklanması konusunda göstermiş olduğu hizmetten dolayı takdire şayan görülmüş ve bu nedenle kendisini taltif ve hizmetini takdiren üzeri padişah tuğrası ile müzeyyen 40.000 kuruş kıymetinde bir kutu ihsanı ile ödüllendirilmiştir (İ.DH., Nr. 6738, 19 Z 1262/ 8 Aralık 1846). Ayrıca oğlu Ali Şefik Bey'e ve damadı Aziz Bey'e de nişan verildi (*Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, VIII, 1234).

³BOA, İ.MSM., Nr. 2313, Lef 10, 20 Nisan 1847/ 04 Ca 1263.

⁴ Aynı vesika, 21 Haziran 1847/ 07 B 1263.

⁵ Mehmed Tahir Paşa 17 L 1263 tarihli tahriratında bu isyan hakkında detaylı bilgi vermektedir. İsyanın gerçek sebebinin bölgedeki bazı ahali ile Mehmed Bey arasında ortaya çıkan menfaat çatışması ve düşmanlıktan kaynaklandığını yazmaktadır. Ancak kendisi göreve geldikten sonra cemiyetleri dağıtılmış ve eyaletteki timarlı süvari miralaylarından Mustafa Paşa ve sonra da Travnik müfettişi cemiyet üyelerine tebliğ ve telkinde bulunmak üzere görevlendirilmişlerdir. Cemiyetlerinin tamamen dağıtıldığı ilgili irade ile onaylanmıştır (BOA, İ.MSM., Nr. 2316, Lef 2: M.Tahir Paşa'nın tahriratı, 17 L 1263/28 Eylül 1847; irade, 14 Za 1263/ 24 Ekim 1847).

1.2.3.2 1849 Bosna İsyanı

Tahir Paşa'nın angaryayı (*corvée*) ilga ile, verginin devlet adına toplanmasını emretmesi, serhad (*krajina*) bölgesinde 1849 yazında başlayan bir isyana sebep oldu ve isyan hareketi hızla Bihaç, Priyedor ve Banaluka'ya yayıldı. Sınır bölgesindeki âsiler daha sonra Tuzlalı Mahmud Paşa ve Mahmud Paşa Fidahiç ile birleştiler. Tahir Paşa Bosnalı müslümanlardan askere aldığı 85.000 kişilik bir ordu kurdu. Ancak bu orduyu Bosnalı müslüman askerlerin isyancılarla birleşmelerinden çekindiği için yeterince verimli bir biçimde kullanamadı.

İsyancılar 1850 baharında, Bihaç'ı işgal etti. Kasaba halkı burada bulunan 800 kişilik Arnavut askerinden oluşan Osmanlı garnizonunu Bihaç dışına atmalarında isyancılara yardım etti. Daha önceleri devlet otoritesini temsil eden valiye sadakatle bağlı olan bazı müslüman önde gelenler ve mütesellimler de açıkça isyancıların safına geçmekten çekinmedi ve isyancıların sayıları hızla arttı

Bu isyanın temelinde Tahir Paşa'nın yaptığı reform teşebbüslerinden rahatsız olan müslüman toprak sahiplerinin halkı tahrik etmesi yatmaktaydı. Tahir Paşa Bâbîâli'den reformların uygulanabilmesi için, Boşnak olmayan askerlerden oluşan 15.000 kişilik askeri birlikler göndermesini istedi.¹ Bâbîâli, isyanları bastırarak Tanzimatın uygulanmasını sağlayacak toplam 12.194 kişilik bir ordunun Bosna'ya sevkine karar verdi. Ancak bu sırada, Tahir Paşa Mayıs 1850'de hastalanarak vefa etti.² Bundan sonra Tanzimatın uygulanması, Rumeli Müşiri Ömer Paşa'nın ordunun başında Bosna'ya gönderilmesiyle gerçekleştirilecekti.

¹ Bosna'ya sevk edilen ordu birliklerinin detayları için bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Ankara 2009, s. 82-84.

² BOA., İ. DH., Nr. 12565, 31 Mayıs 1850 / 19 B 1266.

2. BÖLÜM

BOSNA EYALETİ'NİN TANZİMATA DAHİL EDİLMESİ: 1850-1852

Tanzimat reformlarının uygulanacağı Bosna gibi eyaletler öncekilere pek benzemiyordu. Bu eyaletler, devletin merkezî siyasetine ayak direyen güçlü bir âyan kitlesini bünyesinde barındıran, o zamana kadar âdeta devlet içinde devlet gibi yönetilegelmiş yerlerdi. Bu nedenle bu gibi yerlere Tanzimatı götürmek daha fazla kararlılık, daha fazla güç ve dolayısıyla da masraf gerektiriyordu. Ne var ki devletin mali ve askeri olanakları da kısıtlıydı.

İmparatorluğun merkezileştirme siyasetinin etkileri mali alanda da kendini hissettirmeye başladı. Tanzimat idaresinin sonuçları mali dengeler üzerinde de etkisini arttırdı. Osmanlı maliyesinin bozuk olan durumu, 1848 yılından itibaren daha da kötüleşti.¹ Bu artışın en önemli nedeni ise devletin giderlerinin gelirlerinin üzerinde artmasıydı. Bu artıştaki en önemli payı askeri harcamalar ile memur maaşları ve Tanzimata dahil olan eyaletlerin masrafları oluşturuyordu.² Maliyenin en büyük sorunu olan devlet gelirlerinin giderlerini karşılamaması nedeniyle bütçe açığı yıldan yıla daha da büyüdü. Bütçe açığını kapatmak için alınan günübirlik tedbirler durumu daha da içinden çıkılmaz hâle sokuyordu. Devleti yönetenler yapısal ıslahatlar yerine bu tür günübirlik tedbirleri tercih ediyorlardı. Bunların başında iç borçlanma yoluna gidilmesi vardı.³

¹ Bütçe açığı açısından 1848/49 (1264) yılı bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Öyle ki, 1846/47 (1262) yılında 8.212.899 kuruş olan açık, ertesi yıl 25.168.435 kuruşa yükseldi, 1264 (1848-49) yılında ise 88.225.456 kuruşa yükselerek 3 katından daha fazla bir artış gösterdi. Bunu takip eden 3 yıl boyunca aynı seviyelerde kaldı. Bütçe açığının en yüksek seviyeye yükseldiği yıl ise 1266 (1850/51) yılıdır. Tevfik Güran söz konusu yıla ait bütçe açığını 98.899.749 kuruş olarak tespit etmiştir (“Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz. Mehmet Genç, Erol Özvar, İstanbul 2006, s. 71 (Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını).

² 1263 (1847-48) senesi bütçesi ile 1264 (1848-49) yılı bütçelerini karşılaştırdığımızda, en fazla artış gösteren giderlerin başında %322 artış ile tophane giderlerinin geldiğini görüyoruz. Bütçe açığını arttıran diğer iki önemli artış ise memur maaşları ile Tanzimata dahil olan yerlerin masraflarında görülmüştür. 59.713.055.- kuruş olan memur maaş giderleri 70.370.055.- kuruşa; 78.831.500 kuruş olan Tanzimata dahil olan yerlerin masrafları ise 90.238.236.- kuruşa yükselmişti. Söz konusu bütçeler ve açıkları için bkz. Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841-1918*, Ankara 2003, s. 22-25; a.mlf., “Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, haz. Mehmet Genç, Erol Özvar, İstanbul 2006, I, 71.

³ 1850 senesi mali açıdan devlet bütçesinin en fazla açık verdiği yıllardan biridir. Mali yönetim açığın kapatılması için çareler aramaktaydı. Yapısal ıslahatların vakit alacağını bilincinde olan mali yönetim, günü kurtarmaya yönelik

2.1 ÖMER PAŞA'NIN TANZİMATIN İCRÂSİ İÇİN GÖREVLENDİRİLMESİ

Hükümet, Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Lütfi Paşa¹ kumandasında Bosna'ya asker göndermeye karar verdi.² Ömer Paşa, 1843'de Arnavutluk ve 1847'da Kürdistan isyanlarını³ bastırmada başarılı olmuş bir askerdir. Yeni görevi, Bosnalı müslümanların çıkardığı isyanı bastırmak ve *Tanzimât-ı Hayriyye*'nin Bosna Eyaleti'nde de uygulanmasını sağlamaktır.⁴

geçici çareler aramaya yöneldi. Esham ve evrâk-ı nakdiyye ile kaimenin faiz ödeme vadelerinin uzatılması yoluna gidildi. Meclis-i Muvakkat'ta gelir arttırmanın çaresi olarak yeniden kaime çıkarma kararı çıktı (BOA., İ. MVL., Nr. 6754, 6 Mayıs 1851/ 4 B 1267); 20.000 keselik faizli kaime piyasadan çekilerek yerine 20 kuruşluk faizsiz kaime çıkarılacaktı; yeni kaimenin faizsiz olması, bir alışveriş aracı olarak kullanılması bakımından önem taşımaktaydı (Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003, s. 68).

¹ Osmanlı ordusunun 19. yüzyıldaki iki büyük Serdâr-ı Ekreminden biri olan Ömer Lütfi Paşa, Avusturya'ya bağlı Hırvat Askeri Sınırı'nı oluşturan bölgelerden (*district*) biri olan ve Rika (*Fiume*) şehrine 13 mil uzaklıktaki Ogulin Bölgesi'ne bağlı Plaski (*Plaski*) kasabasında, Michael Lattas adıyla dünyaya geldi (Hamdiya Kapidžić, *Ali-Paşa Rizvanbegović I Njegovo Doba*, Sarajevo 2001, s.123; Alfred De Bessé, Edward Joy Morris, *Turkish Empire: Its Historical, Statistical, and Religious Condition; Also Its Manners, Customs, Etc.*, Philadelphia: Lindsay and Blakiston 1854, s.24-27; George Fowler, *History of The War o, A Record of The Events, Political and Military, Between Turkey and Russia and The Allied Powers of England and France; Showing the Origin and Progress of the War to the end of the Year 1854: Compiled from Public Documents and other Authentic Sources*, London 1855, s.53; Edmund Spencer, *Travels in European Turkey, in 1850: Through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus; with a Visit to Greece and The Ionian Isles and A Homeward Tour Through Hungary and The Slavonian Provinces of Austria on The Lower Danube*, London 1851, II, 27-28). Doğum tarihini batılı kaynaklar 1801 yılını vermekle birlikte, Boşnak tarihçi Kapidžić, 1806 yılında dünyaya geldiğini ifade etmektedir. Bu bölgede doğan herkes gibi askeri eğitim alarak, babası gibi Avusturya ordusunda görev yaptı. Ancak ailesinin yaşadığı bir sorun nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'na iltica ederek, müslümanlığı kabul etti. Önce Bosna'ya, daha sonra da 1828 yılında İstanbul'a gelerek, Serasker Hüsrev Mehmet Paşa tarafından ordu, askeri okulda öğretmen olarak, istihdam edildi. (A. De Bessé, E. Joy Morris, *a.g.e.*, s.25). Fowler, İstanbul'a geliş tarihini 1830 olarak verir (George Fowler, *a.g.e.*, s. 53). Zira o yıllarda, yeni kurulan Asâkir-i Mansure Ordusu, birçok Avrupalı mülteci subay için bir çekim merkezi haline gelmişti (Yüksel Çelik, *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2005, s.338). Ardından yüzbaşı rütbesi alarak, 1829 yılında Veliahd Abdülmecid'in öğretmenliğini yaptı (TSMA, E. 8792, 1245; A. De Bessé, E. Joy Morris, *a.g.e.*, s.25; Z. Gölen, *a.g.e.*, s. 23n). 1839 yılında Bâb-ı Seraskerî tercüme odasında müstahdem kaymakamı olup, miralaylık rütbesi aldı. 1843 yılında mirlivalığa yükseldiği sırada, tensikatta askerlikten çıkarıldı. Daha sonra 1845'te rütbesi iade olundu (*Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, VIII, 1035, Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri (Müşahade-i Tarihiye)*, sadeleştiren: M.Nami Duru, İstanbul 1980, s. 177). 1840'ta Suriye isyanının bastırılmasında görev alarak, askeri alandaki başarısını ortaya koyma şansı bulmuştu. 1848'de Eflâk-Boğdan'a giden ordunun kumandanlığına getirildi. 1849'da Rumeli müşiri oldu. Kürdistan (1847), Arnavutluk (1843), Bosna (1850), Niş (1850) isyanlarının bastırılmasında başarıyla görev yaptı. 1854'te Kırım Savaşı'nda başkumandanlık yaptı. 1857'de Bağdat valisi olup, 1861'de Rumeli Müşiri olarak Karadağ Muharebesi'ni yönetti. 1866'da Girit Başkumandanı, 1868'de Serasker Kaymakamı, 1869'da Hassa Müşiri oldu. 4 Nisan 1871'de vefat etti. Eyüb'de Bostan İskeleyi'ne defnolunmuştur. Hafız Mehmed Paşa'ya damat olup, bu eşinden bir oğlu olmuştur (Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, s.711). Kırım Savaşı'ndaki Serdâr-ı Ekremliği için bkz. Laurence Oliphant, *The Trans Caucasion Campaign of The Turkish Army under Omer Pasha*, Edinburg 1856; *Çağrı Bey, Sultan Alpaslan, Cezzar Ahmet Paşa, Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa*, haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, s. 59-97.

² Lütfi Tarihi'nde bu görevlendirmeden bahsederken, Bosna Eyaleti'nin güçlü bir idareye alınması için Ömer Paşa'ya özel bir yetki verildiğini söyler. Burada bahsettiği güçlü idare kuşkusuz Tanzimat idaresidir. Diğer yandan halihazırda eyaletteki isyanların bastırılması da amaçlandığı için de eyaletin "idâre-i kaviyye altına alınması" da sözkonusudur (*Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 26).

³ Bkz. *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, VIII, 1246-1247.

⁴ BOA., C. DH., Nr. 1795, 13-22 Şubat 1851/ 11-20 R 1267 tarihli buyruldu; BOA., *Mühimme-i Mektûme*, Nr. 9, hüküm 621, s. 174, 13-22 Şubat 1851/ 11-20 R 1267. Sözkonusu emirde, Tanzimatın Hersek'te de uygulanması, bunun için de muhalif olan Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın azli isteniyordu.

Ömer Paşa, 1850 Haziranında yanında ordusu ve yeni atanan Bosna defterdarı olmak üzere eyalete ulaşmış olmasına rağmen, bu sırada, Niş Eyaleti'nde çıkan isyanı bastırmak üzere buraya hareket etmek zorunda kaldı.¹ Tahir Paşa, o esnada vefat ettiğinden yerine Hafız Mehmed Paşa tayin edilir.² Ömer Paşa'nın Niş isyanını bastırdıktan sonra Bosna'ya dönüp, reformları başlatması Ağustos ayını buldu.

2.1.1 Bosna'da Tanzimatın İlânı ve Tepkiler

2.1.1.1 Fermânın Halka İlân Edilmesi: Resmi Merâsim

Ömer Lütfi Paşa, yanında sultanın fermanı ve küçük bir ordu ile Saray'a vardı. Öncelikle Bosna valisinin ikametgâhını Travnik'ten Saray'a taşıdı. Eyaletin ileri gelenlerini Saray'da toplayarak, Sultan Abdülmecid'in Tanzimatın Bosna Eyaletinde uygulanmasını emreden fermanını okudu.³

Ömer Lütfi Paşa, 13 Ağustos 1850'de⁴ refâkatinde üç tabur piyade, bir alay süvâri ve bir top bataryası olduğu halde, fermanın ilan edilmesi için en uygun yer olan Saray'ın iç kısmındaki *namazgâh* denilen yere gitmek üzere harekete geçti. Piyade, süvari ve topçu askerlerini bu yerin karşısındaki ordugâha silahlı olarak yerleştirdi. Ömer Paşa, Bosna valisi ile birlikte emrindeki tüm üst rütbeli subaylar üniformalı olarak törende hazır bulundu. Memurlar, eyaletin ileri gelenleri ve eşraf da namazgahta toplandı. Öncelikle valinin Bosna Eyaleti'ne memuriyetine dair verilen emir; daha sonra Tanzimatın eyalette uygulanmasına dair ferman okundu. Yeni düzene muhalif olanların cezalandırılacağı bildirildi. Ardından kale, ordugâh ve camide hazır edilmiş olan üç adet top bataryasının herbirinden 21 pare top atılarak ve askerlerin “padişahım çok yaşa” nidâlarıyla merasim sona erdi.

¹ Niş'teki isyanın bastırılması 20 gün kadar sürmüş, bu Bosna'da karışıklıkların artmasına neden olmuştu (Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Ankara 2009, s. 89).

² BOA., İ. DH., Nr. 12565, 1 Haziran 1850/ 20 B 1266.

³ BOA., İ. DH., Nr. 12936, Lef 4: Rumeli ordusu müşiri, Ömer Lütfi Paşa'nın tahrirâtı, 16 Ağustos 1850 / 7 L 1266.

⁴ Ömer Paşa yukarıda anılan yazısında fermanı 13 Ağustos 1850 (4 Şevval 1266) tarihinde ilan edildiğini bildiriyor. Oysa, Boşnak kaynakları Tanzimat fermanının Bosna'da okunma tarihi konusunda çelişkilidir. Milan Prelog, fermanın Ömer Paşa'nın Bosna'ya ilk geliş tarihi olan 23 Temmuz'dan bir gün sonra 24 Temmuz 1850'de okunduğunu söylerken, S. Bašagić ve Ferdo Šišić ise 15 Ağustos 1850'de ilan edildiğini söylüyor (Milan Prelog, *Povijest Bosne za Osmanske Vlade*, Sarajevo 1912, II, 30; Ferdo Šišić, *Bosna i Hercegovina za Vreme Vezirovanja Omer-Paše Latasa (1850-1852)*, *Zbornik za Istoriju, jezik i književnost srpskog naroda II, spomenici na tudim jezicima*, Beograd 1938, s.94, aktaran, Hamdija Kapidžić, *a.g.e.*, s.127n; ayrıca Safvet Beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka Uputa u Prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1453.-1850.)*, Sarajevo 1900, s. 166).

Ertesi akşam, ordugâhda, eyaletin ileri gelenleriyle gayrimüslim temsilcilerine vali tarafından bir ziyafet verildi. Şenliklerden sonra, davetlilere şerbet, şeker ve yemişler ikram edildi. Aynı gün eyalet eşrafından 75 kişinin mührünün yer aldığı bir mahzar düzenlenerek hükümete sunuldu. Mahzarda, eyaletin ileri gelenleri, Tanzimatın uygulanması ve asker alımı konularında emirlere uyacaklarını, uymayanlar olur ise, Eyalet Meclisi'ne ihbar edeceklerini taahhüd ediyorlardı.¹

Bosna'da Tanzimatın ilânı, eyalet ileri gelenleri, eşraf ve gayrimüslimlerin temsilcilerinin hazır bulunduğu bir ortamda kutlama atmosferinde gerçekleştirildi. Ömer Paşa'nın kuvvetleriyle adeta bir gövde gösterisinde bulunması dikkat çekicidir. Ancak reform sürecinde merkezi kuvvetlerin güç gösterisi yeterli olmayacak ve epey bir kan dökülmesi gerekecekti.

2.1.1.2 Ömer Lütfi Paşa ve Hafız Mehmed Paşa Arasında Anlaşmazlık

Ömer Paşa ile Hafız Mehmed Paşa², Bosna memuriyetine tayin edildikleri sırada yolları Piriştine'de çakışır. 10 Haziran 1850 Pazar günü Ömer Paşa Rumeli ordusu kumandanı olarak Üsküb Eyaleti'ndeki Yakova kazasında çıkan isyanı bastırmak üzere Piriştine'ye vardığında Üsküb Valisi olarak Hafız Mehmed Paşa kendisini karşılar. Ömer Paşa ile Üsküb Eyaleti'ndeki sorunları ve Bosna'nın durumunu müzakere ettikten sonra, Hafız Mehmed Paşa yeni görev yeri olan Bosna Eyaleti'ni varmak üzere 13 Haziran 1850 tarihinde Piriştine'den ayrılır. Ömer Paşa ise Üsküb'deki sorunları çözümlmek üzere bir süre daha orada kalır. Ömer Paşa, Bosna Eyaleti'nde Tanzimat düzenini kuvvet kullanmaya gerek kalmaksızın kolaylıkla uygulayacağını

¹ BOA., İ. DH., Nr. 12936, Lef 4: Rumeli ordusu müşiri, Ömer Lütfi Paşa'nın tahrirâtı, 16 Ağustos 1850 / 7 L 1266; Lef 7: 14 Ağustos 1850/ 5 L 1266 tarihli mahzar.

² Hafız Mehmed Paşa (?-Medine 1866), Çerkezdir. Kuvvetli olmakla, pehlivanlıkla şöhrat yaptı. Saray-ı Hümayunda Tebdil Hasekisi olup sonra Binbaşı ve Nisan 1828'de Miralay ve sonra Süvari Liva'sı oldu. Ekim 1833'de feriklik ile İşkodra Mutasarrıfı, sonra Kütahya Feriki oldu. Kasım 1836'da vezâret rütbesi ile Kürdistan ve Sivas Valisi olup, 1838'de, Mısır üzerine sevk olunan orduya kumandan oldu. Eylül 1839'da Erzurum valisi olup, Ocak 1841'de azledildi. Şubat 1842'de serasker kaymakamı olup, aynı yıl makam-ı seraskeriyenin lağvında ma'zûl oldu. Mart 1843'te Belgrad muhafızı, Kasım 1845'te Musul valisi, Aralık 1845'te Zaptiye müşiri, Nisan 1847'de Yanya, 1848'de Üsküb, Haziran 1850'de Bosna valisi oldu. Eylül 1850'de Edirne valisi olup, Haziran 1851'de azlonuldu. Mart 1852'de Konya ve Haziran 1854'de Trabzon valisi oldu. 1854'te Erzurum ve Kars imdadına vilayeti muavin-i askeriyle gitti. 1859'da Çerkezlerin hicretleriyle teşekkül eden Muhacirin Komisyonuna reis oldu. Kasım 1862'de Şeyhü'l-harem olup, Nisan 1864'de azledildi. Ve Medine-i Münevvere'de kaldı. Mayıs 1866 (17 Z 1282)'de orada irtihal eylemiştir. Dinine bağlı, top ve tüfek icâtıyla ilgileniyordu. Oğlu, Sami Bey Bağdad'a giderken 1275 (1858)'de kaybolmuş; diğer oğlu İzmit redif kumandanı Ferik Saadeddin Paşa'dır. Kızı Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa ile evlenmiştir (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, II, 106-107; *Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, VIII, 1241).

düşünmekteydi.¹ Ancak daha sonra gerek Hafız Mehmed Paşa ile aralarında yaşanan anlaşmazlık, gerekse Bosna'da çıkan karışıklıklar nedeniyle bu düşüncesi bir temenni olmaktan öteye geçemeyecekti.

Ömer Paşa'nın göreve geldiği günlerde kayınpederi Hafız Mehmed Paşa² ile aralarında bir iktidar mücadelesinin yaşandığı anlaşıyor. Esasında, Hafız Mehmed Paşa'nın valiliğe atanması sırasında Ömer Paşa'nın da onayı alınmıştı;³ ancak daha sonra aynı nesilden olmanın getirdiği kişisel sürtüşmeler nedeniyle aralarının açıldığı muhtemeldir. Belli ki Bosna valisi, Rumeli Ordusu kumandanının, geniş yetkilerle donatılmış olarak eyalet yönetiminde kendisinin üzerinde yer almasından hoşnut değildi.⁴ Hele, bu kişinin birçok başarıya imza atmış, kudretli kumandan Ömer Paşa olması, askeri kariyerini 1838'de Mısır üzerine gönderilen ordunun kumandanı olarak aldığı ağır yenilgi ile noktalamış olan, Hafız Mehmed Paşa'ya çok ağır geliyordu. Ömer Paşa'nın ifadesine göre, Hafız Mehmet Paşa, uyumsuzluk yaparak ve birlikte yer aldıkları toplantılarda hırçınlaşarak, Ömer Paşa'yı rencide edici davranışlar sergilemekte; bu durum doğal olarak kararların alınmasına engel olmakta ve işleri aksatmaktaydı.⁵ Nitekim Ömer Paşa, 17 Ağustos 1850 tarihli yazısında, vali ile aralarındaki anlaşmazlığın işleri etkilemesine izin vermeyeceğini merkeze bildiriyordu.⁶

Hafız Mehmed Paşa, Ağustos 1850'de Bosna valiliğinden alınarak yerine Hayreddin Paşa tayin edildi. Bu görev değişikliğinin ardındaki neden Hafız Paşa'nın Ömer Paşa ile aralarındaki sözkonusu uyuşmazlıktır. Böyle hassas bir zamanda ortaya

¹ BOA., İ.DH., Nr. 12709, 12 Haziran 1850/ Gurre Ş 1266, Lef 1: Ömer Paşa'nın tahrirâtı (Esasında Bosna nizamını kuvvet kullanmadan uygulama düşüncesini, onun bu konudaki temennisi olarak okuyabiliriz).

² Ömer Paşa, Hafız Mehmed Paşa'ya damat olup, bu eşinden bir oğlu olmuştur (Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, s.711).

³ BOA., İ. DH., Nr. 12565, 1 Haziran 1850/ 20 B 1266. Hafız Mehmed Paşa'ya 6 Haziran 1850'de vükelalık nişanı verilmesi dahi uygun görülmüştü (BOA., İ. DH., Nr. 12599, 6 Haziran 1850/ 25 B 1266).

⁴ Abdülhamit Kırmızı, taşra valilerinin ordu kumandanlarıyla yaşadıkları sorunların en önemli nedeninin, bunların padişah nezdinde çok güvenilir adamlar olmaları ve çoğu zaman görüşlerinin valilerinkine tercih edilmesi olduğunu söylüyor (Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908*, İstanbul 2007, s. 186).

⁵ 29 Ağustos 1850, salı gecesi Bosnalı miriliva Mustafa Paşa'nın konağında, Ömer Paşa, Bosna valisi Hafız Mehmed Paşa, Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa, defterdar ve Meclis Reisi, Abdi Paşa'nın da bulunduğu bu toplantıda esnasında, Hafız Paşa, Ömer Paşa'ya "Paşa Hazretleri, şimdiye kadar kaç muharebede bulundun?" diye soruyor. O da "Yirmi otuz kadar olmalı" diyerek yer aldığı savaşların bir kısmını sıralıyor. Bunun üzerine vali, "Şam'da İbrahim Paşa ile kaç muharebe ettiniz?" diye soruyor. Ömer Paşa, "Birkâç kez" dediğinde, "Siz etmemişsiniz İngilizler etmiş" diyor. Ömer Paşa da, "İngiliz askeri kesinlikle karaya çıkmadı" diyor. Vali bunun gibi herkesin içinde Ömer Paşayı küçümser sözler sarfettikten sonra da "Ömer Paşa, senin kötülüğünden artık usandım, usandım!" diye bağırıyor. Defterdar, kendisine "Size böyle şeyler yakışmıyor" dediğinde ona da bağırarak, "Sen de bunlarla beraber mi oldun ? " diyor. Ömer Paşa ve yanındakiler sukût ile aklının başına gelmesi için diğer odaya geçiyorlar (BOA., İ. DH., Nr. 12877, Lef 5: Ömer Paşa'nın 29 Ağustos 1850/ 19 L 1266 tarihli yazısı). Bosna Defterdarı Azmi Efendi'ye göre de, valinin bu tavrı, böyle hassas bir durumda eyaletteki işlere zarar veriyor, kendilerini de sorumluluk altına sokuyordu (Aynı vesika, Lef 9: Azmi Efendi'nin 21 Ağustos 1850/ 11 L 1266 tarihli yazısı).

⁶ Aynı vesika, Lef 2, 17 Ağustos 1850/ 7 L 1266.

çıkan bu anlaşmazlığın uzlaştırma yoluyla çözülmesi yerine Ömer Paşa'nın görüşüne istinaden valinin görevden alınması tercih edildi. Bu karar, Ömer Paşa'nın Bosna'da uygulanacak olan yeni nizamın asıl yetkilisi olarak kabul edildiğini göstermektedir.¹

2.1.1.3 Tanzimat Karşıtı Hareketler

Tanzimatın uygulanmasına muhalif olan yerel güçler tarafından önce serhad bölgesinde (Krajina), daha sonra Posavina, Hersek ve Bosna sancağında isyanlar çıkarıldı. Ömer Paşa, isyanları bastırmak üzere harekete geçti. Bosnalı müslümanlar Ömer Paşa'nın ordusu ile 13 ayrı muharebe yaptılarsa da hiçbirisinde başarılı olamadılar.² Ömer Paşa'nın yönettiği güçlü ordu birlikleri karşısında kısa zamanda eyaletin genelinde isyanlar bastırılarak asayiş tesis edildi ve bu çarpışmalarda yaklaşık 2.500 Bosnalı hayatını kaybetti. Birçok müslüman asi yakalandı ve hapse atıldı. Öncelikle başta Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa olmak üzere isyanlara karışan eşrafin nişanları geri alındı.³ Bunlardan 154 tanesi yargılanmak üzere İstanbul'a gönderildi.

İstanbul'a gönderilen Bosnalı müslüman ileri gelenlerin hepsinin tek tek ifadeleri alınarak isyanlarda ne derece rol oynadıkları araştırıldı. Verdikleri ifadelerde hiçbirisi isyanlara karıştığını kabul etmedi; ancak bir kısmı karışanlar hakkında bilgisi olduğu yönünde ifade verdi.⁴ Yargılamalar sonucunda eyalet hanedanının önde gelenlerinden 15 kişi idam cezasına çarptırıldı; ancak eyaletteki itibarları dikkate alınarak birçoğunun cezaları kürek cezasına çevrildi. Suçlu bulunanlardan 63 kişi Kütahya ve Balıkesir'e, suçları kesinleşmeyen 69 kişi ise Bursa'ya sürgüne gönderildi.⁵ Böylelikle Bosna'daki reform muhalifi müslümanların tamamına yakını eyalet dışına çıkarılmış oldu. Artık reformların uygulanmasına geçilebilirdi.

¹ BOA., İ.DH., Nr. 12877.

² İsyenlarla ilgili, devre ait kapsamlı bir eser için bkz. Abdi, *Tabsirâtü'l Eşkîya*, Basiret Matbaası, Dersaadet 1289. Bu eserin yazarının sözkonusunda tarihte Bosna Eyaleti tahrirat kâtibi olan Abdi Bey olduğu sanılmaktadır (Zafer Gölen, a.g.e., s. 89).

³ Zafer Gölen, a.g.e., s. 102.

⁴ Yargılananlardan Tuzlalı Mahmud Paşa, Saraylı Mustafa Paşa, Mehmed Fazıl Paşa, Rüstem Bey, Osman Bey, Ali Bey, Derviş Bey, isyana neden olanlar hakkında bilgisi olduğunu söylerken; İzvornikli Mahmud Paşa, Hafız Rıdvan Paşa, Bihkeli Mehmed Paşa hiçbir malumatı olmadığı şeklinde ifade verdiler (BOA., İ. DH., Nr. 14929, 11 S 1268/ 6 Aralık 1851, Lef 9, 10).

⁵ Zafer Gölen, a.g.e., s. 102-103.

Ömer Paşa müslümanların çıkardığı isyanları bastırıp, Tanzimatı Bosna’da ilan ettikten sonra, ilgisini hristiyan nüfus üzerine yoğunlaştırdı. Zira, hristiyanlar sosyal ve siyasi açıdan durumlarının iyileştirilmesi beklentisi içerisinde idiler. İsyanların bastırılması esnasında Ömer Paşa’nın kuvvetlerine yiyecek temin etmişler ve çeşitli hizmetler vermişlerdi. Buna rağmen Ömer Paşa, Bosnalı hristiyan nüfusun beklentilerini karşılamakta başarılı olamadı.¹

2.2 REFORMLARIN UYGULANMASINA GEÇİŞ

Ömer Paşa’nın eyalette bulunma maksadı olan Tanzimatın uygulanmasına, öncelikle idari alandan başlandı. İdari alandaki yenilikler, Tanzimatı uygulayacak olan bir geçici meclisin kurulması ve yeni nizamın gereği olan memuriyetlerin oluşturulmasını kapsıyordu. Eyalet idari olarak yeniden düzenlenerek, kaymakamlıklara ayrıldı. Diğer yandan, reformların yerleşmesi için sosyal bir araç olarak modern orta eğitim kurumları, rüşdiyelerin açılmasına öncelik verildi.

2.2.1 İdari Alandaki Reformlar

2.2.1.1 Geçici Meclisin Kurulması (*Meclis-i Muvakkat*)

Bosna’da Tanzimatın uygulanması için bir Geçici Meclis’in (*Meclis-i Muvakkat*) oluşturulması, Bâbîâli’nin öncelik verdiği bir konuydu. Tanzimat hükümlerini eyalette uygulamakla görevli olacak olan bu geçici meclisin başkanlığına Nâzım Efendi getirildi.² Ömer Paşa’ya verilmiş olan talimat aynı zamanda Bosna Meclisi’ne de gönderildi.³

¹ Bosna Hersek hristiyanlarını temsilen padişaha yazdığı 1850 tarihli arzuhalinde rahip Ivan Franjo Jukić, bundan böyle *reaya* olarak adlandırılmamayı, mahkemelerde ve meclislerde müslümanlarla eşit haklara sahip olmayı, kilise inşa ve tamir faaliyetlerinde bulunabilmeyi talep ediyordu. 1852’ye kadar Ömer Paşa ile kendi cemaatini ilgilendiren konularda işbirliği yapan Jukić, Belgrad ve Zagreb’teki milliyetçi akımlarla bağlantı içinde bulunduğu için yargılanarak, hapse atıldı (Edin Hajdarpasic, *Whose Bosnia?: National Movements, Imperial Reforms, and The Political Re-Ordering of The Late Ottoman Balkans, 1840-1875*, yayımlanmamış doktora tezi, The University of Michigan, Michigan 2008, s. 201-204).

² BOA., İ. DH., Nr. 12565, 31 Mayıs 1850 / 19 B 1266.

³ BOA., A. DVN., Nr. 31/29, Belgenin tarihi arşiv kayıtlarında tahmini 1263 olarak verilmiş olmakla birlikte, olayların kronolojisi ve diğer belgeler dikkate alındığında tarihinin 1850 yılı ortaları olduğunu tahmin ediyoruz.

Talimata göre, Bosna Eyaleti'nde Tanzimatın uygulanmasıyla birlikte diğer eyaletlerde olduğu gibi bir Büyük Meclis'in (*Meclis-i Kebir*) oluşturulacaktı. Ömer Paşa ve Bosna valisine eyaletin diğer eyaletlere kıyas edilemez derecede önemli konumu hatırlatılarak, Tanzimatın gereği gibi uygulanması konusundaki bazı önemli meselelerin Meclis-i Vala'da kararlaştırıldığı üzere süratle uygulanması istenmekteydi.

Öncelikle eyalette yapılması gereken idari reformlar açıklanıyordu. Eyaletin makam ve hizmetlere ayrılması, uygun bir şehrin eyalet merkezi yapılması ve yeni idari yapının oluşturulması gerekmekteydi. Bunun için Ömer Paşa'dan, maiyetindeki mühendisler marifetiyle taksim olunacak kaymakamlıkların yerlerini ve mesafelerini belirten bir harita yaptırması isteniyordu. Ayrıca Büyük Meclis'in üyelerinin kimlerden oluşacağına karar verilerek, merkeze bildirilmesi isteniyordu. Eyalette işlerin kolaylıkla yürütülmesi için, kadı, vali, meclis ve defterdar aynı yerde bulanacak şekilde uygun bir yerin vilayet merkezi yapılması ve gereken zabıt sayısının bildirilmesi de istenmekteydi.

Hersek Sancağı'nda da Tanzimatın uygulanması gerekmekteydi. Ancak Hersek mutasarrıfı Ali Paşa yerli hanedandan olduğu hatırlatılarak, Tanzimat karşısındaki tavrı imâ edilmekte ve bu konunun dikkatlice halledilmesi istenmekteydi.

Tanzimatın esasını oluşturan mali ve adli şartların istisnasız olarak eyaletin her yerinde uygulanması istenmekteydi. Bosna'daki toprak düzenini ve toprak sahipleri ile ziraat erbabı arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlemesini içeren mali konularda ise hassas davranılarak, hangi uygulama eyaletin emniyeti açısından daha uygun ise onun yapılması gerektiği vurgulanıyordu. Bâbiâlinin mali reformlar konusundaki çekincesinin nedenini ise Bosna'daki toprak düzeni oluşturuyordu. Zira eyaletteki asıl tımar ve emlak sahibi olan kesim müslümanlardı; hristiyan halk yalnızca kiracılık usûlüyle ziraat yapmaktaydı. Mali reformların uygulanması, ilk önce Bosnalı toprak ve tımar sahibi müslümanların çıkarlarına dokunacağından birtakım sorunların çıkması, düzenin bozulması muhtemeldi. Bu nedenle, yerinde yapılacak uygulama ile buna karar verilmesi isteniyordu. Ancak ne olursa olsun, uygulanacak olan usûlün, toprak sahipleri karşısında gayrimüslim halkı zor durumda bırakacak şekilde olmamasına dikkat çekiliyordu. Aynı şekilde kur'a usûlüne geçilmesi ve nüfus sayımı konularında da nasıl bir yol izleneceğine dair konunun müzakere edilerek bildirilmesi isteniyordu.

Bosna'da Tanzimatı uygulamak üzere oluşturulan Geçici Meclis'in (*Meclis-i Muvakkat*) üyeleri 8 Ağustos 1850 tarihinde, Bosna Valisi Hafız Mehmed Paşa, Ömer

Paşa ve defterdar tarafından toplanan Meclis-i Umumi'de belirlendi.¹ Meclis başkanlığına atanan Nâzım Efendi henüz eyalete gelmediğinden, görevini defterdar Azmi Efendi başkan vekili olarak deruhte etti. Meclisin üyeleri Abdi Paşa, Muhasebeci Hayri Efendi, Rumeli ordusundan mirliya Mustafa Tevfik Paşa, yerli ileri gelenlerden mirliya Mustafa Paşa ile Fazıl Paşa, Dersaadet ordusu miralay Ahmed Bey, Rumeli ordusundan miralay Hacı Ali Bey ve Saray naibiydi.²

Tanzimatı Bosna'da uygulayacak olan bu geçici meclisin üyelerinin çoğunluğu Ömer Paşa'nın emri altındaki kumandanlar ile mülki erkândan oluşmaktaydı. Ancak adından da anlaşılacağı üzere, sözkonusu meclis geçici idi ve esas üyeler kısa süre içinde belirlenecek ve asker kökenli üyeler asıl vazifelerine döneceklerdi.³ Eyalet eşrafından geçici mecliste bulunanlar, Mustafa ve Fazıl Paşa ile Saray nâibi ve ileri gelenler olarak belirtilmişti. Öyle anlaşıyor ki, eyalet ileri gelenlerine ait listenin ucu açık bırakılmıştı. Bosna eşrafından yeni isimlerin, gerektiğinde meclise dahil edilebileceği hissi uyandırmaktaydı.

2.2.1.2 Defterdar ve Diğer Memuriyetlerin Oluşturulması

Bâbîâli, Ömer Paşa'nın maiyetine Deâvî Nâzırı Mazlum Bey'i defterdar olarak atadı ve kendisine 40.000 kuruş maaş ve 150.000 kuruş harcırah tahsis etti.⁴ Mazlum Bey'in bu önemli süreçteki görevi, eyaletin mali işlerinin idaresi olmakla birlikte, Tanzimatın uygulanmasında Ömer Paşa'nın en önemli yardımcısı konumundaydı. Ancak Mayıs 1850 tarihinde başlayan bu görevi uzun sürmedi; 24 Ağustos 1850 tarihinde görevden alındı⁵ ve yerine 25.000 kuruş maaş ile Azmi Efendi getirildi.⁶

¹ BOA., İ. DH., Nr. 12936, Lef 5, Bosna valisinin 8 Ağustos 1850/ 29 N 1266 tarihli yazısı.

² BOA., İ. DH., Nr. 12936, Lef 2.

³ BOA., İ. DH., Nr. 12936, Lef 4, 16 Ağustos 1850/ 7 L 1266 tarihli Bosna valisi ve Ömer Paşa'nın müşterek tahriratları.

⁴ BOA., İ. DH., Nr. 12526, 5 Mayıs 1850/ 2 B 1266; *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, IX, 27. Yanında görevlendirilecek olan iki kâtib için de toplam 3000 kuruş maaş ve 12.500 kuruş harcırah tahsis edildi (İ. DH., Nr. 12526, 5 Mayıs 1850/ 2 B 1266).

⁵ BOA., İ. DH., Nr. 12985, 24 Ağustos 1850 / 15 L 1266.

⁶ BOA., İ. DH., Nr. 12985, 24 Ağustos 1850 / 15 L 1266; MAD., Nr. 9207, s. 88, 20 Ağustos 1850/ 20 L 1266 tarihli ilmuhaber kaydı.

Ayrıca yeniden oluşturulacak olan Bosna Meclisi'ne (*Meclis-i Kebîr*), 5.000 kuruş maaş ile, eski Kürdistan Kadısı Mustafa Âsım Efendi atandı.¹

Eyaletin Tanzimat idaresi altına alınması için defterdarlıktan sonra gelen en önemli konu sayım işleriydi. Bosna mal kâtipliğine 6.000 kuruş maaş ile Edirne mal kâtibî, Rifat Efendi ve refakatine de 2.500 kuruş maaşla Edirne vâridat kitâbetinden diğer Rifat Efendi getirildi.² Bosna'da görevlendirilen emlak sayımından sorumlu memurların Tanzimatın ilk uygulandığı eyaletlerden olan Edirne Eyaleti memurlarından seçilmiş olması dikkat çekicidir. Eyaletteki Tanzimat uygulamaları, konusunda deneyimli memurların idaresine verilerek, Bosna gibi stratejik önemi büyük olan bir yerde işlerin aksamadan yürütülmesi hedeflenmiş olmalıydı.

2.2.1.3 İdarî Taksimattaki Düzenleme: Kaymakamlıklar

Eyaletin idari yapısında da yeniden düzenlemeye gidildi. Eyaletin mülki olarak kaymakamlıklara taksimi düşünülmekteydi. Bu amaçla Ömer Paşa'nın maiyyetindeki mühendisler tarafından taksimi yapılacak olan kaymakamlıkların yerleri ile ilgili, üzerinde mesafelerin de bulunduğu idarî haritanın düzenlenerek İstanbul'a gönderilmesi istendi.³ Bu talimata uygun olarak, Bosna'nın kaymakamlıklara taksimi ve gereken memurların tayini ile ilgili Bosna valisi ve Ömer Paşa'nın Meclis-i Valâ'ya sunmuş oldukları defter 19 Haziran 1851 tarihinde Meclis-i Mahsus'da görüşülerek uygun bulundu ve 7 Haziran 1851 tarihli irade ile karara bağlandı.⁴ Buna göre Bosna Eyaleti, İzvornik, Travnik, Bihke, Banaluka ve Yenipazar olmak üzere beş kaymakamlığa ayrıldı. Ömer Paşa'nın, Hersek Sancağı'nın Bosna Eyaleti ile birleştirilerek kaymakamlığa dönüştürülmesi şeklindeki önerisi, padişahın 25 Ocak 1851 tarihli iradesiyle onaylandı.⁵ Böylelikle Bosna Eyaleti 6'sı kaymakamlık şeklinde idare edilmek üzere 7 sancağı ayrılmış oldu.

¹ Aynı kararla kendisini 10.000 kuruş da harcırah verilmesi onaylandı (BOA., MAD., Nr. 9207, s. 71-72, 16 Ağustos/ 16 L 1266 tarihli emir kaydı).

² BOA., MAD., Nr.9207, s. 88, 20 Ağustos 1850/ 20 L 1266 tarihli ilmuhaber kaydı.

³ BOA., A. DVN., Nr. 31/29.

⁴ BOA., İ. MVL., Nr. 7047, 7 Haziran 1851/ 24 Ş 1267.

⁵ BOA., İ. DH., Nr. 13715, Lef 1: Ömer Lütfi Paşa'nın 5 Ocak 1851/ 2 Ra 1267 tarihli yazısı, Lef 4: 25 Ocak 1851/ 22 Ra 1267 tarihli irade.

2.2.2 Reform Aracı Olarak Eğitim ve Bosna'da Rüşdiye Mekteplerinin Açılması

Tarih boyunca, Osmanlı eğitim sistemindeki yeniliklerin, ıslahat girişimleri ile paralel ilerlediği görülmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı askeri hakimiyetinin Avrupa ve Rus orduları karşısında gerilemeye başlamasıyla birlikte askeri alanda ıslahat arayışları ortaya çıkmaya başladı. Batı orduları karşısında daha ileri tekniklerle donanmış, eğitilmiş askerlerden oluşan bir orduya sahip olmak devlet idaresinin temel gayesi haline geldi. Zihinlerdeki askeri ıslahat ihtiyacına yönelik olarak, Osmanlı'da Batılı anlamda ilk fen okullarının kurulması Mühendishanelerle başladı. 1733 yılında açılan Hendesehane'yi, 1775'de Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn takip etti.¹ 1795 yılında kurulan Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn'la birlikte Osmanlı'da sistemli fen eğitimine geçilmiş oldu.² Tanzimat öncesi dönemin eğitim ve bilim zihniyetinin tamamen askeri ilerleme amacına hizmet edecek şekilde oluştuğu görülür.³ II. Mahmud devri Osmanlı modernleşmesinin göstergesi olarak, memleketin doktor ve eğitilmiş asker ihtiyacını karşılamak üzere Tıbbiye ve Harbiye mektepleri açıldı. 1827 yılında açılan *Tıphâne-i Amire*'yi, 1834'de Taşkışla'da eğitime başlayan *Mekteb-i Harbiye* izledi. II. Mahmud devrinin eğitim alanında getirdiği en önemli yeniliklerden biri de çocukların bir mesleğe verilmeden önce mektebe gitmeleri zorunluluğunun getirilmesi idi.⁴

¹ Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn", *DİA*, XXXI, 514-516.

² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, yayına haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK: Ankara 1992, s. 348; Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn", *DİA*, XXXI, 516-518. Ayrıca bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in The Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill:Leiden, Boston, Köln 2001, s. 21.

³ E. İhsanoğlu, a.g.m., s.353.

⁴ II. Mahmud'un 1240 tarihli fermanı ile sözkonusu şarta uymayan ebeveynlerin ve çocukları yanlarında çalıştıran kimselerin cezalandırılacağı bildiriliyordu. Bu çocukların resmi olarak takibi ise mahalle imamı ile okul hocalarının sorumluluğuna verilmişti. Çocuklarını çalışmaya verecek olan ebeveynlerin, mektep hocası ve çocuk ile birlikte bulundukları yerdeki kadıya giderek mahkemeden mühürlü izin tezkeresi almadıkça, esnaf tarafından çıkarılığa kabul edilmeyecekleri emrediliyordu (Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, XII, 238-240). Sözkonusu düzenleme ile ilgili emrin tam metni yeni harflere aktarılmış olarak Ziya Kazıcı tarafından yayınlanmıştır (Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim-Öğretim*, İstanbul 2004, s.101-102).

Tanzimat Fermanında, eğitim alanında yapılması öngörülen herhangi bir reforma yer verilmemişti.¹ Tanzimatın ilanından sonraki ilk on yıla bakıldığında, reformların uygulanması ile ilgili sorunların önemli bir bölümü öncelikle devletin taşradaki temsilcilerinin reformları halka iyi anlatamamış olmasından veya halkın bunları idrak edecek durumda olmamasından kaynaklanmıştı. Diğer bir deyişle, merkezin reformlarını taşrada uygulayabilmesi için, “ahaliden sözden anlar kimseleri” doğru yönlendirecek insan kaynağına ve yöntemine ihtiyacı vardı.² Eyalet ve kazalarda açılacak resmi eğitim kurumları bu görevi üstlenebilirdi. Yani, okullara atanan öğretmenler hem halkın eğitim düzeyinin iyileştirilmesinde hem de yerel düzeyde Tanzimat emirlerinin uygulanması aşamasında sistemin fayda ve işleyişinin anlatılmasına aracı olabilirlerdi.³ Bu anlayıştan yola çıkılarak, Tanzimatın işleyişinde meydana gelen sorunlara bir çözüm arayışı olarak eğitim kurumlarının imparatorluk sathına yayılması kararı nihayet 1848 yılında alındı.⁴ Aşağıda detayları verileceği üzere, bu işe, merkeze daha yakın eyaletlerden başlanması beklenirken, taşrada ilk rüşdiyenin açılması 1852’de Bosna Eyaletinde gerçekleşti. 1851 yılı Mayıs’ında İstanbul’dan sonra, ilk rüşdiye mektebinin Bosna’da açılması kararı tesadüfi değil, son derece pragmatik nedenleri olan siyasi bir adımdı.

Rüşdiye mektepleri, Tanzimat idaresinin eyaletlerde açtığı ilk devlet okulları oldular. Bu okulların açılmasına yönelik çalışmalar II. Mahmud devrinin sonlarında, 1838’de kurulan *Meclis-i Umûr-ı Nâfia* ile başladı.⁵ Meclisin sıbyan/mahalle mekteplerinin üzerinde “selâtîn-i izâm mektepleri” adıyla orta öğretim kurumlarının açılması teklifinin ardından aynı yıl *Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti* kuruldu. Ancak rüşdiyelerin açılması on yıla yakın bir süre daha gerçekleştirilemedi.⁶ Tanzimat devri siyasetçilerinin imparatorluk genelinde bir eğitim politikası oluşturulması yönündeki en önemli anlayış değişikliği 1845 yılında yaşandı. Bu değişim, Sultan Abdülmecid’in

¹ Somel’e göre, 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl başındaki Osmanlı reformlarını anlamakta kullanılan “batıcı” bakış açısının birçok tarihsel gelişmeyi açıklayabilmiş olmasına rağmen bu çok temel argümanı açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bunun nedenleri, erken dönem Tanzimat reformcularının islama bakış açısında aranmalıdır (S. Akşin Somel, *a.g.e.*, s.1-3).

² BOA., İ. MVL., Nr. 6760, 4 Mayıs 1851/3 B 1267.

³ Nitekim memleketin ücrâ köşelerindeki köy öğretmenlerinin, köylüyü bilinçlendirmede üstlendikleri işlevin cumhuriyet döneminde de devam etmiş olması, bu anlayışın uzantısı olarak görülebilir.

⁴ S. Akşin Somel, *a.g.e.*, 66.

⁵ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *DİA*, XXXV, 300-301.

⁶ Sözkonosu meclisin çalışmaları 1839 yılında bürokrasinin memur ihtiyacını karşılamak üzere, *Mekteb-i Maârif-i Adliyye* ve *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye*’nin kurulması ile sonuçlandı (Cemil Öztürk, *a.g.m.*, s.301).

1845 Ocak ayında Meclis-i Vâlâ'yı ziyaretinde okunan hatt-ı şerifinde saklıdır. Bu fermanla, bu zamana kadar askeri ıslahat dışında sivil alandaki yeniliklere yeterince önem verilmediğinden dem vurulmaktadır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için de öncelikle cehaletin ortadan kaldırılması gerektiği söylenerek, halkın eğitilmesi için memleketin her yerine okulların açılması emredilmekteydi.¹

Rüşdiye mekteblerinin açılması, 1845 yılında alınan kararla oluşturulan *Muvakkat Meclis-i Maârif* 'in 1846'da sunduğu lahiya uyarınca gerçekleşecekti. Buna göre batı tarzı üç kademeli (sıbyan, rüşdiye ve dârülfünun) bir eğitim sistemi kurulması öngörülüyordu. Rüşdiyelerin açılması işini yürütmek üzere *Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti*'nin kurulması ile, ilk rüşdiye 1847'de İstanbul'da açıldı.² Tanzimat idarecilerinin resmi eğitim kurumlarını, merkezileşme idealine hizmet edecek şekilde imparatorluğun tüm sathına, özellikle de direnen eyaletlerine götürme süreci 1850'li yıllarda başladı. 1847 yılında İstanbul'da ilk rüşdiye mektebinin açılmasının ardından, sözkonusu resmi eğitim kurumlarının Bursa ve Edirne gibi merkeze yakın eyaletlerde de açılmasına yönelik karar çok gecikmeden 22 Ekim 1848'de alındı.³ Bu karar doğrultusunda İstanbul'dan sonra taşrada, Bursa ve Edirne'de açılması beklenen rüşdiye mektepleri, dikkat çekici bir şekilde ilk olarak 1851'de Bosna Eyaleti'nde açıldı. Rüşdiyelerin ülke sathında yaygınlaşması ise 1853 yılından itibaren gerçekleşmişti.⁴ Tanzimat devri eğitim sisteminin esas ve programının oluşturulması ise ancak 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi ile gerçekleşti.⁵

1851 yılında Bosna Eyaleti'nde Tanzimatı tesis etmeye çalışan devrin Tanzimat idaresini ve onun yerel temsilcilerini, Bosna'da acilen resmi eğitim kurumlarını

¹ TV, Nr. 280, 12 M 1261; *Tarih-i Lütüf*, VIII, 9-10. E. İhsanoğlu'na göre, devletin ekonomik, siyasi ve kültürel tarihi açısından çok önemli bir belge olan bu ferman, aynı zamanda devletin maarif politikasındaki değişikliği temsil etmekteydi (Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., 361, 386; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul 2003, s. 230).

² Cemil Öztürk, a.g.m., s.301; S. Akşin Somel, a.g.e.,s.66. 20.yüzyıl başlarına gelindiğinde İstanbul'daki Rüşdiye sayısı 17'ye yükseldi. Bu okullarda yaklaşık 4000 öğrenci ve 200 öğretmen bulunmaktaydı (Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907):Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler*, Ankara 2008).

³ S. Akşin Somel, a.g.e., s. 66.

⁴ Meclis-i Maârif-i Umumiyye'nin 5 Nisan 1853 tarihli önerisiyle 25 eyalet merkezinde Rüşdiye açılması planlanmış olmasına rağmen, 1856'ya gelindiğinde bunların ancak 6'sı açılabilirdi (S. Akşin Somel, a.g.e., s.68-69). Hazinesin finansman problemlerinin Kırım Savaşı ile son derece arttığı bu dönemde, eğitime yeterince para ayırlanamamış olması olağandı.

⁵ Nizamnameye göre nüfusu 500 haneyi geçen her yerleşim biriminde birer erkek rüşdiyesi, şimdilik vilayet merkezlerinde, daha sonra büyük şehirlerde birer kız rüşdiyesi açılacaktı. Nüfusu karma olan yerleşim birimlerinde söz konusu dini grubun hane sayısı 500'ü geçmek kaydıyla hem müslümanlar hem de gayri müslimler için rüşdiye açılabilirdi. Öğrenim süresi, sıbyan mektebi üzerine dört yıldır. Nizamnamenin içeriği için bkz. E. İhsanoğlu, a.g.m., 371-373; Cemil Öztürk, a.g.m., 301-302; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s.287-290.

kurmaya götüren düşünceyi tahmin etmek güç değildi. O güne kadar devletin merkezileştirme siyasetine ayak diremiş olan âyanların tasfiye süreci 1850 ortalarından itibaren işlemeye başlamıştı. Ancak bu süreç, ülkenin çeşitli yerlerinde Tanzimat muhaliflerinin eliyle çıkarılan isyan dalgası nedeniyle son derece zorlayıcıydı. Bu süreci yöneten Ömer Lütfi Paşa ve diğer eyalet yöneticilerinin, uyguladıkları askeri yöntemlerin yanı sıra, Bosna ve Hersek halkının merkeze bağlılığını arttıracak âcil sosyal politikalara da ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç Bosna'nın ileri gelenleri ve yöneticileri tarafından değerlendirilmiş ve halkın cehaletini gidermek (*izâle-i cehl-i teb'a ve millet*) amacıyla (*terbiyye-i âmm*) örgün eğitim yoluna başvurulması uygun görülmüştü. Bosna ahalisinin ilim tahsil ederek, nefis ve ahlâklarını iyileştirebilecekleri düşünülüyordu. Konuyla ilgili belgede, eyaletin bazı şehir ve kasabalarında bir iki hocası ve beş on öğrencisi olan medreselerde derslerin okunmadığı ve diğer yerlerde ise hoca ve öğrenci bulunmadığı gibi yerel eşrafı tanıyan bir imamın bile olmadığı belirtilir.

Tanzimatın eyalette uygulanması ile birlikte oluşturulan, kaymakamlık bölgelerinin herbirinin merkezine de,¹ 20-30 öğrencilik medreseler açılması ve bunlara İstanbul'dan birer hoca getirilmesi isteniyordu.² Bu talep, Mart 1851'de Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü ve kaymakamlıklara açılacak rüşdiye mekteplerinin de aynı amacı yerine getirebileceği bildirildi. Masrafları ahali tarafından karşılanmak üzere, okulların inşa edilmesi veya kullanılmayan medreselerin rüşdiyeye çevrilmesi öneriliyordu. Ancak Bosna'daki okulların İstanbul'dan idare edilmesi zor olacağından ve İstanbul'da yapıldığı gibi birkaç okulun bir yazı hocası ile idaresi mümkün olmayacak, her bir mektebe müstakil öğretmen kadrosu gerekecekti. Diğer yandan her okul için hem müdür, hem de ayrı yazı hocası tayini ise ilave masraf demektir. Bu nedenle okullara hem müdür, hem de muallim-i evvel olarak, sene başlarında okulun sınavını düzenleyerek, raporları merkeze gönderecek, bir nevi oranın maarif müdürü gibi çalışacak donanımlı muallimlerin gönderilmesi uygun görüldü. Bu muallimlerin Dârülmuallimîn mezunlarından olması ve verilecek maaşların da 300 kuruşun altında olmaması gerekirdi. Tüm bu hususları dikkate alan Meclis-i Vâlâ, mazbatasında Bosna'ya gönderilecek birinci derece öğretmenlere (*muallim-i evvel*), 750'şer, ikinci derece öğretmenlere (*muallim-i sâni*) 400'er ve kapıcılara (*bevvâb*) 100'er kuruş aylık

¹ İzvornik, Travnik, Bihke, Banaluka ve Yenipazar.

² BOA., İ. MVL., Nr. 6760, Lef 2: 3 Şubat 1851 Gurre R 1267 tarihli Bosna Eyalet Meclisi Mazbatası. Sözkonosu mazbatada, Rumeli ordusu müşiri Ömer Lütfi Paşa'nın yanı sıra, Bosna Valisi Mehmed Hayreddin Paşa ile Meclis Reisi Süleyman Nâzım Bey ve meclis üyelerinden Âsım Mustafa'nın mühürleri bulunmaktadır.

maaş bağlanmasını; okullarda okutulacak kitapların da merkezden gönderilmesini kararlaştırdı. 3 Temmuz 1851 tarihli irade ile Bosna'da rüşdiye mekteplerinin açılmasına karar verildi.¹ Önce sadece 5 kaymakamlık merkezinde açılması planlanan rüşdiyelerin inşası devam ederken, 1 Nisan 1852 tarihli irade ile gelen talepler doğrultusunda Saraybosna ile Mostar'da da birer rüşdiyenin açılmasına karar verildi.² Bu okulların masrafları eyalet vergisine ilave olunmak suretiyle Bosna halkından alınacaktı.

Kararlaştırıldığı gibi Bosna Eyaleti'ne öğretmenler tayin edildi. Ancak okul inşaatlarının tamamlanması uzadığı için, öğretmenlerin görev yerlerine gitmeleri de gecikti. Bu yüzden maaşlarının yarıya yakın bir kısmının harcırah olarak kendilerine ödenmesine karar verildi.³ 1852 yılı Temmuzuna gelindiğinde Travnik⁴ ve İzvornik rüşdiyelerinin inşası tamamlandı ve öğretmenler de görevlerine başladı. Bosna Valisi Veliyüddin Paşa'nın önerisi ile inşaatları henüz tamamlanmayan Banaluka, Yenipazar ve Bihke rüşdiyeleri de geçici binalarda öğretime geçti.⁵

1859 yılına gelindiğinde, Saray ve Mostar rüşdiyeleriyle birlikte, toplam 7 adet rüşdiyede öğretim devam etmekteydi. Eyalette bulunan okulların ihtiyaçları, eyalet meclisi tarafından kullanılmak kaydıyla, oluşturulan fondaki paralardan karşılandı. Ancak okulların harcamaları için ayrılan yıllık 2.000 kuruşluk ödeme yeterli değildi.⁶

1863 (1280) tarihinde eyalette hala 7 rüşdiye mektebi vardı. Ancak, 1873 yılında, Bosna Vilayeti'ndeki Rüşdiye mekteplerinin sayısı yirmi ikiye yükselmişti.

¹ BOA., İ. MVL., Nr. 6760, Lef 5: 3 B 1267 tarihli arz-tezkeresi ve 4 N 1267 tarihli irade. Medrese yerine rüşdiyelerin açılması yönünde bir düzenlemenin yapılıyor olduğuna dair bilgilendirme yazısı eyalet yetkililerine 17 Mayıs 1851'de gönderildi (BOA., A. MKT. MVL., Nr. 41-69, 16 B 1267).

² BOA., İ. DH., Nr.14342, Lef 1: 9 Mart 1852/ 17 Ca 1268 tarihli Meclis-i Mâârif-i Umûmiyye Mazbatası; Lef 2: 30 Mart 1852 / 8 C 1268 tarihli arz-tezkeresi ve 1 Nisan 1852/ 10 C 1268 tarihli irade; A. AMD., Nr. 36-89, 28 Mart 1852/ 6 C 1268.

³ Maliye nezaretinin görüşüne başvurularak hazırlanan Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin 25 Mart 1852 tarihli mazbatası uyarınca 2 Nisan 1852 tarihinde onaylanmıştı. Görev yerlerine varıncaya kadar tahakkuk edecek maaşların geriye kalan kısımlarının ise daha sonra yerel meclisde okulların masraflarına eklenerek ödenmesi kararlaştırıldı (BOA., İ.DH., Nr. 15343, Lef 2: 25 Mart 1852/ 3 C 1268 tarihli Meclis-i Maârif-i Umumiyye Mazbatası.; Lef 3: 10 C 1268/ 1 Nisan 1852 tarihli arz tezkeresi ve 11 C 1268/ 2 Nisan 1852 tarihli irade ve ekli maaş pusulası).

⁴ Zafer Gölen, Travnik Rüşdiyesi'nin öğretime 1851 yılı sonlarında başladığını belirtmesine rağmen, öğretmenlerin Temmuz 1852 tarihinde eyalete ulaştıkları gözönüne alındığında bunun biraz erken bir tarih olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Zafer Gölen, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *PRİLOZI (POF)*, 52-53 (2004), Sarajevo, s. 223.

⁵ BOA., İ.DH., Nr. 15765, Lef 1: Bosna Valisi Veliyüddin Paşa'nın 7 Temmuz 1852/ 19 N 1268 tarihli yazısı; Lef 2: 14 Temmuz 1852/ 27 L 1268 tarihli arz tezkeresi ve 15 Ağustos 1852 tarihli irade. Valinin yazısının ayrıca Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'ye de gönderilmesi söz konusu irade ile uygun görüldü.

⁶ Zafer Gölen, Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *PRİLOZI (POF)*, 52-53 (2004), Sarajevo, s. 224.

Bosna, toplam rüşdiye mektebi sayısı açısından imparatorlu uk genelinde Tuna Vilayeti'nden sonra ikinci sıradaydı.¹

Söz konusu rüşdiyelerin bulundukları yerler ile   ğrenci ve   ğretmen sayıları ise   yledir²:

Tablo 2.1. Bosna Vilayeti'ndeki Rüştiyeler (1873)

Bulunduğu Yer	��ğrenci Sayısı	��ğretmen Sayısı
Saraybosna	65	1
Travnik	62	1
��zvornik	47	1
Bihke	62	1
Yenipazar	36	1
Mostar	85	1
��lebipazarı	35	1
Yay�a	27	1
Taşlıca	32	1
Prepol	23	1
Akova	21	1
Pridor	32	1
Foca	35	1
Galama�	31	1
��hlevne	33	1
Aziziye-i Z��r	21	1
Banaluka	35	1
Belene	42	1
Ferriye	35	1
Nevesin	37	1
Aziziye-i B���	32	1
Akhisar	35	1
Toplam: 22	863	22

¹ Aynı tarihte İstanbul'da 26, Tuna Vilayeti'nde 31, Edirne, Hüdavendigâr vilayetlerinde 19'ar, Selanik'te ise 18 adet rüşdiye mevcuttur. 1873 yılında, imparatorluk genelindeki rüşdiye mekteplerinin sayıları için bkz. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, haz. Mehmet  . Alkan, D  E: Ankara 2000, s.23-33.

² Def'a 28, Salname 1290, haz. Ketebe Tevfik, Takvimh  ne-i Amire.

İki sene sonra 1875’de rüşdiye sayısı 24’e ulaştı. Aynı tarihte bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı ise 1.022’ydi. 1869 Maarif-i Umûmiyye Nizamnamesi’nde saptanan hedefe yaklaşılammış olmasına rağmen, imparatorluğun geneli ile kıyaslandığında, Bosna’da bulunan rüşdiyelerde öğrenim gören öğrenci sayısının Edirne, Tuna, Selanik, Bursa ve Ankara hariç diğer eyaletlerden daha fazla olduğu görülür.¹

Bosna Eyaleti, 1845 yılından itibaren oluşturulmaya başlanan Tanzimat devri eğitim siyasetinin taşrada ilk uygulandığı yer oldu. Somel’in de vurguladığı gibi, rüşdiye okullarının açılması, imparatorluğun periferisinde bulunan nüfusun merkeze bağlılıklarını arttırmaya yönelik siyasi bir araç olarak kullanıldı. Sonuç olarak, 1851 yılında ilk rüşdiyelerin Bosna’da açılma kararını, yerel halkın eğitime verdiği önemden çok², merkezin, zorlu bir süreç sonucunda Tanzimat idaresine aldığı Bosna halkı üzerindeki bilinçli bir siyasi tasarrufu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Aynı siyasi yöntem, Suriye Eyaleti’nde 1860-61’den sonra Tanzimat reformlarının yerleştirilmesi amacıyla da kullanıldı.³

¹ Bosna-Hersek’te 1867-1877 yılları arasında açılmış olan okullarla ilgili olarak, salnamelerden derlenmiş kapsamlı rakamlar için bkz. Zafer Gölen, Zafer Gölen, Tanzimat Döneminde Bosna Hersek’te Eğitim”, *PRILOZI*, 52-53 (2004), Sarajevo, s. 230-264.

² Bkz. Gölen, a.g.m., s. 223.

³ Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. S. Akşin Somel, “Şam’da eğitim sorunu ve Tanzimat’ın Suriye’de geçerli kılınması meselesi (1861)”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 8 (2009), İstanbul, s.93-132.

3. BÖLÜM

VERGİ REFORMU

3.1 MALİ ALANDA TANZİMAT

3.1.1 Reformun Unsurları

Tanzimat'ın getirdiği en önemli yeniliklerden birisi merkezî mali politikalarıdır. Bu nedenle Tanzimat-ı Hayriyye'nin mali alanın düzenlenmesi amacına yönelik koyduğu temel prensipler üzerinde durmakta fayda vardır. Tanzimatın mali alana getireceği yenilikleri görüşen Meclis-i Vâlâ, 18 Nisan 1840 tarihinde, yapılacak yenileşmenin temel esaslarını açıklayıcı nitelikte bir ilmuhaber düzenleyerek Divân-ı Hümâyûn kaleminden hazineye gönderdi.¹ Bu ilmuhaberde ortaya konan yenilikler genel olarak şöyleydi:

Tanzimat sisteminin mali alanda getirdiği en temel prensip, esasında ilk olarak II. Mahmud devrinde ortaya atılmış olan, mali merkezileşme gayesini gerçekleştirmek üzere devletin her türlü gelirinin doğrudan doğruya hazineye girmesi ve her türlü masrafından da hazineden yapılması idi. Bu noktadan hareketle taşrada görevli memurların halk üzerinden sağladıkları nakdî ve aynî gelirler kaldırılarak gittikleri ve geçtikleri yerlerde masraflarını tamamen hazineden tahsis edilen maaş, tayinat vs. den karşılamaları kuralı getirildi.

Gelir ve gider yönetiminin tek merkezden yapılabilmesi amacıyla, aşağıda belirtildiği üzere, sistemin genelinde özellikle de verginin tayini ve toplanma biçiminde yeni arayışlara gidildi. Daha önce “tekâlif-i örfiyye” çerçevesinde alınan çok çeşitli vergiler birleştirilerek, yerine herkesin emlak, arazi ve hayvanları ile sahip oldukları gelirleri nispetinde ödeyecekleri tek “vergi” (*an-cemaatin vergi*)² getirildi. Herkesin bir senede vereceği vergi belirlendikten sonra yerel meclisler tarafından verilecek mühürlü

¹ “Bazı Nizâmâtâ dair Divân-ı Hümâyûn Kaleminden Hazineye Mevrûd 15 Safer 1256 tarihli İlmühaber Sureti” Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s.342-351; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 258-263.

² “an cemâatin tahsil olunan vergi”, “köyce tahsili mu’tad olan vergi” veya “an-cemâatin tevzi” olunan vergi” gibi isimlerle de anılır (Bkz. Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, İstanbul, 1307, II, 3; Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s.358; Tefvîk Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1998, s. 199). Esasında “an-cemâatin” kavramı, Tanzimatla birlikte örfi vergiler konusunda yapılan değişimi vurgulamaz. Çünkü örfi vergiler, Tanzimat öncesindeki uygulamada da cemâat ve köyler üzerine tevzi ediliyordu. Yeni usûl vergilendirmenin farkı, çeşitli değil, tek bir vergi kalemi haline gelmiş olmasıdır.

senedler karşılığında, her mahallin hasılat zamanlarına göre vergi tevzi zamanları belirlenerek tahsil edilecekti. Âşarın imparatorluk genelinde yeknesaklığı sağlayacak şekilde onda bir hesabıyla alınması şartı getirildi. Cizyenin tespiti ve toplanma şeklinde önemli yenilikler yapıldı.

Tanzimat sisteminin mali alana getirdiği bir diğer prensip ise, herkesin can ve mal emniyetinin sağlanması ilkesinin bir gereği olarak kimsenin malının müsâdere edilmemesiydi. 1838’de kaldırılan müsâdere, Tanzimatla birlikte tamamen yasaklanıyordu. Sözkonusu prensip ferdin mülkiyet hakları açısından atılmış önemli bir adımdı.

3.1.2 Verginin Tayini ve Tahsilinde Yenilik Arayışları

Tanzimat’ın mali reform projesi, mali merkezileşme temel sâiki altında oluşturulmuş birbirini tamamlayan iki ana başlıktan oluşuyordu. Bunlardan ilki, vergi tahsil usulünde diğeri ise ferdin ödeyeceği verginin tayini konusundaki düzenlemelerdi.

Osmanlı Devleti’nde yaklaşık dört asırdan bu yana, vergi tahsil metodu olarak ağırlıklı olarak iltizam kullanılmaktaydı. İltizam metodu, devletin herhangi bir vergi gelirinin toplanması işini belirli bir yıllık bedel karşılığında özel bir şahsa, yani, mültezime devretmesidir. Mehmet Genç, sistemin temel unsurlarını ön plana çıkaracak şekilde daha detaylı bir tanımını şöyle yapıyor. “Devletin, genellikle belirli bir mekânla sınırlı kanunî ve / veya şer’î vergi unsurlarından oluşan bir demeti ifade eden mukâtaa¹ birimlerini vergilendirmeyi rekabete açık, ekseriya müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre (tahvil) için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle devretmesidir”.² Osmanlı’da uygulanmasına dair ilk örneklerine 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastladığımız bu usûl devletin vergi toplamada kullandığı temel yöntemdi. Zamanla gelişen ihtiyaçlar ve zorunluluklar karşısında temel nitelikleri değiştirilmeksizin, sistemin iyileştirilmesi yönünde farklı tedbirler alınmış³; ancak tamamen ortadan kaldırılmasına Tanzimata kadar hiç teşebbüs edilmemişti.

¹ Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimini ifade eden bir terim (Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, XXXI, 129-132; Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s. 56-57).

² Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, XXII, 154 – 155. Ayrıca bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, s. 57.

³ Sistemin geçirdiği evrim için bkz. Mehmet Genç, a.g.m.

3 Kasım 1839’da okunan Gülhane Hatt-ı Hümayun’unda “... hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülmeyen iltizâmât usûl-i muzırrası”nın kaldırılacağı ilân ediliyordu. Tanzimatın ilanıyla birlikte vergilerin tevzi ve tahsil biçimlerini düzenleyen 24 Ocak 1840 tarihli bir talimatnâme “Taşralara tayin olacak muhassılın-i emvâlin suret-i memuriyetlerine dair talimat-ı seniyye-i aliyye”¹ adıyla muhassıllara verilmiş ve ilk kez halkın vergisini doğrudan devletin memuruna ödeyeceği bir dönemi başlatmıştı. Böylece Mart 1840’tan itibaren imparatorluğun Tanzimata dahil edilen bölümünde yüzyıllardan beri vergi toplama usulü olarak kullanılagelmiş olan iltizam usulü tamamen kaldırılarak vergilerin, yeni oluşturulan muhassıllık teşkilâtına bağlı maaşlı memurlar eliyle emanet usulüne göre toplanmasına geçildi.² İltizam sisteminin devletin mali sistemine zarar verdiği önkabülüyle, hem vergi yükünü arttırarak halkın, hem de toplanan vergi gelirlerinin önemli bir kısmının aracılar elinde kalmasına neden olarak devlet hazinesinin aleyhine işlediği düşünülüyordu. Bu mantık çerçevesinde iltizam sistemi kaldırılırsa hem köylünün ödeyeceği vergi yükü azalacak, hem de hazineye girecek vergi gelirleri artacaktı.

Teoride beklenen bu fayda tatbikatta elde edilemedi. Aksine devlet hazinesi iltizam sisteminden emanet sistemine geçilmesinin ardından çok büyük gelir kaybına uğradı. Bunda, devletin mali örgütlenmesinin yeni sisteme hazırlıklı olmamasının yanında, zirai üretime dayalı ekonominin, üretim-ulaşım-pazarlama yapısının sistemi tıkanmasının da payı vardı. Devletin mali teşkilatının sahip olduğu olanaklar, yeni sisteme göre çoğu aynı olarak tespit ve tahsil edilen zirai ürünlerin, toplanması, depolanması, nakliyesi, pazarlanması ve nihayet nakdi gelir olarak devlet hazinesine aktarılmasına imkân vermekten çok uzaktı.³ Tüm bu olumsuzluklara, iltizam sektörüne egemen olan grupların baskıları ve emanetle vergiyi toplayan muhassılların ödemeleri yıl sonuna doğru yapacak olmalarından doğan bütçe gelirlerinin yıl sonuna uzaması gibi etkenler de eklenince 1842’den itibaren yeniden iltizam sistemine geri dönüldü.⁴

¹ Risale şeklinde olan matbûanın zirinde: 19 Zilkade 1255 ise de memurîn-i merkûmeye verilecek talimat-ı hafiyye 18 Za 1255 tarihinde tasdik-i şahâneye iktirân etmiştir. S.Karakoç, *a.g.e.*, s.171. Ayrıca yine Zilkade 1255 tarihli “Memâlik-i mahrûse-i şahâne kazalarına tayin buyurulan muhassılın ile zaptiye memuru olan zâbitân-ı askeriye beynlerinde vâki olacak muamelât ve münasebâta dair lâyiha (*Mecmûa-i Kavânîn*, sene:1267, s.12; Karakoç, *a.g.e.*, s.171).

² Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bil.Ens., yayımlanmamış doktora tezi, Mayıs 2002; Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, XXII, 157.

³ Mehmet Genç, *a.g.m.*, 158.

⁴ Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841- 1861*, Ankara 1989; Mehmet Genç, *a.g.m.*, 158.

Diğer yandan Gülhane Hatt-ı Hümayunu devletin bundan böyle, “... âhâli-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münâsib tâyin olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması”nı da şart koşuluyordu. Buna göre vergi yükümlülüklerinin ferdlerin sahip oldukları gelir ve emlâke göre yeniden paylaştırılması yoluyla daha kusursuzca işleyecek bir vergi adaleti hedefleniyordu. Bu hedefe yönelik olarak Tanzimatın uygulandığı yerlerde öncelikle bir nüfus ve emlâk sayımının yapılması ve sayımların sonuçlarına göre verginin ferdin gelir ve emlakı esas alınarak dağıtılması öngörülmekteydi.

3.1.3 Mal ve Emlak Sayımı Meselesi

Tanzimat’a dahil edilmesine rağmen, Bosna’da emlâk sayımı yapılmadı. Bu kararın altında, öncelikle mali idarenin Tanzimatın ilanından beri yeni usûlün uygulanmasında yaşanan sorunlar vardır. Şöyle ki, hem muhassıllık sistemi beklendiği gibi işletilememiş, hem de vergi yükümlülüğünün kişilerin kudretine göre paylaştırılması ilkesinin bir ölçüte dayandırılması amacıyla yapılan emlak sayım çalışmaları, hazinenin gelir kaybına neden olmuştu. 1853 yılı Haziran’ında Rumeli Müfettişi Kâmil Paşa’nın Bosna’da tahrir-i emlak ve emvalin yapılması konusunda hükümete görüş bildirmiş olmasına rağmen, Meclis-i Muhasebe’de ve Meclis-i Vâlâ’da yapılan görüşmeler sonucunda bunun uygun olmadığı kararlaştırıldı.¹ Bosna Eyaleti’ne mahsus verginin eski nizamda olduğu gibi köy ve kasaba ahalisi aralarında paylaştırılmak suretiyle toplanacaktı. Diğer eyaletlerde bu usûl tecrübe edildiği halde mal ve emlak sayımı konusunda o güne kadar fayda sağlanamamış olduğundan Bosna vergisine bir zarar gelmemesi tercih edildi.²

¹ BOA., İ. MVL., Nr. 10667, 1 Haziran 1853/ 8 N 1269 tarihli Meclis-i Valâ Mazbatası.

² BOA., İ. MVL., Nr. 10667, 7 Haziran 1853/ 14 N 1269 tarihli irade; A.AMD., Nr. 46-7, 6 Haziran 1853/ 13 N 1269.

İmparatorluğun içinde bulunduğu mali dengelere bakıldığında, 1850 senesi merkezi hazinenin gelirlerinin giderlerini karşılamadığı ve bu açığın 19. yüzyılın en büyük açığına dönüşerek bir iktisadi krizin eşiğine gelindiği yıl olarak öne çıkar.¹ Sonuç itibarıyla imparatorluk hazinesi ilave bir kaybı kaldırabilecek güçte değildi. Eyalette emlak sayımı 1865 yılına kadar yapılamadı.

Bosna'da yüzyıllardan beri devam eden iktisadi ve sosyal dengeler açısından da tam manasıyla bir mal sayımı yapılması son derece güç ve riskliydi. Mevcut dengelerin topyekün değişmesi Bosna gibi bir eyalette merkezin çok fazla göze almak istemeyeceği bir husustu. Tüm bunlar gözönüne alındığında eyalette verginin eski usûlde toplanmasına devam kararı alındı.

3.1.4 Memur Harcamalarının Merkezileştirilmesi

Yeni sistemin getirdiği en önemli düzenlemelerden birisi taşra bürokrasisinin gelirlerinin merkezileştirilmesine yönelikti. Buna göre, taşrada görevli memurların görev icabı yapacakları masraflar, sadece devletin hazineden kendilerine verdiği maaş ve tayinatlardan sağlanacaktı. Böylece, devlet, memurlarının görev icabı olarak gittikleri veya geçtikleri yerlerin halkı üzerine yükledikleri mali külfet ortadan kaldırılmış olacaktı. Bundan böyle büyük küçük tüm memurlar, bütün masraflarını devletin tahsis ettiği maaş veya tayinattan karşılayacak, halktan karşılıksız hiçbir şey talep etmeyecekti. Bu tür masrafların karşılanması amacıyla konulmuş olan avârız ve nüzûl gibi vergiler de tamamen kaldırılıyordu.² Taşra bürokrasisinin maaş ve masraflarının merkezi hazineden yönetilmesine yönelik olan bu uygulamalar, II. Mahmud devrinde başlayan bir sürecin³, taşrada tatbikinden ibaretti.

1827 yılında Keçecizâde İzzet Molla, padişaha sunduğu bir layihada, yaşanan mali sıkıntıların çözümü için gelirlerin merkez hazinede toplanmasının gereğine vurgu yaparak, bütün devlet hizmetlilerinin maaşa bağlanması ve bunların merkezde toplanan gelirlerden karşılanmasını öneriyordu.⁴ 1830 yılında yayınlanan bir fermanla, uzun

¹ BOA., İ. DH., Nr. 13145, 31 Ağustos 1850/ 11 Ekim 1850.

² Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s.350-351.

³ II. Mahmud devrinde Osmanlı merkez bürokrasisinde genel maaş sistemine geçişe dair atılan adımların kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 20 (2009), İstanbul.

⁴ Muzaffer Doğan, a.g.m., s. 51.

vadede yapılacak yeniliklerden birinin de devlet memurlarının maaş meselesi olduğu vurgulanıyordu. Osmanlı merkez bürokrasisinde genel maaş sistemine geçilmesi 1838 yılında alınan kararla gerçekleşti.¹ 1830 ve sonraki uygulamalarda da vurgulandığı üzere, bürokrasiye ait maaş ve diğer giderlerin hazineден karşılanması en önemli gaye, devletin bütün gelir ve giderlerinin tam olarak bilinmesiydi.² Tanzimatın ilanı ile birlikte bu sürecin taşra bürokrasisine kadar genişletildiği görülmektedir. Nitekim, Tanzimat uygulanmadan önce Bosna Eyaleti'ne tayin edilen vali, mütesellim ve eyalette görevli diğer memurların maaşları eyalet ahalisine paylaştırılan örfi vergilere ilave edilmek suretiyle karşılanırdı. Tanzimatın uygulanması ile birlikte eyalet yöneticileri ve diğer memurların tayin emirlerinde merkezden bağlanan maaşları da belirtilmeye başlanmıştır.³ Bunun yanı sıra Tanzimattan önce, eyalete geçici olarak mübaşir adıyla gönderilen memurlara merkezi hazineден yol parası ve sair masraf karşılığı verilmez, onların bu türlü zaruri masrafları gittikleri yerlerin tevzi defterlerine konulmak suretiyle halktan tahsil olunurdu. *Mübâşiriyye* adı altında halktan toplanan bu masraflar, Bosna Eyaleti'nde halkın vergi ile ilgili şikâyetlerinin başında yer almıştır.⁴ Tanzimattan sonra ise, gönderilen memurlara devletçe harcırah, yevmiye verilmek usulü konulmak suretiyle halktan bu adla para alınması yasaklandı.⁵

Bosna halkı açısından bu yeni düzenleme çok önem taşıyordu. Çünkü eyelatteki Tanzimat öncesi düzenlemeye göre, eyalet valisinin ve eyaletin tüm masrafları, örfi vergilere ilave edilmek suretiyle halktan toplanıyordu. Örneğin, sadece Saraybosna ahalisinden sözkonusu giderler için altı ayda bir olmak üzere ortalama, 40.000 kuruş vergi alınıyordu. Ancak bu meblağa, kazadaki diğer memurların maaşları, tayinat ve harcırahları ile emirleri altında bulunanların masrafları da eklendiğinde sözkonusu vergi 90.000 ile 100.000 kuruşa kadar yükselebiliyordu. Saraybosna kazasının vergisine yapılan ilavelerin en önemli bölümünü ise 39.000 kuruş ile altı aylık mütesellim idâresi oluşturmaktaydı.⁶ Halkın üzerindeki bu vergi yükünün yanı sıra memurların

¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 106. Sözkonusu maaşların ödenmesinde kullanılmak üzere *câize* ve *avâid* gelirleriyle *imdâd-ı hazeriyye* gibi bazı vergi gelirleri de Mansûre Hazinesine alındı (Muzaffer Doğan, a.g.m., s.52-53).

² Muzaffer Doğan, a.g.m., s. 60.

³ Bkz. BOA., İ. MVL., Nr. 6191, 29 Ocak 1851/ 26 Ra 1267; İ. DH., Nr. 12526, 14 Mayıs 1850/ 2 B 1266; İ. DH., Nr. 13396, 23 Kasım 1850/ 18 M 1267; İ. DH., Nr. 14417, 21 Ağustos 1851/ 23 L 1267.

⁴ BOA., İ. MSM., Nr. 2314, 07 Temmuz 1847/ 6 Ş 1263.

⁵ (Pakalın, II, s.592)

⁶ Bkz. *Saraybosna Şer.Sc.*, Nr. 80, s. 99-101, 23 Şubat 1845/ 15 S 1261 tarihli buyruldu ve ekli tevzi' defteri.

kendilerinden sağladıkları haksız menfaatler de hesaba katıldığında Tanzimat usulünün yerel halka mali açıdan sağlayacağı rahatlama ortaya çıkmaktaydı.

Tablo 3.1. 1841-1849 yılları arasında Saraybosna kazası halkından toplanan vali ve mütesellim maaşları ¹

Vergi dönemi	vali idaresi (kuruş)	oranı (%)	mütesellim maaşı (kuruş)	oranı (%)	tevzi edilen toplam(kuruş)
1841- 2	41.325	42	39.000	40	97.812
1842- 1	41.382	40	39.000	38	101.612
1842- 2	42.040	42	39.000	40	98.266
1843- 1	42.170	44	39.000	41	95.872
1843- 2	42.535	42	39.000	39	99.697
1844- 1	37.795	40	39.000	41	94.168
1844- 2	36.107	40	39.000	43	89.996
1845- 1	38.586	41	39.000	42	93.753
1845- 2	36.248	38	39.000	41	94.959
1846- 1	38.547	39	39.000	43	90.782
1846- 2	38.803	44	39.000	44	89.067
1847- 2	31.697	41	20.000	26	78.178
1848- 1	39.697	45	20.000	23	87.730
1848- 2	43.698	47	20.000	21	93.339
1849- 1	52.437	41	20.000	16	128.518

¹ Tablonun hazırlanmasında sözkonusu yıllara ait Saraybosna Şer'iyye Sicilleri kullanıldı (*Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 79, s. 35-36, 98-100, 165-167, 203-204, 283-284, 351-352; Nr. 80, s. 31-32, 92, 99-101; Nr. 81, s. 45-48, 83-84, 109-111, 157-158; Nr. 82, s. 109-111; Nr. 83, s. 22-25, 66-70; Nr. 84, s. 28-31).

1841 ile 1849 yılları arasında Saraybosna kazası halkına tevzi edilen örfi vergilerin içindeki en önemli payı taşra memurlarına ödenen paralar oluşturmaktaydı. “Vali idaresi” adı altında valinin maaş ve masraflarını karşılamak üzere toplanan miktar, vergi dönemlerine göre ufak tefek farklılıklar göstermekle birlikte, 36.107 ile 52.437 kuruş arasında değişiklik göstermektedir. Söz konusu masraf kaleminin, tevzi’ edilen toplam vergiye oranı ise %38 ile %47 gibi oldukça yüksek bir oranlara varmaktaydı. Benzer şekilde, Saraybosna müteselliminin 6 aylık maaşına karşılık toplanan miktar, 1841-1847 yılları arasında ise 39.000 kuruş iken, 1847’den sonra 20.000 kuruş olmuştur. Söz konusu masrafın, tevzi olunan toplam meblağa oranı da %16 ile %44 arasında değişmekteydi. Bu iki büyük gider kaleminin en büyük memurların masraflarına ait olduğu düşünüldüğünde, diğer küçük memurların masrafları da hesaba katılırsa, halktan toplanan örfi yükümlülüğün yüzde doksanlara varan oranlarda bu tür memur giderlerinden oluştuğu görülür.

Bosna Eyaleti’nde 1850 yılı itibariyle Tanzimat usulüne geçilmesinin hemen ardından, 1851 yılı Ağustos ve Eylül aylarında eyalet genelinde bir teftiş yapıldı. Burada amaç ilk uygulamalardaki aksaklıkları tespit etmek ve yeni düzenlemenin eyaletin her yerinde doğru bir şekilde uygulanabilmesini sağlamaktır. Bundan sonra 1851 yılı teftişi olarak anılacak olan Ömer Lütfi Paşa’nın yönettiği bu incelemeyi Ahmed Paşa ve Miralay Mehmed Şakir Bey gerçekleştirdi. Eyalette bulunan birçok kazaya gidilerek yerel halka Tanzimat usulü hem yeniden detaylı bir şekilde açıklandı, hem de yeni usulün uygulanması açısından o ana kadar nelerin yapıldığı yerinde tespit edilerek aksaklıklar belirlendi. Halkın eksik bilgilendirilmeleri giderildi. Yerel halk ve ileri gelenler işleyiş konusunda uyarıldı. Tanzimatın uygulanması konusunda usulsüzlükleri tespit edilen kaza müdürleri görevlerinden alındı.¹ Söz konusu teftişte yapılan en önemli bilgilendirmelerden birisi de, yukarıda açıklandığı üzere memurların masraflarını halktan karşılamayacakları konusundaydı. Yeni uygulama vergiye yansdı ve 1851 yılı tevziatında, aşağıda açıklandığı üzere, vergi sistemi tamamen yenilendi.

¹ BOA., İ. DH., Nr. 14557, 18 Eylül 1851 (22 Za 1267).

3.2 VERGİ SİSTEMİNDE REFORM

Tanzimat’la birlikte Osmanlı mali yapısının bir parçası olarak vergi sisteminde önemli bir dönüşüm yaşandı. Kaynağını yukarıda açıkladığımız prensiplerden alan yeni finansal yapının temelindeki esas hedefi, daha çok verginin daha âdil bir şekilde hazineye aktarılmasıydı.

Klasik Osmanlı vergi sistemi, kuruluştan Tanzimat’ın ilanına kadar geçen süre içerisinde, temel olarak iki tür vergiden meydana gelmekteydi. Bunlar şer’î vergiler (*tekâlif-i şer’iyye*) ve örfî vergiler (*tekâlif-i örfiyye*) idi. Şer’î vergiler, zekat, âşar, haraç ve cizyeden ibarettir. Bunların kendi aralarında sayısı seksene varan çeşidi söz konusudur. Bunların tayin ve tahsil şekli kanun ve nizamnamelerle düzenlendi.¹

Tekâlif-i örfiyye ise devletin daimî veya olağanüstü ihtiyaçları için padişahın emriyle tayin edilen vergilerdi. Bu isim altında tahsil edilen vergilerin sayıları zamanla arttı. A. Vefik Sayın, örfî tekalif adı altında toplam 97 çeşit vergi tespit etmiştir.² Tekâlif-i örfiyye, imparatorluğun hemen hemen tamamında uygulamaya konulmuştu.³ Bosna Eyaleti de uygulandığı yerler arasındaydı.⁴

Tanzimatla birlikte vergi sisteminde yaşanan asıl dönüşüm özellikle bu sınıftaki vergilerde yaşandı. Son derece çeşitli ve karmaşık bir yükümlülükler yumağını andıran eski yapı sadeleştirildi. Sayıları yüze yakın olan örfî vergiler kaldırılarak onların yerine geçecek tek bir “vergi” uygulaması getirildi. Sözkonusu verginin belirlenmesinde daha önce alınmakta olan örfî vergilerin yekünü esas alındı.⁵ Örfî vergilerin kaldırılmasına II. Mahmud devrinde karar verilmiş olmasına rağmen, uygulamaya ancak 1840 yılında geçilebildi. Vergi sisteminin geçirdiği bu önemli değişimi daha iyi anlayabilmek için önce eski sistemin Bosna özelinde nasıl işlediğini anlamak yararlı olacaktır.

Tanzimatın uygulanması ile birlikte şer’î vergilerden âşar ve cizyenin tahsiline devam edildi. Ancak tahsil biçimlerinde bazı değişiklikler yapıldı. Âşarın oranı

¹ Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid, Dersaadet 1307, I, 22*.

² Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s. 91-96.

³ İstanbul’un yanı sıra, genellikle müstesna şekilde idare olunan Suriye, Bağdad, Basra, Musul, Trablusgarb, Girid, Yemen’de dahi uygulanmıştır (Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 64).

⁴ Bosna Eyaleti’nden 1747-1750 yılları arasında başlıca örfî vergilerden olan imdâd-ı hazariyye yıllık 38.621 kuruş olarak toplandı (Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 270).

⁵ Herbir kazanın örfî vergi olarak çeşitli isimlerle bir senede vermekte oldukları tutar tespit edilerek bulunan meblağ tek bir vergi olarak ilgili kaza halkından tahsil edilecekti (Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s.98-101).

sabitlenerek, memleketin her yerinde, onda bir olarak alınması kararlaştırıldı. Eylül 1855 tarihinden sonra cizyenin yerini *iane-i askerîye* vergisi aldı.¹

3.2.1 Bosna Eyaleti'nde Örfî Tekâlif Uygulaması

3.2.1.1 Verginin Tevzi'

Eyaletten alınan örfî vergilerle ilgili bilgi vermeden önce, vergilerin halka paylaştırılmasında kullanılan tevzi' sisteminin² nasıl çalıştığını açıklamak faydalı olacaktır.

Merkez öncelikle eyaletlerin ödeyecekleri *örfî tekâlifi* belirliyor; daha sonra kazalara ve kazalardan da kadılar huzurunda kazaya bağlı mahalle, *cemâat*³ ve köylere paylaştırılıyordu.⁴ Yani verginin tevzi' edildiği yer (*matrah*), mahalle, cemâat ve köylerdi. Her yıl örfî verginin tevzi zamanı geldiğinde, vali, mütesellim ve voyvodalar tarafından âyan ve ileri gelenleri ve uleması aracılığıyla eyalette yaşayan erkek nüfus veya hanesi esas alınarak, mahalle, cemâat ve köylere paylaştırılarak tevzi' defterleri tanzim edilirdi. Bu defterler rûz-ı hızır ve rûz-ı kâsım itibarıyla⁵ düzenlenir ve kadı sicil defterlerine kaydolunmak suretiyle tahsil edilirdi.

Tanzimat öncesi dönemde vergi adaleti açısından esas önemli olan noktanın yani, örfî verginin en küçük birim olan hanelere paylaştırılmasının hangi yöntem ve ölçütlere göre yapıldığı tam olarak bilinemese bile yine de birtakım bilgilere sahibiz. A. Vefik Sayın, tevzi olunacak toplam meblağın mevcut nüfusa eşit olarak (*ale's-seviye*) paylaştırıldığını belirtir.⁶ Bununla birlikte II. Mahmud devrinde verginin ödeme gücü gözönüne alınmadan paylaştırılması nedeniyle şikâyetlere neden olduğundan bu konuda

¹ 1861/62'den sonra "bedel-i askeri" adıyla anılan vergi üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000, s. 67-97.

² Kelime anlamı, herkesin payına düşen vergi miktarını taksim etme. (Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s. 719).

³ 8-10 aileden 100 ailenin biraraya gelmesiyle oluşan birim. Balkanlarda 15. yüzyıldanda kullanılan bir tabirdi. İnalıcık cemâatlerin, tâbî oldukları knez'in adıyla anıldığını söylüyor. Cemâat-i Radice veled-i Bogota gibi (Halil İnalıcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, I, 152-154).

⁴ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Empire: Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge Un.Press 1981.

⁵ Saraybosna kazasında tevzi dönemleri genellikle Muharrem ve Receb aylarıdır.

⁶ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s.64-65.

bazı önlemlerin alındığı anlaşılmaktadır.¹ Aynı dönemde Tanzimat devri vergi usulünün ilk uygulamaları denilebilecek tarzda tahrir girişimleri de olmuştu.²

Bosna Eyaleti'nde Tanzimat öncesi örfi vergilendirmenin en küçük vergi birimi olan hane/ ferd üzerine hangi ölçütlere göre yapıldığı konusunda birtakım bilgilere sahibiz. Öyle ki, Saraybosna kazasına ait kadı sicillerinde tespit ettiğimiz 1844 tarihli “şinikleme defteri”³, örfi vergilerin mükelleflere paylaştırılmasında emlak ve arazilerinin kudretini belirlemek üzere oluşturulmuş bir tür sayım defteri niteliğindedir.

Sözkonusu şinikleme⁴ defteri, Saraybosna kazasına bağlı Koniçe maa Kreševo nahiyesi ahalisinin örfi vergi hisselerinin belirlenmesi amacıyla oluşturulmuştu. Defterde nahiyede yaşayan ahali mahallelerine göre listelenerek, tasarruflarında bulunan emlak ve arazinin verimliliklerine göre elde ettikleri ürün miktarı şinik⁵, onluk⁶ ve rub⁷ bazında tespit edilmişti. Merkezden gönderilen emir icabınca, vergiden muaf olsun ya da olmasın tüm emlak ve arazi sahiplerinin “şer'i şerif ve ehl-i vukuf” tarafından vergi ödeme kudretleri belirlendi. Sözkonusu defterin girizgâhında, bundan böyle alınacak örfi tekâlifin şinik hesabıyla belirlenip, paylaştırılacağı da açıkça belirtilmektedir.⁸

Tanzimat ilan edildikten sonra memleketin Tanzimata dahil olan eyaletlerinde mal ve emlak sayımları yapılarak, verginin ferdlerin mali kudretine göre dağıtılması esas alındı. Ancak imparatorluğun büyük bir kısmında Tanzimatın uygulanması hemen mümkün olamadı. Tanzimat haricinde olan eyaletlerde eski sistem uzun yıllar devam

¹ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s.94.

² Anadolu'da Hüdavendigar, Rumeli'de Gelibolu sancaklarında tahrir başladığını görüyoruz (Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 95).

³ *Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 79, s. 391-413.

⁴ Şinikle tartma, ölçme (*Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 2005).

⁵ Şinik, 0.5 kile, 0.25 kile için de kullanılır. 1 kile ise standart: 36 litre ve 25.659 kg., Sarajevo ve Bosna kilesi=66 okka yani 84678 kg. olduğuna göre, Şiniği, ¼ kile olarak kabul edersek, Bosna şiniği yaklaşık 20 ton mahsüle karşılık gelir (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, I. Cilt: 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s.444, 447); Kilenin dörtte biri. Tahıl ölçümünde geçerliydi (Necdet Sakaoğlu, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*, İstanbul 1985).

⁶ 26 Eylül 1869 tarihli ölçü reformu ile 1 kile-i a'sârî = 10 onluk = 100 litreye eşitlendiğini biliyoruz. Buna göre, onluk = 0,4 şiniğe karşılık gelir ki bu da Bosna için yaklaşık 0,4 x 20 ton hesabıyla yaklaşık 8 ton olur. Kile, onluk ilişkisi için bkz. Cengiz Kallek, “Kile”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 570.

⁷ Bir çarşı arşununun sekizde biri ; çarşı arşunu ise 0,680 m (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, I. Cilt: 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 441,447).

⁸ “nahiye-i mezburede kain muaf ve gayrı-muaf eshab-ı yed'inde bulunan bil-cümle emlak ve arazileri ma'rifet-i şer'i ve ehl-i vukuf marifetiyle şinik itibariyle hisse-i tekalifleri ta'dil ve tesviye ve fi-mabad nazil olan tekalif şinik hesabıyla tarh ve tevzi' olunmak üzere nahiye-i mezburenin mikdar-ı şiniklerini mübeyyin tanzim olunan şinikleme defteridir”(Saraybosna Şer. Sic., Nr. 79, s. 391).

etti. Bu nedenle yukarıda üzerinde durduğumuz şinikleme defteri, 1844 senesi itibarıyla en azından Bosna Eyaleti'nin bir kısmında, örfi vergilerin hane bazında paylaştırılması ile ilgili olarak uygulanan yöntemi göstermesi açısından önemlidir. Şinikleme defteri vasıtasıyla tespit ettiğimiz bu vergi tevzi' yöntemi, Tanzimat öncesi vergilendirmede bölüşümün ödeme gücü dikkate alınmaksızın, örfi vergi tutarının erkek nüfusa veya haneye eşit olarak paylaştırıldığına dair olan genel kanının¹ aksini göstermesi açısından da önemlidir. Bu yöntemin, ne Bosna Eyaleti'nin tamamında, ne de Tanzimata dahil olmayan yerlerin hepsinde uygulandığını söylemek mümkündür. Ancak, Tanzimat idaresinin, Tanzimatın henüz uygulanmadığı yerlerde de vergi sistemini Tanzimatın genel prensiplerine daha uyumlu hale getirme çabasını veya endişesini göstermesi açısından önemlidir.

Bosna'da verginin Tanzimat usûlüne uygun olacak şekilde, herkesin hal ve kudretine göre dağıtılması konusunda önemli bir girişim de Tahir Paşa'nın valiliği sırasında 1849 yılında yapıldı. Tahir Paşa sadarete gönderdiği 19 Mayıs 1849 tarihli yazısında² eyalete bağlı kazaların nüfus oranlarının eskiye göre değişiklik gösterdiğini bildirerek verginin tevzii ile ilgili yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğunu belirtmekteydi. Bu konuda halkın şikâyetlerinin olduğu da belliydi. Vali, iki farklı kazada oturdukları halde mali durumları birbirine eşit olan kişilerin farklı miktarda vergi ödediklerinin anlaşıldığını, bunun vergi adaleti prensibine aykırı olduğunu ifade etmekteydi. Bu nedenle verginin herkesin ödeme gücüne göre alınması yönünde yeni bir düzenlemeye ihtiyaç vardı. Eyaletin kazalarında oturan müslüman ve gayrimüslimlerin haneleri birer birer tespit edilerek her yerin vergisinin orada yaşayanların kudretine göre belirlenerek tahsiline karar verildi. Bu karar, eyalet erkânın katılımıyla alınmış ve uygulanmasına teşebbüs olunmuştu. Söz konusu tarih, aynı zamanda angaryanın ilga edilerek toprak sahiplerinin de kendi paylarına düşen vergiyi ödemelerine dair yeni bir düzenlemenin yapıldığı dönemdir. Bu ihtiyacın bu yeni durumdan dolayı ortaya çıkmış olma ihtimali yüksektir. Valinin eyalet vergisinin herkesin hal ve kudretine göre dağıtılacağı konusundaki beyanatı, merkez tarafından Tanzimatın temel unsurlarından birinin gerçekleşmesini kolaylaştıracığı gerekçesiyle

¹ Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, Ankara 1999, s. 64-65; Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s.100.

² BOA., İ. DH., Nr. 10929, 19 Mayıs 1849/ 26 C 25 Ca 1265, Lef 1: Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın tahrirâtı.

memnuniyetle karşılandı.¹ Verginin âdil dağıtılması konusunda yerel bazda alınan bu çok önemli kararın nasıl uygulandığına dair detaylı bilgiye sahip değiliz. Ancak mahallî insiyatifle böyle bir teşebbüsün ortaya çıkmış olması son derece önemlidir.

3.2.1.2 Alınan Örfî Vergiler

Bosna Eyaleti'nden tahsil edilen örfî vergilerin en önemlileri arasında, *imdâdiyye-i seferiyye*, *imdâdiyye-i hazariyye*, *bedel-i ref'-i menzil*, *bedel-i mübâşiriyye*, *kâtibiyye* gibi vergilerle, eyalete ve valiye ait türlü masraflar, memur maaş ve tayinatları, kazaya ait binaların tamir ve inşa masrafları gelmekteydi.

İmdâdiyye-i seferiyye veya imdâd-ı seferiyye, 17. yüzyıldan itibaren savaşların finansmanı amacıyla bir defalığa mahsus konulan bir vergi idi. 1711 Prut Seferi'nden sonra yeni bir düzenleme getirilerek eyalet başına belli bir meblağ tespiti ile sancaklara, oradan da kazalara dağıtılmak suretiyle alınan bir vergi haline geldi.² Savaş esnasında, devlet hazinesinde yeterli kaynak olmadığında asker olmayanlardan vergi almak şer'an câizdi. Halktan tahsil edilen imdâd-ı seferiyye bazan hazineye gönderilir veya doğrudan doğruya memur olan müşir ve vüzerâyâ verilir.³ İmparatorluğun farklı yerlerinden farklı miktarlarda tahsil edilmesi ve zamanla sözkonusu vergiye türlü isimlerle birçok verginin ilave edilmesi sistemin suistimaline ve şikâyetlere neden olmuştur. 1839'dan sonra Tanzimatın uygulandığı yerlerde kaldırılmıştı.

İmdâdiyye-i hazariyye veya imdâd-ı hazariyye ise, tayin ve tahsil yöntemi açısından imdâd-ı seferiyyenin alternatifi ve barış zamanlarına özgü bir vergi olarak geliştirildi. İlk olarak 1717-1718 yıllarında alınmaya başlandı. Kaza ve köylere paylaştırılması da, aşağıda açıklandığı üzere, aynı şekilde tevzi' yöntemiyle yapıyordu. Ancak imdâd-ı seferiyyeye oranla daha hafif bir vergiydi. Yılda iki ya da üç taksitte toplanır; her ikisi de kazalara tek bir meblağ olarak tarh edildikten sonra şer'îye siciline kaydedilerek kaza halkına cemâat ve köy bazında, avarız hânesi itibarıyla paylaştırılırdı.⁴ Bu vergi türü, Bosna Eyaleti'nde Tanzimat uygulanana kadar⁵ yılda iki

¹“Mevâd-ı esâsiyye-i Tanzimattan birini ... şimdiden bu suretle teshîl eylemiş olmasıyla muvâfık-ı irade-i seniyye-i cenâb-ı cihanbâni buyurulur (BOA., İ. DH., Nr. 10929, 21 Mayıs 1849/ 28 C 1265).

² Ahmet Tabakoğlu *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 267-268.

³ Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, Ankara 1999, s. 96.

⁴ Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 268-272.

⁵ Mali yıl itibarıyla 1267 Martına kadar.

kez düzenli olarak, ilk taksidi genellikle Muharrem – Rebiülevvel, ikinci taksidi ise, Receb – Şaban aylarında tevzi edilmek suretiyle tahsil edildi.

Eyalet halkından düzenli olarak toplanan bir diğer örfi vergi çeşidi olan, *bedel-i ref'i menzil*, menzillerin kaldırılması nedeniyle verilecek harcırahları karşılamak üzere konulmuş olan bir vergiydi. Ancak, bedel sadece eskiden menzil yeri olan kazalara değil hal ve tahammüllerine göre her kazaya paylaştırılırdı. Söz konusu vergi diğer örfi tekâliflerde olduğu üzere senede iki defa tevzi olunur; birinci taksiti hıdırellez'den, ikinci taksiti de kasımdan iki ay sonra tahsil edilirdi.¹ Bu vergi Tanzimat öncesi, yani 1851 yılından önceki dönemde Bosna Eyaleti'nden yılda iki taksit halinde, imdâd-ı hazariyye ile aynı zamanlarda, düzenli olarak tahsil edildi. 1841 – 1849 yılları arasındaki tevzi defterlerinden tespit edildiği üzere, söz konusu yıllara ait altı aylık tevziatlarında Saraybosna Kazası halkı, bedel-i ref'i menzil vergisi olarak 403 kuruş ödedi. Buna göre yılda ödenen vergi 806 kuruş idi.²

Halktan alınan bir diğer önemli örfi tekâlif de *mübaşiriyye* idi. Bu vergi devletçe bir işi yapmaya memur edilenlerin masraflarına karşılık olmak üzere gittikleri yerlerdeki halktan tahsil edilen paraydı. Tanzimattan önce mübaşir adı verilerek gönderilen memurlara devletçe yol parası ve sair masraflarının karşılığı verilmez; onların bu türlü zaruri masrafları gittikleri yerlerin tevzi defterlerine konulmak suretiyle halktan tahsil olunurdu. 1847 yılında, vergi konusundaki şikâyetlerini duyurmak amacıyla Sırbistan muhafızlığına geçen bazı gayrimüslim reaya, bu şikâyetlerini Sırbistan muhafızı aracılığıyla İstanbul'a bildirmişlerdi. Şikâyetlerden biri mübaşiriye bedelinin yüksek olmasıydı. Öyle ki, eskiden 100 – 300 kuruş olarak alınan bu bedel, o sırada 5.000 kuruş gibi fahiş rakamlara varmaktaydı. Şikâyetler üzerine söz konusu bedelin eski miktar üzerinden alınması kararlaştırıldı.³ Tanzimattan sonra gönderilen memurlara devletçe harcırah ve yevmiye verilmek suretiyle halktan bu adla para alınması kaldırıldı.⁴

Saraybosna kazası şer'iyye sicillerinde, hem toplanan vergilerin meblağ ve yekünlerini hem de kazaya bağlı cemâat ve köylere paylaştırılmasını detaylı bir şekilde

¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, III, 21-22.

² Bkz., Tablo 3.2, 1841-1849 yılları arasında Saraybosna kazası halkından toplanan örfi vergiler.

³ BOA., İ. MSM., Nr. 2314, Lef 6: 30 Haziran 1847/ 16 B 1263 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; Lef 8: 17 Eylül 1847 / 5 Ş 1263 tarihli irade.

⁴ M. Zeki Pakalın, a.g.e., II, 592.

verilmektedir. Örneğin 30 Aralık 1845 (1 Muharrem 1262) tarihli tevzi defterinde iki mal taksidi ile eyalet tarafından verilmesi “mu'tad olan imdad-ı hazeriyye ve bedel-i refi menzil ile umur-ı mühimme-i eyalete dair vukubulan masarifatin” kazalara tevzi ve taksim olunduğu ve Saray kazası hissesine 90.782 kuruş isabet ettiği belirtiliyordu.¹ Tevziat defterleri yılda iki kez Muharrem ve Receb aylarında düzenlenmişti. Defterlerde tevzi işleminin nasıl yapıldığına dair bilgiler de yer almaktadır. 1841-1849 tarihleri arasındaki yaklaşık 9 yıllık döneme ait defterler incelendiğinde 1263 Receb tevziine kadar olan vergi dönemlerinde paylaştırma işleminin “marifet-i şer'i şerif ve vücuh-ı ahali ve ashâb-ı alâka ve reaya kocabaşları” vasıtasıyla yapıldığına dair ifadeler yer almaktaydı.² 1263 yılı Receb (1847 Haziran) ayından itibaren ise tevziatların “marifet-i şer'i ve azâ-yı meclis ve ashâb-ı alâka”³ şeklinde yapılmaya başlandığını görüyoruz. Söz konusu tarih, eyalette kaza meclislerinin oluşturulduğu tarihtir. Öyle görünüyor ki, eyalette meclislerin oluşturulmasından sonra örfi verginin kazalara dağıtılması ve oradan da daha alt birimlere paylaştırılması meclisler aracılığıyla yapılmaya başlanmıştı. Diğer yandan mecliste yer alanların da genellikle eyaletin ileri gelen eşrafından seçildiği düşünülürse, fiiliyatta verginin dağıtımı konusundaki karar alma sürecinin aktörleri yine aynı kişiler olmaya devam etmiştir. Ancak kararların altında meclis üyelerinin ittifak ile yer alması kararların meşruiyetini arttırmış olduğu muhakkaktır. Sonuç itibarıyla bu şekilde hazırlanan kazalara ait tevzi' defterleri iki nüsha olarak düzenleniyor ve biri merkeze gönderiliyordu. Onaylandıktan sonra söz konusu verginin hızla tahsil edilerek hazineye teslim edilmesi emrediliyordu.⁴

¹ *Saraybosna Şer.Sic.*, Nr. 81, s.83-84, 30.12.1845/ 1 M 1262 tarihli buyruldu ve ekli tevziat defteri.

² *Saraybosna Şer.Sic.*, Nr. 79, s. 165-167, s. 203-204, s. 283-284, s. 351-352.

³ *Saraybosna Şer.Sic.*, Nr. 82, s. 109-111, Nr. 83, s. 22-25, Nr. 84, s. 28-31, Nr. 85, s. 40-41.

⁴ *Saraybosna Şer.Sic.*, Nr. 80, s. 31-32, 27 C 1260/ 14 Temmuz 1844 tarihli buyruldu ve ekli tevziat defteri.

Tablo 3.2. 1841-1849 yıllarında Saraybosna kazası halkından toplanan örfi vergiler ¹

Vergi Dönemi	imdâd-ı hazariyye (kuruş)	bedel-i ref'i menzil (kuruş)	vali idaresi ve eyalet masrafları (kuruş)	mütesellim maaşı (kuruş)	diğer vergi ve masraflar (kuruş)	toplam (kuruş)
1841 / 2	1.150	403	41.325	39.000	15.934	97.812
1842 / 1	1.150	403	41.382	39.000	19.677	101.612
1842/ 2	1.150	403	42.040	39.000	15.673	98.266
1843/ 1	1.150	403	42.170	39.000	2.149	98.872
1843/ 2	1.150	403	42.535	39.000	16.609	99.697
1844/ 1	1.000	403	37.795	39.000	15.970	94.168
1844 /2	1.000	403	36.107	39.000	13.486	89.996
1845/ 1	1.000	403	38.586	39.000	14.764	93.753
1845/ 2	1.000	403	36.248	39.000	18.308	94.959
1846/ 1	1.000	403	38.547	39.000	11.832	90.782
1846 / 2	1.000	403	38.803	39.000	9.861	89.067
1847/ 2	1.000	403	31.697	20.000	25.078	78.178
1848/ 1	1.000	403	39.697	20.000	26.630	87.730
1848/ 2	1.000	403	43.698	20.000	28.238	93.339
1849/ 1	1.000	403	52.437	20.000	54.678	128.518

¹ Tablonun hazırlanmasında sözkonusu yıllara ait Saraybosna Şer'iyeye Sicilleri kullanıldı (*Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 79, s. 35-36, 98-100, 165-167, 203-204, 283-284, 351-352; Nr. 80, s. 31-32, 92, 99-101; Nr. 81, s. 45-48, 83-84, 109-111, 157-158; Nr. 82, s. 109-111; Nr. 83, s. 22-25, 66-70; Nr. 84, s. 28-31).

3.2.2 Örfi Verginin Sadeleştirilmesi: "An-cemaatin Vergi"

Tanzimatın uygulanması ile birlikte değişik türlerdeki vergilerden oluşan *örfi tekâlif* 1840 yılında kaldırılarak yerine "an-cemaatin vergi" veya yalnızca "vergi", ya da "komşuca alınan vergi" denilen tek bir vergi uygulaması getirildi.¹ Tanzimatın ilk yıllarında uygulanan yeni vergi sisteminin halkın ödeme kudretini dikkate almaksızın eşit olarak paylaştırılan Tanzimat öncesi vergiden (*örfi tekâlif*) farkı, halkın ödeme gücüne göre dağıtılacak olmasıydı. Söz konusu ödeme gücünün ölçütü ise ferdin sahip olduğu emlak, arazi, hayvanlar ile senelik tahmini kazançlarıydı. Bu ise yapılacak mal ve emlak sayımı neticesinde belirlenecekti. Söz konusu "vergi"nin tutarının belirlenmesinde kaldırılan örfi tekâlifin toplamı; paylaştırılmasında (*tevzi*) ise ödeme kudreti, yani emlak ve mal sayımı sonuçları esas alındı.² Söz konusu sistem Tanzimatın ilk on yılında uygulandı. 1275 (1859/1860) yılından itibaren ise an-cemaatin vergi, mal ve emlak sayımı tamamlanan yerlerde, tedricî olarak kaldırılarak, emlak ve temettü (gelir) vergileri ile ikame edildi.³

Devletin toplayacağı verginin, mükelleflere taksim edilmesi demek olan verginin tevzi iki türlü yapılabilir. Hükümet, ya cemâat üzerine belirli bir miktar vergi tayin ederek herkesin hissesine düşecek miktarın belirlenmesini kendilerine bırakır; ya da mükelleflerin payını kendisi belirlerdi.⁴ Birinci usul, paylaşımda olabilecek haksızlıklar yüzünden şikâyetlere konu olurdu. İkinci usul, her ferdin vergisi maddi olarak servetine göre binde veya yüzde hesabıyla hükümetçe tayin edileceğinden Tanzimatın vergi adaleti prensibine daha uygundu. Ancak mal ve emlak sayımları imparatorluğun her yerinde yapılamadığından bu esasın uygulanması hemen gerçekleştirilemedi. "Vergi"nin cemâatlerin ve köylerin üzerine tevzi usülü birçok eyalette uzun yıllar devam etti. A.Vefik Sayın ise, "an-cemâatin tevzi" olunan vergi" olarak tanımladığı bu verginin, isminden de anlaşıldığı üzere tevzi metodlarından ilkinde daha uygun bir vergi

¹ Abdüllatif Şener, *Sona Doğru Osmanlı, Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar*, Ankara 2007, s. 115-116. Hukuki olarak kaldırılmasına rağmen bazı örfi tekâlifin uzun yıllar alınmaya devam ettiği de bilinmektedir (A.g.m., *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s.95).

² Bkz. Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 260-261.

³ Söz konusu yeni vergiler ise tevzii değil nispi olarak belirlendi (Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s.117).

⁴ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999, s. 353.

olduğunu ifade etmektedir. Bu verginin tevzi şekline dair 1860 (1277) tarihinde hazırlanan nizamnameye göre, her sene verginin tevzi zamanı geldiğinde hükümet belirlenen vergiyi köy veya mahalleye iletecek; buralardaki cemâatlerin ihtiyar meclisleri bu miktarı “komşuca ve kemal-i hakkâniyyet üzere herkesin kudret ve tahammülüne göre hoşnûdî-i umûmî” ile aralarında paylaşıp defterini kaza meclisine getireceklerdi. Meclis defteri kontrol ederek onaylayacaktı. Kaza meclisi itiraz edenlerin itirazlarını araştırmakla yükümlüydü.¹

Bosna’da örfi vergiler birleştirilerek tek bir vergi uygulamasına 1851 yılında geçilmiş olmasına rağmen, emlak sayımı yapılamadığından verginin herkesin mal ve kudretine göre dağıtılması prensibi tam olarak uygulanamadı. Bu nedenle temettü ve emlak vergisine geçiş de hiçbir zaman sağlanamadı ve an-cemaatin vergi usûlü uzun yıllar sürdü. Ancak eyalette 1851 yılında yapılan teftiş ve bilgilendirmelerde reformun en önemli unsurlarından biri olan vergi adaleti prensibine sık sık vurgu yapıldı. Verginin, herkesin hal ve tahammülüne göre “komşuca tevzi olunması”ve “karındaşça taksimi” gibi hususlar eyaletin birçok kazasında yapılan teftişler sırasında tekrarlandı.² Vergi konusunda gözlenen diğer bir önemli husus da, vergi tahsilinin sonraki senelere, yani bakayaya bırakılmamasıydı. Çünkü, vergilerin zamanında tahsil edilememesi devlet hazinesini zora sokan önemli bir sorundu.³

Bosna Eyaleti’nde 1851-52 mali yılı itibarıyla, daha önce çeşitli isimlerle halka tevzi edilmekte olan örfi vergilerle, masrafların kaldırılarak yerine tek bir “vergi”

¹ *Düstur*, 1. tertib, II, 22; Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 358. Nizamnamenin tarihine dikkat edilirse, aslında bu nizamname vergi kaldırılacağı zaman tanzim olunmuştur. Bu konunun bu şekilde bir nizamname ile tanzim edilmesinde bu kadar geç kalınmasının nedenini düşünmek gerekir. A.Vefik Sayın’a göre, devlet an-cemaatin tevzi” olunan vergi’nin yarattığı sorunları görerek kaldırılmasına karar verdikten ve tahrir yani sayım prensibine göre vergi alınmaya teşebbüs olunduktan sonra tahririn imparatorluğun tamamında uygulanabilmesinin daha uzun yıllar alacağı anlaşılmıştı. Bu yüzden sayım gerçekleştirilemeyen yerlerde bu an-cemaatin tevzi olunan verginin kullanılmasına devam etmenin zorunlu olduğu anlaşıldı. Nizamname hazırlanması suretiyle de en azından bu yöntemin şikâyet sebebi olan yönleri bir dereceye kadar ıslah edilerek bir düzene konulması amaçlandı (Abdurrahman Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 361). Kanaatimce, an-cemaatin vergi sistemi daha en başından uygulamaya konulurken bir geçiş dönemi çözümü olarak teorize edilmişti. Zaten verginin adından da anlaşıldığı üzere ferdin üzerine değil cemaatin üzerine paylaştırılıyor olması, emlak sayımı yapılmadan önce uygulanmak üzere planlandığını göstermektedir. İmparatorluğun tamamında sayımın tamamlanarak “her ferdin servet ve kudretine göre vergilendirilmesi” prensibinin uygulanmasına gerçek manada geçilinceye kadar sistemin devamını sağlamak amacıyla düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

² Sancakbaşlarından kazalara ve kazalardan kur’alara tevzi olunan vergiler herkesin hal ve tahammülüne göre noksansız olarak komşuca taksim ve tevzi olunarak, bakaya bırakılmayarak , zamanında tahsiline gayret etmeleri tenbih olunmaktaydı (BOA., İ. DH., Nr. 14557, Lef 9: 11 Ağustos 1851/ 13 L 1267 tarihli Travnik sancağı’nın teftişine dair Mehmet Şakir Bey’in raporu; Lef 10: 14 Ağustos 1851 tarihli Saray Sancağı’na bağlı Neretve kazası teftişine dair rapor).

³ BOA., İ. MVL., Nr. 7493, 14 Ekim 1851/ 18 Z 1267 tarihli Meclis-i Vala mazbatası. Buna istinaden 18 Ekim tarihinde yeni bir cizye nizamnamesi onaylanmıştır (aynı vesika, Lef 5). Nizamnamenin transkripsiyonlu metni için bkz. Zafer Gölen, “1267 (1851) Cizye Nizâm-nâmesi”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXIV/ 28 (2003), Ankara, s. 41-51.

uygulamasına geçildi.¹ Buna göre her kazanın ödemesi gereken vergisi, eyalet meclisinde oybirliği ile karara bağlandı. Kazaların hissesine düşen vergi, toplam hane sayısına göre eşit olarak paylaştırılarak belirlendi. Bu şekilde kazada bulunan mahalle, cemâat ve köy halkının üzerine hane başına eşite yakın bir oranda paylaştırılması yoluna gidildi. Tanzimatın uygulanmasıyla birlikte Bosna Eyaleti'nde uygulanan vergi sisteminin dönüşümüne tanıklık eden bu defterin başındaki şerh aynen şöyledir:²

“Ba’is-i defter olur ki,

İşbu 1267 senesi Martı istidasından Şubatı nihayetine kadar Meclis-i Kebir-i Eyalet-i Bosna’da marifet-i şer’ ve bilcümle marifet ve ittifakıyla eyalet-i mezburenin havi olduğu kazaların hanelerine tevzi’i ve beher haneye isabet etmiş olan 85 kuruş vergü akçelerinden medine-i Saraybosna nahiyesinin hissesi olan yalnız 4 yük 93.931 kuruşun ta’dil ve tesviye-i şurutuna riayet olunarak medine-i mezburun ve nahiyesinde kâin mahallat ve cemâat ve kur’a ahalisinin üzerine tevzi ve sâliyâne olunan vergü akçelerinin defteridir ki, ber vech-i âti zikr olunur. Sene 1267.”

Buna göre, 1851-52 senesinde Saraybosna kazasının hissesine düşen 493.931 kuruşluk “vergi”, kazada bulunan 5.810 haneye bölündü ve yaklaşık olarak her bir hanenin ödemesi gereken vergi 85 kuruş olarak belirlendi. Şehir merkezindeki mahallelerde yaşayan müslümanların ödeyecekleri toplam vergi miktarı 226.658 ve 612 haneden oluşan gayrimüslimlerin ödemesi gereken vergi ise 49.296 kuruştı. 278 yahudi hanesi ise toplam 22.292 kuruş vergi ödeyecekti. Toplamda Saray şehri nüfusunun ödemesi gereken vergi 298.346 kuruş idi. Diğer yandan kazaya bağlı cemâat ve köylerin ödeyecekleri vergi de aynı şekilde hane bazında paylaştırıldı. Tevzi defterinde yer alan 24 adet cemaatte yaşayan hanelere düşen vergi miktarı eşite yakın olmakla birlikte farklılıklar göstermektedir. Kazaya bağlı cemaatlerin ödeyecekleri toplam vergi 195.584 kuruş olup, toplam 2.301 hane hesabıyla hane başına ortalama 85 kuruş vergi isabet etmekteydi. Ancak, bu cemaatler arasında hane başına ödenmesi gereken en az vergi 76 ve en yüksek vergi de 99 kuruş olarak belirlendi.³ Eyalette uygulanmaya başlanan Tanzimat usûlünde “vergi”nin ilk örneği olan bu vergi defterine göre, Saraybosna kazasının ödeyeceği toplam vergi 493.931 kuruştı. Bu meblağ daha önceki tevzi

¹ *Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 87, s. 50-54, Saraybosna kazasına ait, 1267 tarihli “vergi” defteri.

² *Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 87, s. 50-54, Saraybosna kazasına ait, 1267 tarihli “vergi” defteri.

³ Saraybosna kazasının en kalabalık cemaati olan Batimî Cemâatinin 38.540 kuruş olan vergisinin mahallelerine taksimini gösteren liste de ayrıca verilmiştir. Kazaya bağlı karyelerin her birine düşen vergi miktarları da aynı şekilde verilmektedir (A.g.b.).

rakamlarıyla karşılaştırıldığında son derece yüksektir. Defterde, bu meblağın nasıl hesaplandığına dair veriler yoktur. Ancak eyaletin Tanzimata geçiş sürecinde yaşanan askeri masraflar hesaba katıldığında, bu şişkin rakamın sözkonusu giderlerin vergiye dahil edilmesinden kaynaklanması muhtemeldir.

1851 yılında eyalet dahilindeki kazalarda Tanzimatın uygulanması ve aksaklıkların tespiti amacıyla yapılan teftiş esnasında, *bâc-ı bazar*, *mürûriyye*, *kantar rüsumu* gibi tekâlif-i örfiye sınıfından olan bazı vergilerin hâlâ eski isimleriyle tahsil edilmeye devam edildiği görülmektedir.¹ Aşağıdaki tabloda eyaletin 1863-1864 yıllarına ait “vergi” gelirleri görülmektedir.

Tablo 3.3. Bosna Eyaleti’nin 1280 (1863-1864) Yılı “Vergi” Gelirleri²

Sancak	“Vergi” (kuruş)
Saray	1.163.821
Travnik	1.272.736
Yenipazar	1.032.569
Banaluka	1.519.782
Hersek	1.292.521
Bihke	987.995
İzvornik	2.785.403
Toplam	10.054.827

¹ BOA., İ. DH., Nr. 14557, Lef 14: Travnik kazasında Tanzimatın uygulanması ile ilgili 6 Ağustos 1851 tarihli raporunda, teftiş memuru Mehmed Şâkir Bey sözkonusu rüsumların iltizama verilmeden emaneten toplandığını belirtmektedir.

² BOA., ML. VRD., Nr. 3526, 1280 (1863-1864).

Bosna Eyaleti'nin 1280 (1863-1864) yılına ait “vergi” geliri toplam 10.054.827 kuruş idi. Eyaletin en fazla “vergi” ödeyen sancakları ise sırasıyla İzvornik (2.785.403 kuruş), Banaluka (1.519.782 kuruş) ve Hersek (1.292.521 kuruş) olmuştur. “Vergi” gelirlerinin aynı yıla ait toplam vergi hasılatına oranı ise % 25,8 idi.¹

3.2.3 Âşar Vergisi ile İlgili Düzenlemeler

Şer’î bir vergi olan âşar, tarım ürünleri üzerinden alınan bir vergiydi. İmparatorluğun başlangıcından yıkılışına kadar varlığını sürdürmüş olan âşarı, müslümanların yanısıra miri arazide tasarruf eden gayrimüslimler de ödemiştir. Âşar vergisi, Tanzimattan önce, miri araziye tasarruf eden reaya tarafından timar sahiplerine ödenirdi. Tanzimattan sonra âşar, ilk iki yıl muhassıllar aracılığıyla emaneten tahsil edildi. Daha sonraki dönemde ise devlet hazinesine ait bir gelir olarak iltizam usulüyle ürünün onda biri olarak tahsil edilen bir vergi olarak varlığını sürdürdü. Tanzimatın vergi konusundaki prensiplerden birisi de, Tanzimattan önce memleketin farklı yerlerinde farklı oranlarda tahsil edilen âşarın, her yerde onda bir oranında alınmasıydı.² Mali alandaki düzenlemelerin en önemlilerinden birisi olan, âşar vergisi ile ilgili düzenleme şüphesiz Tanzimatın temel değerlerinden olan vergide eşitlik ilkesinin uygulanması açısından önem taşımaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu’nda, âşar adı altında toprak mahsullerinden aynî olarak ve onda bir hisse şeklinde alınmakta olan vergi, memleketin farklı yerlerinde yekdiğerinden son derece farklı oranlarda alınmaktaydı. Her sancak ve kazada, hatta bazen her köyde değişmekte olan bu nispetler, o yerlere ait arazi tahrir defterlerinin başında ayrıca kayıtlı idi. Öyle ki Tanzimat öncesi devirde ve Tanzimat hükümlerinin henüz uygulanamadığı birçok eyalette onda bir alınması gereken öşür vergisi çok daha yüksek nispetlerde tahsil edilmekte ve bu ise reaya nezdinde en önemli şikâyet konularından birini oluşturmaktaydı.³ Âşarın eşit oranda alınmasına dair Tanzimat devrine hakim olan görüş ve uygulamaya nazaran, esasında

¹ Aynı yıl eyaletin vergi gelirleri toplamı, 38.949.844 kuruştur (BOA., *ML. VRD.*, Nr. 3526, 1280 (1863-1864)).

² 15 Safer 1256 tarihli ilmuhaber, A. Vefik Sayın, *a.g.e.*, s. 505.

³ Örneğin Rumelide bu hisse genel olarak 1/8’den az değildi. Kütahya’da “hububattan öşr-i şer’î ile yemlik alınır. Cümlesi sekizde bir olup”; Aydında öşr ile sâlâriye’nin yekûnu yirmi kilede iki buçuk kile olur. Malatyada “beşte bir hasıldan gayri sâbıkâ kırk kilede bir kile sâlârlık alınurmuş”; Gence Eyaletinde “dörtte bir öşür ve tekrar on beşte bir behre alınmak düstur imiş”; Karamanda bazı kazalarda bir öşür malikâne ve ikinci bir öşür de divânî diye alınmaktadır (Barkan, *a.g.m.*, s.355)

bu şekilde sağlanan şeklen eşitliğin, vergi adaleti sağlamadığı, tersine bozduğu yönünde oluşmuş bir karşıt görüşü de beraberinde getirdi. Âşar konusunda, gerçekte gayr-i safi gelir üzerinden sağlandığı zannedilen “zahiri eşitlik”; memleketin görece olarak az verimli topraklarında tarım yapanlar açısından, daha verimli toprakları işleyen çiftçilere göre son derece adaletsiz bir uygulamaydı.¹

Nitekim, Cevdet Paşa, 1864-65 senelerinde Bosna- Hersek Müfettişi olarak, Hersek sancağına bağlı kazaları teftişi sırasında benzer görüşleri dile getirdi. Ona göre Hersek sancağındaki arazi nispeten dağlık ve çorak olduğundan buradaki çiftçilerin 1/10 oranında âşarı ödeyebilmeleri için ilave kredi desteğine ihtiyaçları vardı.²

3.2.3.1 Bosna’da Âşar Vergisi : Sorunlar, Çözüm Arayışları

Tanzimat döneminde Bosna Eyaleti’ndeki âşar uygulaması imparatorluğun diğer yerlerindeki uygulamalardan farklılıklar göstermiştir. Eyalette Tanzimat ilan edilmesine rağmen mevcut timar düzeni topyekün değiştirilemediğinden, âşar vergisi, Tanzimattan önce olduğu üzere, miri araziye tasarruf eden reaya tarafından timar sahiplerine ödenmeye devam edildi. Bu nedenle kadim uygulamanın devam ettiği Bosna’da reaya tarafından timar sahiplerine ödenen âşar vergisi, timar sahiplerinin elinde kaldığından devlet hazinesine gelir kaydedilmesi uzun süre mümkün olmamıştır.

Tahir Paşa’nın valiliği sırasında âşar konusunda yaptığı tespitler eyaletteki durumu açıklaması açısından son derece dikkat çekicidir. 13 Şubat 1849 (20 Ra 1265) tarihli yazısında, Bosna eyaleti kazalarından âşar alınamadığını, sadece bir kısmından bedel-i âşar adıyla cüz’i ve belirli bir miktar verginin tahsil edilebildiğini belirtmekte ve âşarın gerçekten onda bir oranında tahsil edilmesi durumunda hazine için önemli bir gelir kaynağı yaratılacağını vurgulamaktaydı.

Tahir Paşa’nın bildirdiğine göre, Bosna’da timar düzeni devam etmekte ve devlete ait araziler üzerinde bulunan çiftçiler âşarlarını sipahilere ödemekte; ancak Bosnalı toprak sahipleri de devlete vergi vermeye alışık olmadıklarından topladıkları bu vergiler hazineye intikal etmemekteydi. Böylelikle son derece önemli bir gelir

¹ Bu görüşe göre birbirinden farklılık gösteren kadim âşar oranları, toprağın verim kabiliyeti, bölgedeki ziraat yapısı ve toprak düzeni gibi coğrafi ve hukuki özellikler gözönüne alınarak asırlık tecrübe ve teammüller neticesinde oluşmuş oranlardı (Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, İstanbul 2003, s. 122).

² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986, s. 28-29.

kalemi toprak sahipleri ve sipahiler elinde kalmaktaydı. Ayrıca âşarın eyaletten gereği gibi tahsil edilebilmesi için ister emaneten ister iltizam yoluyla olsun, toprak sahiplerinin kendi rızalarıyla alınmasının mümkün olmadığını da açıkça belirtmekteydi. Dolayısıyla devlet toprak sahiplerinin elinde biriken vergiyi almak ister ise, bunu ancak askeri kuvvet kullanarak yapabildi.

Bosna valisinin tespitleri ve alınacak önlemler, 27 Mart 1849 (3 Ca 1265) tarihinde Meclis-i Has'da görüşüldü. Eyalette devam etmekte olan timar usulü nedeniyle, reaya hem timar sahiplerine âşar; hem de devlete örfi vergilerini ödemekteydi. Bunlara ek olarak, bir de hazine tarafından âşar tahsil edilirse reayanın şikâyetleri bir kat daha artabilirdi. Çünkü vergi ödemeye alışmamış olan *ashâb-ı alâka*, alınacak ilave âşarı da reayanın üzerine yıkacaktı. Bu ise çözüm yerine sorunları büsbütün azdırabilirdi. Bosna Eyaleti'ndeki toprak düzeni imparatorluğun diğer eyaletlerinden farklıydı. Âşarın hazine tarafından ta'sir olunduğu yerlerde âşar hasılatı timar bedeli olarak sahiplerine hazinece ödenmekteydi. Devlet, belli bir bedel karşılığında Bosna timarlarına da el koyup, hazine haricinde taşirleri yasaklamadıkça yukarıdaki usul uygulanamazdı. Ama zaten Tanzimat'ın Bosnalı eşrafın çıkarlarına dokunan asıl kısmı da burasıydı. Sonuç olarak, Tanzimat eyalete tamamen girmedikçe bunun uygulanması mümkün değildi.¹ Konu bu şekilde daha sonra görüşülmek üzere ertelendi.

Tahir Paşa'nın valiliği sırada eyaletteki gayrimüslimlerin vergi meselesindeki en önemli şikâyetlerinden birisi de sipahilere ödenen âşar vergisinin tahsili ile ilgiliydi. Sırbistan muhafızı aracılığıyla İstanbul'a bildirilen şikâyetler arasında Priyedor ve Banaluka kazalarında miri arazi üzerindeki çiftçilerin sipahilerin âşar vergisinin tahsili usulündeki kanunsuzlukları vardı. Bilindiği üzere, aynı olarak onda bir oranında tahsil edilmesi gereken âşar vergisi, burada bazen mahsulün yarısı bazen de üçte biri olarak, rayici yüksek ise aynı, değil ise 2 veya 3 katı kadar nakdi olarak tahsil edilmek istenmekteydi. Bu da haksız vergilendirmeye sebep teşkil ediyordu. Konunun Meclis-i Valada detaylı bir şekilde görüşülmesi sonucunda hazırlanmış olan 30 Haziran 1847 (16 Receb 1263) tarihli mazbatada yer alan şu hususlar dikkat çekicidir: “âşar-ı şer'iyye nizamı manasına mutabık olmak üzere onda bir alınıp nısıf veya sülüs ahzı külliyyen men' olunmak ve ez-cümle âşar-ı şer'î aynen alınmak lazım geleceğinden adem-i revâç

¹ BOA., İ. DH., Nr. 10735, 8 Ca 1265 tarihli irade.

bahanesiyle iki kat bedel alınması bütün bütün rıza-ı âlinin hilafı olduğundan ba'dezin aynen âşar alınıp hiçbir suretle bedel alınmamak".¹

Bosna Eyaleti'nde Tanzimatın uygulamasına geçildikten sonra, Bosna Meclisi'nden Sadarete sunulan 16 Ocak 1851 tarihli mazbata da âşarın eski usûlde toplanmasına devam edilmesi görüşüne yer verildi ve 26 Mart 1851 tarihli irade ile bu görüş kabul edildi.² Çünkü âşar nizamının değiştirilebilmesi, öncelikle eyalette bulunan timar ve mukataalarla ilgili detaylı bir çalışmanın yapılması ve timarların hazineye devri ile mümkün olabilirdi. Bunun yapılması için ise henüz siyasi ortam müsait değildi.

Âşar vergisinde Tanzimat usûlüne geçilmesi için yapılması gereken toprak reformu uzun yıllar gerçekleştirilemedi. Bu nedenle âşar konusunda yapılan reform, âşar oranının eyaletin her yerinde 1/10'e sabitlenmesi ile sınırlı kalmıştır.

Tablo 3.4. Bosna Eyaleti'nin 1280 (1863-1864) Yılı Âşar Gelirleri³

Sancak	Âşar (kuruş)
Saray	1.772.222
Travnik	2.045.788
Yenipazar	1.586.978
Banaluka	2.061.201
Hersek	2.939.004
Bihke	1.952.169
İzvornik	3.234.732
Toplam	15.592.094

¹ BOA., İ. MSM., Nr. 2314, Lef 1: 30 Haziran 1847/ 16 B 1263 tarihli Meclis-i Valâ mazbatası.

² BOA., İ. MVL., Nr. 6509, 26 Mart 1851/ 23 Ca 1267 tarihli irade.

³ BOA., *ML.VRD.*, Nr. 3526, 1280 (1863-1864).

Bosna Eyaleti'nin 1280 (1863-1864) yılına ait âşar geliri, toplam 15.592.094 kuruş idi. Âşar sözkonusu sene itibarıyla eyaletten alınan vergiler arasında en büyük paya sahipti. Âşar gelirlerinin aynı yıl eyaletin toplam vergi hasılatına oranı ise % 40 idi.¹ Eyaletin en fazla âşar ödeyen sancakları ise sırasıyla İzvornik (3.234.732 kuruş), Hersek (2.939.004 kuruş) ve Banaluka (2.061.201 kuruş) olmuştur.

3.2.4 Cizye Vergisi ve Tanzimat Devri Düzenlemeleri

Kaynağını islam hukukundan alan *cizye*, gayrimüslim teb'a (*zimmî*) üzerine askerlik hizmeti karşılığı olarak tarh edilen himaye ve emniyet vergisidir.² Hanefilere göre islam devleti sınırları içinde bir yıldan fazla ikamet eden gayrimüslimlerden (*müste'men*) bu verginin tahsil edilmesi gerekir; karşılığında ise zimmîlerin can, mal ve inanç hürriyetleri güvence altına alınırdı.³

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıla kadar bu vergiyi ifade etmek için genellikle *haraç* kelimesi kullanılmış; daha sonra *cizye* veya *cizye-i şer'i* tabiri yaygınlaşmıştır. Bu vergiyi toplayanlara da önceleri *harâcî* veya *haraccı*, sonraları ise *cizyedar* denilmiştir. Fethedilen topraklarda daha önceki döneme ait baş vergilerini de kabul eden Osmanlılar bunları da *cizye* adı altında bütünleştirmişlerdi. Cizye gelirlerinin timar veya mülk olarak verilmesi az rastlanan bir durum ise de ⁴ II. Mehmed devrinden itibaren cizyenin tahsilinde iltizam sisteminin kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.⁵

Vergi vermekle mükellef olan, vücut ve akılca salim her ferd, 14 yaşını doldurunca cizyeye tabi olur ve bunu 75 yaşını dolduruncaya kadar ödemekle yükümlü olurdu.⁶ Rahip ve keşişler ise ilk dönemlerde cizyeden muaf iken 1691 yılındaki bir düzenleme ile vergi mükellefi sayıldılar. Şer'i hukuka uygun olarak kadın, çocuk, kör,

¹ Aynı yıl eyaletin vergi gelirleri toplamı 38.949.844 kuruştur (BOA., *ML.VRD.*, Nr. 3526, 1280 (1863-1864)).

² A. Vefik Sayın, *A.g.e.*, s. 21; C.H. Becker, "Cizye", *İA*, MEB, İstanbul 1945, III, 199. Cizyenin şekil ve miktar olarak ikinci Halife Ömer devrinde yerleştiği ve çok fazla değişmeden Osmanlı İmparatorluğu'nda da kullanıldığı biliniyorsa da; Mısırlılar, Romalılar, Sasanîler tarafından da kullanılmış bir vergidir (B. Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", *Belleten*, 8/ 29 (1944), s. 630).

³ Mehmet Erkal-Halil İncılık, "Cizye", *DİA*, VIII, 44.

⁴ Mehmet Erkal-Halil İncılık, *A.g.m.*, 45.

⁵ Cizye mültezimlerinin kendilerine yüksek gelir sağlamak için henüz sinni rüşte varmamış çocuklardan ve çok ihtiyarlardan bile zorla vergi aldıkları görülmekteydi (B. Christoff Nedkoff, *A.g.m.*, s. 622).

⁶ B. Christoff Nedkoff, *A.g.m.*, s. 621.

mâkul, işsiz ve fakir kimseler de cizye vergisinden muaf tutulmuşlardı. Yalnız kocalarının arazileri kendilerine intikal etmiş dul kadınlar cizye ödemekle yükümlüydüler.¹ Bunların yanısıra bazı askeri hizmetler karşılığında bazı gruplara da cizye muafiyeti kabul edilmişti. Stratejik yerlerdeki kalelerin zimmî halkına, dağlık yerlerde bulunan geçitleri koruyan derbendci reayaya, yeniçeri olarak devşirilmiş çocukların akrabalarına da muafiyet tanındı. Bosna, Karadağ, Sırbistan gibi sınır eyaletlerde yaşayanlarla maden işleyen gayrimüslimlere de cizyelerini en alt seviyeden ödeme imtiyazı verilmişti. Nitekim Bosnalı gayrimüslimlere verilen bu imtiyaz cizyenin kaldırılmasına kadar uygulanmıştır.²

İslam hukukuna göre cizye *maktû* ve *ale'r-ruus cizye* olarak ikiye ayrılırdı. *Maktû cizye*, fetihden beri tayin edilmiş olan sabit bedeldir. Ne şekilde ve ne miktarda kararlaştırılmış ise öyle alınır. *Ale'r-ruus cizye* ise herkesin mali vaziyeti gözetilmek üzere şahıs üzerine ve adam başına tarh olunan cizyedir.³

Osmanlı terminolojisinde cizye mükellefleri “alâ”, “evsat” ve “ednâ” şeklinde üç gruba ayrılıyordu. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmakta olup, gruplara dahil olanların ödedikleri cizye miktarları, saf gümüş olarak sırasıyla 48, 24 ve 12 şer’î dirhem, altın olarak 4, 2 ve 1 dinar şeklinde tesbit edilmişti. Cizye ödemeleri piyasadaki gümüş ve altın para üzerinden olabilir, nadiren tedavüldeki bakır para ile de (mangır) yapılırdı.⁴ 19. yüzyılın ilk yarısında cizye miktarına kuruş üzerinden 6 kez zam yapıldı.⁵ II. Mahmud çıkardığı fermanla, cizye miktarındaki artışın (zemâim), verginin yeni konulmuş olmasından değil eski miktarı aynı kalmakla birlikte paradaki ayarlamalar dolayısıyla meydana geldiğini izah etmek zorunda kalmıştı. Bu artışlar paranın ayarından kaynaklanmışsa da zimmî tebaa arasında çeşitli huzursuzluklara yol açmıştı.

¹ Nitekim Banaluka Sancağı’na ait 1851 yılı nüfus sayımı kayıtlarında görülen kadınların kocalarından üzerlerine intikal etmiş arazileri sebebiyle cizye ödemekle yükümlü kadınlar oldukları kanaatindeyiz (BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1453; bkz. tablo 5.5.).

² Mehmet Erkal-Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, VIII, 46-47.

³ A. Vefik Sayın, *A.g.e.*, s.21; Süleyman Sûdi, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, haz. M. Ali Ünal, Isparta 1996, s. 42-43.

⁴ Mehmet Erkal-Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, VIII, 46-47; Bu altın ve gümüş üzerinden belirlenmiş miktarlar Hz. Ömer devrinden beri uygulanmaktaydı (B. Christoff Nedkoff, *A.g.m.*, s. 608-609).

⁵ Âlâ, ednâ ve evsat olarak alınan cizye miktarları sırasıyla 1804’te 12, 6, 3 ; 1816’da 16, 8, 4; 1824’te 24, 12, 6; 1827’de 36, 18, 9 ; 1829’da 48, 24, 12 ve 1834’te 60, 30 ve 15 kuruş olarak değiştirildi (Mehmet Erkal-Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, VIII, 47).

Tanzimat devrine gelindiğinde cizye vergisi, devlet görevlileri tarafından, mükellefler üç sınıfa ayrılarak, “alâ” seviyesindeki mükelleflerden 60, “evsat”, yani orta hallilerden 30 ve “ednâ”, gelir seviyesi düşük olanlardan ise 15 kuruş olarak tahsil edilmekteydi. ¹ Bu uygulama, 1855 yılında cizyenin “bedel-i askerî” ye dönüşmesine kadar devam etti.²

1834 yılına kadar Defterdarlığa bağlı “Cizye Muhasebesi Kalemi” tarafından düzenlenen cizye kağıtlarının, cizye tahsildarlarına (*kolcular*) verilerek yapılan cizye tahsili, bu tarihten itibaren her kazada kadı başkanlığında, mütesellim, voyvodadan oluşan mahalli komisyonlarca tayin edilen müslüman tahsildarlar aracılığıyla yapılmaya başlandı. Hristiyanlar tarafından da bir komisyon seçilir; bunlar vergi mükelleflerini vakti gelen vergilerini ödemeleri ve karşılığında cizye kağıtlarını almaları için çağırılırdı.³

Tanzimatın ilanıyla birlikte, kaldırılması konusundaki Avrupa baskısına rağmen cizye kaldırılmamış ancak tahsil biçiminde değişiklik yapılmıştır. Tanzimatın uygulandığı yerlerde, cizye mükellefleri üç sınıfa ayrılmış olarak, her bir kaza ve sancağın cizye miktarlarını gösteren defterler, muhassıllara edilmiş; onlar da mahallerine vardıklarında reaya kocabaşılarını ve vekillerini çağırıp, her köy veya kazaya şahıs başına ne miktar cizye isabet edeceğini bildirmişler; mükellefler de cizyelerini kocabaşılara ödemişlerdi. Toplanan cizye hazineye gönderilmek üzere cemaatlerin kocabaşıları tarafından muhassıllara teslim edilmiştir. 1256 (1840/1841) yılından itibaren bu usûlde göre toplanan cizye, Tanzimatın uygulanmadığı yerlerde ise valiler vasıtasıyla tahsil edilecekti.⁴ 1258 (1842) yılında yayınlanan bir emir ile, İstanbul’da patrikhaneler, taşralarda ise piskopos ve kocabaşılar vasıtasıyla cizye tahsilinde başarılı olunamadığı, tahsilatta meydana gelen önemli azalmalar sebebiyle yeni bir sisteme geçileceği ilan edildi. 1258 yılı muharrem ayından itibaren, taşralarda cizye tahsiline eyalet valisi tarafından memurlar görevlendirilerek; belirlenecek yerlere takım takım getirilecek olan mükelleflerin, piskopos, kocabaşılar ve anılan memurlar

¹ A. Şener, *A.g.e.*, s.112-113; B. Christoff Nedkoff, *A.g.m.*, s. 627.

² Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, İstanbul 2003, s. 143.

³ B. Christoff Nedkoff, *A.g.m.*, s. 628; Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, İstanbul 2003, s. 144-145.

⁴ A. Şener, *A.g.e.*, s. 113-114.

yanlarında oldukları halde cizyelerini ödemeleri kararlaştırıldı.¹ Böylelikle hem devlete bağlı memurlar, hem de cemaat temsilcileri tahsilatta birlikte yer almış oluyordu.

1842 düzenlemesi 1850 yılına kadar uygulandı. 1850 yılı Mayıs'ında gönderilen bir emir ile cizye'nin cemaatlerin ruhani liderleri (*rüesâ-yı rûhâniye*) vasıtasıyla an-cemaatin olarak tahsil edilmesi ve patrikhanelerce hazineye teslim edilmesi istendi.² Böylelikle cizyenin tahsilinde yine eski usûle (1840) geri dönülerek yükümlülük tamamen patrikhanelere bırakılıyordu. Bu değişiklik, 1851 yılı Ekim ayında, 1267 senesi cizye gelirlerinin %60'ına yakın bir kısmının bakaya kalmasına memurların gevşek tutumları gerekçe gösterilerek³, yeni bir cizye nizamnamesi ile düzenlendi. Bundan böyle cizyenin de "vergi" gelirlerinin tahsilinde uygulanan verginin cemaatler üzerine tevzi' sistemine göre toplanmasına karar verildi. Buna göre cizye, taşralarda köylere, İstanbul'da ise esnaf üzerine an-cemaatin olarak tevzi' edilmek suretiyle 3 taksitte ve 6 ay içerisinde toplanacaktı. Kaza müdürleri, Muharrem ayı başında köylerin kocabaşlarını ve muhbirlerini kaza meclislerine çağırarak, sözkonusu yıl için hesaplanan cizye miktarını bildirecekler; reayanın nüfus ve kudretine göre taksim ederek, köy köy doldurulmuş tezkerelerde gösterildiği gibi, 6 ay içerisinde mal sandıklarına teslim etmelerini isteyeceklerdi. Sözkonusu cizye nizamnamesi, 14 Ekim 1851 tarihinde Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek; 18 Ekim 1851 tarihli irade ile onaylandı.⁴ Sözkonusu uygulama cizyenin 1855 yılında ilgasına kadar yürürlükte kaldı.

3.2.5 Bosna'da Cizye Vergisi: Sorunlar ve Uygulamalar

1832 Ağustos'unda, Hüseyin Kaptan liderliğinde meydana gelen isyan bastırıldıktan sonra, II. Mahmud'un eyalete gönderdiği emirler arasında, vergilerin toplanmasında mezalime son verilmesi ve cizye evrakının herbir reayanın tahammülüne göre tanzim olunması da vardı.⁵ Çünkü vergi konusu ötedenberi Bosna'da yaşayan

¹ A. Vefik Sayın, *A.g.e.*, s. 467-468; A. Şener, *A.g.e.*, s. 115.

² Cizyenin rüesâ-yı rûhâniye marifetiyle an-cemaatin tahsiliyle patrikhaneler tarafından hazineye teslimi hakkında irade-i seniyyeyi mübellîğ 26 Mayıs 1850 / 14 B 1266 tarihli buyruldu (Sarkis Karakoç, *Külliyyât-ı Kavânin*, haz. M. Âkif Aydın, F. Gedikli, M. Akman, E. Ekinci, M. Kenanoğlu, Ankara 2006, I, 238).

³ 1267 senesine mahsuben tahsil edilmesi gereken cizye miktarı 52.365.007 kuruş iken; bunun 22.356.323 kuruşu tahsil edilebilmiş; 30.008.683 kuruşluk kısmı bakaya kalmıştı (BOA., İ. MVL., Nr. 7493, Lef 2).

⁴ BOA., İ. MVL., Nr. 7493, Lef 3: 14 Ekim 1851/ 17 Z 1267 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; Lef 4, cizye nizamnamesi; 18 Ekim 1851/ 22 Z 1267 tarihli irade; Zafer Gölen, *A.g.t.*, s. 77-78. Nizamnâmenin transkripsiyonlu metni için bkz. Zafer Gölen, "1267 (1851) Cizye Nizâm-nâmesi", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXIV/ 28 (2003), Ankara, s. 41-51.

⁵ A. Cevat Eren, *A.g.e.*, s. 149.

gayrimüslimlerin şikâyetlerinin başında yer almaktaydı. Vergilerle ilgili şikâyetler 1847 yılından itibaren daha belirgin bir hale geldi. Şikâyetlerin önemli bir bölümü de cizye vergisi ile ilgiliydi. Nitekim, Bosna'ya özel bir memuriyetle giden Mirliya Arif Paşa, eyaletteki incelemelerini bildirdiği Mayıs 1847 tarihli yazısında, Saraybosna Metropolit İgnatyuz ile yaptığı görüşmenin neticesinde cizye konusundaki şikâyetleri merkeze bildirmekteydi. İgnatyuz'a göre Bosna'daki gayrimüslimler cizyelerini zamanında ödedikleri halde Tanzimatın eyalette uygulanmamasından dolayı, sipahi zulmüne maruz kalmaktaydılar.¹ Aynı tarihlerde Saraybosna Metropolit'i'nin bahsettiği şikâyetler, daha kapsamlı olarak, bu kez Sırbistan'a geçen reaya tarafından Belgrad Muhafızı Selim Bey vasıtasıyla Bâbîâli'ye bildirildi.

Cizye konusundaki sorunlar şu sebeplerle ortaya çıkmaktaydı. Tahsil edilen cizyeye karşılık her kişiye ayrı bir cizye kağıdı verilmesi gerektiği halde, genellikle hane başına bir kağıt verilmekteydi. Daha sonra bu kişilerden birisi başka bir yere gidecek olduğunda, tekrar kağıt verilerek cizye talep edilmekteydi. Bu ise çifte vergilendirmeye sebep olduğundan, önemli bir şikâyet konusuydu.² Bunun yanı sıra, yeni doğan erkek çocuklar için cizye talep edilmesi; defterde kayıtlı olmasına rağmen artık hayatta olmayanlar için de cizye alınması; ödeme gücü olmayanların cizyelerinin üzerlerine zimmet kaydedilerek sonraki senelerde bir defada peşin olarak istenmesi de şikâyetler arasındaydı.³ Cizye konusundaki şikâyetler, vergiye dair diğer sorunlarla birlikte Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek, eyaletteki vergi ile ilgili usûlsüz uygulamalar yasaklandı.⁴

Bosna Eyaleti'nde yaşayan gayrimüslimlerden fetihten beri cizye her zaman edna seviyesinde alınagelmişti.⁵ 1841 yılında eyaletten toplam 80.000 cizye kağıdına karşılık olarak 1.400.000 kuruş (2.800 kese) cizye tahsil edildiği anlaşılmaktadır.⁶ Buna göre bir cizye mükellefinin ödediği cizye miktarı ortalama 17,5 kuruş idi. Bu miktar, eyaletten alınan cizyenin edna seviyesinin bir miktar üzerinde gerçekleştiğini

¹ BOA., İ. MSM., Nr. 2312, Lef 5, 28 Nisan 1847/ 12 Ca 1263 tarihli irade ekinde.

² Diğer yandan, cizye kağıdı verilmeden tahsil edilen cizyeler ise muhtemelen hazineye gönderilmeyerek, cizyedarların ceplerinde kalmaktaydı.

³ BOA., İ. MSM., Nr. 2314, 11 Ca 1263/ 27 Nisan 1847, Lef 3: Belgrad Muhafızı Selim Bey'in tahrirâtı.

⁴ BOA., İ. MSM., Nr. 2314, Lef 6: 7 Temmuz 1847 / 23 B 1263 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; Lef 7: 20 Temmuz 1847/ 6 Ş 1263 tarihli irade.

⁵ Bosna'nın yanı sıra Karadağ ve Sırbistan gibi sınır bölgelerinde bulunan eyaletlerde yaşayan gayrimüslimler de cizyelerine en alt seviyeden ödemekteydiler (Mustafa Erkal – Halil İncılık, "Cizye", *DİA*, VIII, 47).

⁶ 1.400.000 kuruş / 80.000= 17,5 kuruş (BOA., İ. MVL., Nr. 326, 30 Nisan 1841/ 8 Ra 1257).

göstermektedir. Bunun nedeninin ise eskidenberi uygulandığı üzere eyaletteki bazı kazalardan 5'er 10'ar kuruş noksan veya fazla cizye tahsil ediliyor olması olabilir.¹

Cizyenin tahsili usulüne gelince, Tanzimatın uygulanmasından önce, diğer vergilerde olduğu gibi, cizye de her yıl eyalet valisine belli bir bedel karşılığında iltizama verilmekteydi.² Tanzimatın uygulanmasından önceki yıllarda bu bedel genellikle 1.654.000 kuruş idi. Bosna valisi de bunu 30 yük (3.000.000 kuruş) karşılığında eyaletin ileri gelenlerine iltizama verilmekteydi.³ Öyle anlaşılmaktadır ki, cizye mültezimleri ise ödedikleri bu yüksek bedeli karşılayıp, bir de üzerinden kazanç elde edebilmek için çeşitli yollar aramışlardı. Bunların arasında yukarıda bahsedildiği üzere eksik cizye kağıdı vererek, mükerrer cizye tahsil etme veya yeni doğan erkek bebekler ile ölenler için de cizye talep etme gibi usülsüz uygulamalar vardı. Sonuç itibarıyla eyaletten mültezimler eliyle toplanan cizye miktarı 3.000.000 kuruştan daha yüksek miktarlarda gerçekleşmesine rağmen bunun yarıya yakın bölümü valilerin ve mültezim olarak eyalet ileri gelenlerinin ellerinde kalmaktaydı. Bu durum diğer yandan Bosna'daki gayrimüslim cizye mükellefinden alınan cizyenin reel olarak edna seviyesinden daha yüksek bir seviyede gerçekleşmesine sebep olmaktaydı.

Bosna'da Tanzimatın uygulanmasından sonra ise cizyenin tahsil yönteminde de değişikliğe gidildi. Tanzimatın eyalette uygulanmasına geçildiği sırada (1850), yukarıda açıklandığı üzere bütçe açığının çok fazla artması nedeniyle devlet mali sıkıntı içindeydi. Bu sebeple eyaletin 1851 yılı vergileriyle ilgili kararlar alınırken devlet yönetiminin öncelikleri arasında gelirlerin azalmaması önde gelmekteydi. Bu durumda 1851 yılından itibaren cizye bedeli olarak daha önce eyaletten toplanan gelirin eksilmemesi kaydıyla toplanması istenmekteydi. Ancak eyalet gelirleri eskisi gibi valiler üzerine iltizama verilmeyecekti. Eyaletin cizyesinde de diğer vergilerde de uygulanacağı üzere, Tanzimattan evvel valilerin iltizamdan sağladıkları karlar ortaya çıkarılarak yeni miktarlar belirlenecekti.⁴ Yukarıda açıklandığı üzere, 1850 yılı Mayıs'ında gönderilen bir emir ile cizye'nin patrikhanelerce an-cemaatin olarak tahsil

¹ Davut Paşa'nın (1833-1836) ve Vecihi Paşa'nın (1836-1841) valiliklerinde ve ondan önceki dönemlerden beri bu uygulama devam etmekteydi (BOA., İ. MVL., Nr. 326, 30 Nisan 1841/ 8 Ra 1257).

² Eyalet gelirlerinin valilere iltizama verilmesi Tanzimat öncesi devirde, 1811 yılından sonra başvuru genel bir uygulamaydı (Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, XXII, 157).

³ BOA., İ. MVL., Nr. 6509, 26 Şubat 1851/ 24 R 1267 tarihli irade. Bazen de Bosna valisi kendisine iltizama verilen cizyeyi sancaklardaki kaza müdürlerine iltizam gibi vermekte; onlar da istedikleri gibi tevzi' ve tahsil etmekteydiler (BOA., İ. MVL., Nr. 6088, 17 Ocak 1851/ 14 Ra 1267 tarihli irade).

⁴BOA., İ. MVL., Nr. 6509, 26 Şubat 1851/ 24 R 1267 tarihli irade.

edilmesi istenmişti.¹ Nitekim, Bosna Metropolit 1851 yılının ilk günlerinde Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği yazısında cizyenin cemaatlerin metropolit ve kocabaşları tarafından kendi aralarından seçilecek güvenilir (*mu'teber ve mu'temed*) kişiler vasıtasıyla toplanmasının bazı nedenlerden dolayı Bosna'da uygulanmasının uygun olmayacağını bildiriyordu. Bu nedenler arasında eyaletteki kazaların nüfus defterlerinin henüz tanzim edilmemiş olması başta gelmekteydi.² Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü. Bosna Eyaleti'nde herbir yerin kocabaşları ve papazları hazır bulundukları halde eyalet defterdarı tarafından reayanın nüfus defterlerine kaydedilerek cizyelerinin tahsil edilmesine ve hazineye gönderilmesine karar verildi. Söz konusu karar, 17 Ocak 1851 tarihli irade ile onaylandı.³

1853 senesi sonuna doğru Bosna Eyaleti'nin cizyesi yeniden gündeme geldi. Maliye Nezareti'nden alınan karar ve Meclis-i Muhasebe Dairesi'nin hazırladığı mazbata ile Bosna Eyaleti cizyesinin de diğer yerlerde olduğu gibi üç sınıf olarak (*âlâ, evsat, edna*) tahsil edilmesi öngörüldü. Konunun Meclis-i Vâlâ'da görüşülmesi sırasında eski Bosna Defterdarı Abdülvahâb Efendi İstanbul'a çağırılarak görüşüne başvuruldu. Abdülvahâb Efendi, eyalette cizyenin eskidenberi yalnız edna itibarıyla tevzi' ve tahsil edildiğini; âlâ ve evsat seviyelerinde cizye vermesi gereken gayrimüslimlerin sayısının son derece az olduğunu⁴ belirterek, reaya arasında çıkacak dedikodu ve rahatsızlığa değmiyeceğini ifade etti. Sonuç olarak, Meclis-i Vâlâ'nın özellikle devletin sınır bölgesinde yaşayan reayanın her şekilde hoş tutulması düşüncesiyle cizyenin yine eskiden olduğu üzere ednâ seviyesinde tahsiline devam edilmesine dair kararı 30 Aralık 1853 tarihli irade ile onaylandı.⁵ Cizye 1855 yılında tamamen kaldırılana kadar bu şekilde tahsil edildi. Son cizye ise Muharrem 1271 ile Muharrem 1272 tarihleri arasında toplanmıştır.⁶

¹ Cizyenin rüesâ-yı rûhâniye marifetiyle an-cemaatin tahsiliyle patrikhaneler tarafından hazineye teslimi hakkında irade-i seniyyeyi mübellîğ 26 Mayıs 1850 / 14 B 1266 tarihli buyruldu (Sarkis Karakoç, *Külliyyât-ı Kavânîn*, haz. M. Âkif Aydın, F. Gedikli, M. Akman, E. Ekinci, M. Kenanoğlu, Ankara 2006, I, 238).

² Eyalette meydana gelen isyan nedeniyle ortalıkta dolaşan meçhul kişilerin reayan cizye kabzımallarının ellerindeki cizye bedellerini gasb etmeleri de ihtimal dahilindeydi (BOA., İ. MVL., Nr. 6088, 17 Ocak 1851/ 14 Ra 1267 tarihli irade ekinde Bosna Metropolit'i'nin yazısı).

³ BOA., İ. MVL., Nr. 6088, 6 Ocak 1851/ 3 Ra 1267 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; 17 Ocak 1851/ 14 Ra 1267 tarihli irade.

⁴ Bosna'nın 1851 yılı resmi nüfus kayıtlarının da bu görüşü doğruladığını görüyoruz. Öyle ki, eyalette yaşayan gayrimüslim cizye mükelleftelerinin 1.305' inin âlâ, 5.198'inin evsat ve 152.781'inin ise edna seviyesinde olduğu görülür (BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1453 ; Tablo 5.5.).

⁵ BOA., İ. MVL., Nr. 11797, 21 Aralık / 20 Ra 1270 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; 30 Aralık 1853 / 29 Ra 1270 tarihli irade.

⁶ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000, s.70.

3.2.6 Bedel-i Askeri Vergisi

Kırım Savaşı'nın neden olduğu atmosfer nedeniyle cizye 14 Mayıs 1855 tarihinde ilân edilen bir karar ile lağvedildi.¹ Buna göre, gayrimüslim teb'adan askerlik bedeli olarak alınmakta olan cizyenin yerine yapılacak yeni bir düzenleme getiriliyordu. Bu düzenleme yapılacak nüfus sayımı neticesinde karara bağlanacaktı. Asker ihtiyacı gözönüne alınarak gayrimüslimlerin askere alımı gerçekleştirilecek; ihtiyaç harici olan gayrimüslim nüfus ise askerlik hizmeti karşılığı olarak “iane-i askerî” ödeyecekti. 9 Ocak 1856'da yayınlanan bir *hatt-ı hümayunla*, gayrimüslimlerin orduda asker olarak istihdam edilecekleri bir kez daha onaylandı ve 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nda da yer aldı.² Böylelikle Kırım Savaşı (1853-1856) nihayetinde yapılacak antlaşmaya esas olmak üzere imzalanan Viyana Protokolünde kabul edilen hristiyan ve müslüman teb'a arasındaki hukuki eşitlik bir kez daha kuvvetlendirilmiş oldu.³

Ancak, hem müslim hem de gayrimüslim kesim, gayrimüslim teb'anın askere alınması kararından memnun olmadılar. Konu hakkında devrin idarecileri arasındaki fikir uyuşmazlığı da eklenince gayrimüslimlerin askere alınması gerçekleştirilemedi. Ancak askerlikten affedilmeleri karşılığında *bedel-i askerî* vergisi alınmasına geçildi.⁴

Bedel-i askerî vergisi, 15 ila 75 yaş arasındaki gayrimüslim erkek nüfusu kapsamaktaydı. Bunun yanı sıra, 15 yaşından küçük ve 75 yaşından büyük olanlar, hastalar, iş göremez durumda olanlar, fakirler, papaz ve diğer ruhbanlar bedelden muaftı. Bunların hisseleri diğerlerine taksim edilirdi. Ayrıca ilk zamanlar bedel ödemekle mükellef tutulan hristiyan kıptiler de, müslüman kıptilerin askere alınmamasından dolayı daha sonra vergi kapsamından çıkarıldılar. Çiftliklerde çalışmak amacıyla Bosna Eyaleti'ne gelmiş olan yabancılar da bedel kapsamı dışında tutuldu.⁵

Osmanlı Devleti, cizyenin yerine ikame edilen bedel-i askerî vergisinin miktarını belirlerken ortalama olarak “evsat”seviyesini ölçü aldı.⁶ Bedel-i askerî de, daha önce

¹ TV., Nr. 523, 14 Mayıs 1855/ 26 Ş 1271. Kararın alınmasında etkili olan nedenler ve dış faktörler için bkz. Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 55-60.

²Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 61; Fermanın metni için bkz. *Düstur*, 1. tertib, I, 7-14.

³ Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 117.

⁴ B. Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, *Belleten*, 8/ 29 (1944), s. 630.

⁵ Ufuk Gülsoy, *A.g.e.*, s. 81-83.

⁶Ufuk Gülsoy, *A.g.e.*, s. 58n. Bedel-i askerînin hesaplanma yöntemi için bkz. aynı eser, s. 73-76.

cizyede uygulandığı gibi kaza meclisleri tarafından an-cemaatin olarak dağıtılarak; kocabaşlar ve muhbirleri vasıtasıyla tahsil ediliyordu. Mâliye Nezareti'nce belirlenen bedel-i askerî vergileri kaza meclisleri tarafından kazaya bağlı köy ve mahallelelere dağıtılırken buraların ödedikleri “vergi”ler veya önceki yıllarda ödedikleri cizye miktarları dikkate alınıyordu. Bosna Eyaleti'nin 1274 yılı bedel-i askerîsi, 1271 yılında toplanmış olan cizye miktarlarına göre taksim ve tahsil edilmişti.¹

Tablo 3.5. Bosna Eyaleti'nin 1280 (1863-1864) Yılı Bedel-i Askerî Vergisi Gelirleri²

ancak	Bedel-i askeri (kuruş)
Saray	284.481
Travnik	478.859
Yenipazar	396.595
Banaluka	658.342
Hersek	767.777
Bihke	496.307
İzvornik	680.163
Toplam	3.762.524

Bosna Eyaleti'nin 1280 (1863-1864) yılına ait bedel-i askerî vergisi geliri toplam 3.762.524 kuruş idi. En fazla bedel-i askerî vergisi ödeyen sancaklar ise sırasıyla Hersek (767.777 kuruş), İzvornik (680.163 kuruş) ve Banaluka (658.342 kuruş) olmuştur. Bedel-i askerî vergisinin aynı yıl eyaletin toplam vergi hasılatına oranı ise % 9,7 idi.³

İmparatorluğun Rumeli ve Anadolu kısmındaki sancakların bedel-i askerî miktarlarını gösteren başka bir deftere göre ise Bosna Eyaleti'nin toplam bedel-i askerî vergisi 3.426.065 kuruş olarak verilmektedir. Söz konusu defterde eyalete bağlı sancaklara ait bedel-i askerî vergisi miktarları ise büyükten küçüğe doğru olmak üzere, İzvornik (690.705), Banaluka (638.820), Hersek (627.765), Travnik (504.870), Bihke (498.695), Saraybosna (237.375) kuruştur. Aynı kaynakta, imparatorluğun Rumeli tarafından alınan bedel-i askerî miktarı, İstanbul dahil olmak üzere 44.017.010 kuruş;

¹ Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 80.

² BOA., *ML.VRD.*, Nr. 3526, 1280 (1863-1864).

³ Aynı yıl eyaletin vergi gelirleri toplamı 38.949.844 kuruştur (BOA., *ML.VRD.*, Nr. 3526, 1280 (1863-1864)).

Anadolu tarafından alınan ise 16.568.815 kuruştur.¹ Buna göre Bosna Eyaleti'nin imparatorluğun geneline oranla ödediği bedel-i askerî miktarı % 5,6 ve Rumeli tarafına oranla ödediği miktar ise % 7,8 olduğu görülmektedir. 1860 yılı resmi nüfus rakamlarına göre², Bosna nüfusunun imparatorluğun Rumeli tarafında yaşayan nüfusa oranının yaklaşık %13 olduğunu ve yine Bosna nüfusunun %60'ını gayrimüslimlerin oluşturduğunu düşündüğümüzde Bosna'dan alınan bedel-i askerî nispetinin (%7,8) oldukça düşük seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Bu oranlar, cizye vergisinden bedel-i askerîye geçişte, Bosnalı gayrimüslimlerin eskiden beri en düşük seviyeden (edna) ödedikleri cizye bedellerinin esas alınmış olması ihtimalini güçlendirmektedir.

¹ BOA., *ML. VRD.*, Nr. 5156, tarihsiz.

² Bkz. BOA., *ML.CRD.*, Nr. 1924, 1276/ 1859-1860 (Tablo 5.8).

4. BÖLÜM

TOPRAK REFORMU TEŞEBBÜSLERİ

Bosna ve Hersek'te, fetihden bu yana, imparatorluğun geriye kalan kısmından farklı ve istisnai koşulların hüküm sürmesinin en önemli nedenlerinden birisi, burada oluşmuş olan toprak ve ona bağlı mülkiyet ve üretim ilişkileridir. Girişte Bosna'nın toprak sisteminin özellikleri, babadan oğula geçen timarlar (*ocaklık timar*) ve imtiyaz sahibi yerli askeri sınıf (*kaptanlıklar*) izah edilmişti. Bu bölümde ise sözkonusu sisteminin doğal sonucu olarak Bosna ve Hersek'te 19. yüzyıl boyunca hüküm süren toprak mülkiyeti ve ona bağlı üretim ilişkilerini, bu yapının yarattığı sorunlar ile Tanzimat idaresinin bu sorunlara yönelik çözüm arayışları ele alınacaktır.

4.1 TARIMSAL ÜRETİM VE OLUŞTURDUĞU SOSYAL YAPILAR

Bosna'da 17. yüzyıldan itibaren oluşmuş olan toprak sistemi ve ona bağlı yapılar 19. yüzyılda da çok fazla değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmekteydi. Eyaletin sosyal ve ekonomik yapısını oluşturan üç temel unsur ve onların etrafında şekillenen mülkiyet ve üretim ilişkileri kısaca şöyleydi: Bosna halkının bir kısmını timar sahibi ve kale hizmetinde bulunanlar (eski adıyla kaptanlar), ikinci kısmını ise toprak ve emlak sahibi müslümanlar (*ashâb-ı alâka*) oluşturuyor olup. aşağıda açıklanacağı üzere, bu iki sınıf genellikle içiçe geçmiş bir durumdaydı. Üçüncü kısım ise emlak ve toprağa sahip olmayan yalnız kiracı (*müste'cir*) olarak köy ve çiftliklerde yaşayan hristiyanlardı. 19. yüzyıl boyunca Bosna'daki sözkonusu hristiyan teb'a *reaya* olarak anılmıştır. Eyaletin kendine özgü sosyal yapısını merkezi idare aynen bu şekilde tanımlamaktaydı.¹

¹ Merkezden Ömer Paşa'ya verilen talimatnâmede Bosna ahalisi hakkında verilen ilk bilgilerden ilki Bosna'daki mevcut sosyal yapının tarifi olmuştur (BOA., A. DVN., Nr. 64-53, 1850/ 1266).

4.1.1 Çiftlik sistemi ve Bosna'da Toprağın Sahipleri (*Ashâb-ı Alâka*)

Klasik Osmanlı toprak sisteminde, temel tarımsal birim olarak ortaya çıkan çiftlikler, bir köylü hanesinin geçimini sağlayacak büyüklükte arazi parçasının¹ belirlenmiş şartlar dahilinde köylülerin tasarrufuna verilmesiyle oluşmaktaydı. Çift-hane sistemi² olarak tanımlanan ve başlangıçta *reayanın*³ tasarrufuna verilmiş miri arazi statüsünde bulunan bu çiftlikler 16. yüzyıldan itibaren büyük bir değişim geçirdi. İç kargaşa dönemlerinde köylülerin terk ettiği toprakların ele geçirilmesi yoluyla reayanın işlediği miri arazinin büyük toprak sahiplerinin çiftliklerine dönüşmesine neden oldu.⁴ Bazen de köylüler işletme hakkını elinde bulundurduğu araziye borçlarına karşılık yerli sipahi veya ulemeden olan tefecilere devretmek zorunda bırakıldı. 17. yüzyılın sonlarından itibaren iltizam sisteminin dönüşümü çerçevesinde devletin gelir toplama hakkını miras bırakma hakkıyla, hayat boyu devrettiği malikâne sahipleri - ki bunların çoğunluğu yönetici askeri sınıfın üyeleri idi- toprağın gerçek sahibi haline gelirken toprağı işleyen köylüler de onların kiracıları oldular. Mukataaların ömür boyu geçerli olacak hale gelerek malikâne sisteminin geçilmesiyle bu topraklar malikâne sahiplerinin mülk arazileri haline dönüştüler.⁵ Diğer taraftan 17. yüzyıldan itibaren toprağın denetimini büyük ölçüde ellerinde tutan âyanlar, 18. yüzyıldan itibaren dış pazarlardan gelen taleplere yönelik olarak terk edilmiş toprakları da tarıma açmak suretiyle çiftlik-köy de denilen plantasyon çiftlikleri oluşturdular.⁶

Bosna'daki toprak sisteminin büyük ölçüde fetihden önceki yapıyı devraldığı genel olarak kabul gören bir görüştür. Osmanlı fethinden önce Bosna'da, Osmanlı'daki çiftlik benzeri *baştina*⁷ denilen toprakların, hizmetleri karşılığında hristiyan sipahilere verildiği bilinmektedir.⁸ Barkan, baştinaları, Bosna Krallığı devrinde asil sınıfın

¹ Çiftliğin büyüklüğü toprağın verimine göre 60 ile 150 dönüm arasında değişiyordu (Halil İnalıcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, s.18).

² Bkz. Halil İnalıcık, "Çiftlik", *EI*, 1965, II, 32-33.

³ Devlet toprağını tasarruf eden köylü manasında olup, sadece gayrimüslimler kastedilmemektedir.

⁴ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası : Celali İsyanları*, YKY, İstanbul 2009.

⁵ Halil İnalıcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, s.23.

⁶ Halil İnalıcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *a.g.e.*, s.25-29.

⁷ Osmanlı raiyyet çiftliğine denk düşen Balkan köylü aile çiftliği (Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s.450). Barkan ise baştinayı aile mülkü ve mülk timarı olarak nitelendirmektedir (Ö. Lütfi Barkan, "Timar", *İA*, İstanbul (MEB) 1979, XII/1,294).

⁸ Halil İnalıcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1995, s. 172.

tasarrufunda bulunan mülk timarları olarak tanımlamaktadır.¹ Başına sahipleri, onları satmak, vakfetmek veya miras bırakmak gibi haklara sahipti.² Fetihden sonra, topraklarına dokunulmayan bu yerli toprak sahibi sınıf, büyük ölçüde islamiyete geçtiğinden mevcut mülkiyet yapısı bir anlamda korunmuştu.

Bosna'daki miri arazinin mülk araziye dönüşme süreci ise 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yukarıda anlatıldığı üzere ocaklık timarların verilmeye başlamasıyla gerçekleşti. Hamdija Kreševljaković, eyalete ait vergi gelirlerinin hemen hemen tamamının kaptanlara iltizam olarak verildiğini belirtmektedir. Yılda iki taksit halinde toplanan örfi vergilerle, cizye ve diğer vergiler de buna dahildi.³ Bu nedenle Bosna kaptanlarının birçoğu aynı zamanda mültezimdi.⁴ Hatta kaptanlara malikâne olarak verilen has topraklarına ait gelirlerin yanısıra, cizye, nehir ve köprülere ait geçit vergileri ile gümrüklerin de malikâne olarak verildiği anlaşıyor.⁵ 1811'den sonra malikâne sisteminin daraltılmasıyla birlikte kontrolü hazineye geçen mukataalar eyalet valilerine iltizama verilmeye başlandı ve 1811-39 yılları arasında tüm mukataalar vali, mütesellim ve voyvodalara iltizama verilerek idare edildi.⁶ Bu sistem Bosna'daki topraksız köylülerin vergi yükünü daha da arttırdı. Çünkü, Bosna'da valilere iltizama verilen devlet gelirleri, iki ya da üç katına yeniden eyaletin ileri gelenlerine iltizama verilmekteydi. Bosna'da yerli ailelerin ve kaptanların elindeki büyük timar ve zeamet arazilerinin miras yolu ile intikaline müsaade eden bu yapı 19. yüzyıla gelindiğinde iltizam sistemini de elinde bulunduran güçlü bir toprak sahibi zümrenin (*ashâb-ı alâka*) teşekkülüne neden oldu.

Yukarıda açıklandığı üzere Bosna için büyük toprak sahiplerinin oluşum süreci daha erken bir dönemde başlamıştı. Eyaletin Avusturya sınırındaki özel mevkii, oradaki idarî yapının da farklı bir şekilde gelişmesine neden oldu. Bu durum, imparatorluk sınırlarındaki çok sayıdaki kaleyi korumakla ve seferlere asker sağlamakla yükümlü güçlü bir askeri sınıfın, kaptanlıkların oluşmasına neden olmuştu. Kaptanlıklar, 1835

¹ Ö. Lütfi Barkan, "Timar", 294.

² Ö. Lütfi Barkan, "Timar", 294.

³ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije U Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, OOUR, Sarajevo 1980, s. 55-56.

⁴ Eğer iltizam olarak satın alınan vergi gelirlerinden, örfi verginin içinde olduğu gibi, bazı memurların maaşları da ödeniyorsa bu beratta belirtiliyor ve mültezim bu maaşları da ödemek zorunda kalıyordu (Hamdija Kreševljaković, *a.g.e.*, s. 56).

⁵ Hamdija Kreševljaković, *a.g.e.*, s.56-59.

⁶ Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, XXII, 157.

yılında kaldırılmışsa da, mevcut yapı çok fazla değişmeden devam etti.¹ Bu tarihten sonra eyaletin eski kaptanları, yeni mütesellimleri² oldular. Yukarıda bahsedildiği üzere, redif teşkilatının kurulmasıyla birlikte üzerlerine birer de askeri pâyê eklediler. Zaten birçoğu kapıcıbaşılık payesi de alarak mali imtiyazlar elde etmişlerdi.³ Sahip oldukları toprakların büyüklüğü ise tartışılmazdı. Bosna hanedanı mensupları, 19. yüzyıla gelindiğinde elde ettikleri bu çok katmanlı imtiyaz halkaları sayesinde eskisinden de güçlü hâle geldiler.

Örneğin her ikisi de Saray hanedanına mensup olan Mustafa Paşa ve Fazıl Paşa'lar bu çok katmanlı imtiyaz benzetmesine çok iyi iki örnek figürdür. Fazıl Paşa hem Saray mütesellimi, hem timarlı redif süvari mirlivası hem de mültezimdi; ayrıca kapıcıbaşılık payesi vardı ve büyük toprakları elinde bulunduruyordu.¹ Mustafa Paşa, farklı zamanlarda Saray ve Gradčaniće mütesellimliği yaptı. Fazıl Paşa gibi, aynı zamanda timarlı redif mirlivası ve kapıcıbaşılık rütbesine sahipti.² Üstelik her ikisi de Tanzimatın ilânıyla oluşturulan yeni eyalet meclisinin de üyesiydiler. Sonuç olarak yüzyılın ortasına gelindiğinde, eyaletteki müslüman ashâb-ı alâka³, eyalete dair idari, mali ve askeri tüm güç enstrümanlarını elinde toplamıştı. Bu nedenle çok güçlüydüler ve mevcut statükonun devamı için herşeyi yapabilecek motivasyona sahiptiler.

4.1.2 Toprağın İşçileri: Kiracılar ve Ortakçılar

Yukarıda bahsettiğimiz ashâb-ı alâkaya ait büyük çiftlik arazileri üzerinde topraktan başka geçim şansı bulamayan Balkanlı çiftçiler, dağlık bölgelerden inerek müslümanlara ait çiftlikleri kiralamak suretiyle ziraat yapmak ve karşılığını ise ürün ve beye ait topraklarda zorunlu hizmet ederek ödemektedirler.⁴ Bosna Eyaleti'nde yaşayan hristiyanların çoğunluğu Osmanlı kaynaklarında (*zürre*) olarak geçen çiftçilerdi. Büyük bir kısmının kendine ait toprağı yoktu.⁵ Ashâb-ı alâkanın sahip olduğu çiftliklerde kiracılık veya ortakçılık yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. 1843 yılında Bosna'nın bazı yerlerinde çıkan isyanı araştırmak maksadıyla Bosna'ya gönderilen İzzet Paşa, merkeze yazdığı raporunda buradaki sosyo-ekonomik yapıyı da açıklar. Raporda, 20 – 30 hane

¹ Cevat Eren, *a.g.e.*, s. 157; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije U Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, OOUR, Sarajevo 1980.

² Yücel Özkaya, “Mütesellim”, *DİA*, XXXII, 203-204.

³ Kapıcıbaşılık son yüzyıllarda rütbe veya pâyê olarak verilmeye başlanmıştı. Bu nedenle bazı ayanlara da tevcih edilir olmuştu. 17.yüzyılda kendilerine büyük timarlar verildiği bilinmektedir (Abdülkadir Özcan, “Kapı Halkı”, *DİA*, XXIV, 346-347).

dışında, Bosna reayasının emlak ve arazilerinin olmadığı, reayanın büyük bir kısmının müslüman toprak sahiplerinin çiftliklerinde eski devirlerde oluşturulmuş usüllerle, 1/9, 1/5, 1/4, 1/3 ve yarıcılık usülüyle ortakçılık yaparak geçimlerini sağladıkları ve 1/9 ve 1/5 olan yerlerde ise angarya hizmetinde bulunarak barındıkları belirtilmekteydi.⁶

Sistemin nasıl işlediğini daha iyi kavramak açısından, tarımsal üretim mekanizması içerisinde *kiracılık* ve *ortakçılık* şeklinde tanımlanan kategorinin açıklanması yararlı olur. Kiracı, yani icar eden (*müste'cir*), toprağı kiralayarak üretim yapan, karşılığında toprak sahibine aynî veya nakdî olarak bir bedel ödeyen kişilere verilen isimdi. Buna yakın bir diğer kategori olan, ortakçı ve bazen de yarıcı olarak anılanlar ise, toprağı olmayan ancak toprak sahibinin toprağını, onun verdiği araç gereç, hayvan vs. kullanarak işleyen kişidir.⁷ İnalçık, ortakçılığı tanımlarken şu ifadeleri kullanıyor. “ Tapu sistemi çerçevesinde toprağın tasarrufunu ve işleme hakkına sahip olan reayanın aksine, ortakçı başka birine ait toprağı işler. Toprak sahibi genellikle üretim araçlarını temin eder, bazen barınacak yer de verir ve ürünü eşit olarak paylaşırlar.”⁸

Ortakçı ve toprak sahibi arasındaki ekonomik ilişkinin düzeyi bulundukları yerdeki emek gücüne göre değişkenlik gösterir. Bazen üretimin yarısı ortakçada kalır, yarısı toprak sahibine verilir; bazen Bosna Eyaleti'nde genel olarak geçerli olduğu üzere, ürünün üçte ikisi ortakçada kalırken, üçte biri toprak sahibine verilirdi. “Üçleme” terimiyle kastedilen budur ve Bosna Eyaleti'ne özgü bir terimdir.

¹ BOA., İ. MSM., Nr. 2318, Lef 2: 27 Z 1263 tarihli Meclis-i Valâ Mazbatası.

² BOA., İ. MSM., Nr. 2312, Lef 5: 2 C 1263 tarihli Meclis-i Valâ Mazbatası; İ. MSM., Nr. 2316, 24 Ekim 1847/ 14 Za 1263.

³ Bu kesime dair kimi yerde getirilen bey, toprak ağası, ayan, müslüman ileri gelenler (*muslim notables*) tanımları anlam olarak birbirine son derece yakındır.

⁴ Barkan, Balkan topraklarında hüküm süren toprak ilişkilerini hem fetihten önceki , hem de Osmanlı idaresi altındaki şekliyle kapsamlı olarak ortaya koyuyor. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 402-414.

⁵ Ancak yapılacak yeni çalışmalar, Bosna'nın her yerinde durumun bu genellemeye uymadığını gösterebilir. Banaluka sancağına ait nüfus sayımı sırasında 323 emlak sahibi kadının da sayılmış olduğunu hatırlamakta fayda vardır.

⁶ “..Bosna reayasının emlak ve arazileri olmayub bazen sâhib'ül-arazi reaya bulunur ise de cümlesi 20-30 hane reayadan ibaret olduğu ve küsürleri ehl-i islamdan arazi ve emlak ashâbının çiftliklerinde evailde birer usûle rabt ile yani husûle gelen mahsûlattan hakk-ı arazi olarak mahalline göre dokuzda veya beşte ve dörtte ve üçte birer ve bazı mahallerde nisf mahsûl alarak ve dokuzlu ve beşli olan mahallerde tahammülüne göre angarya işlettirerek reaya taifesi ikamet ve iskân olunmuş...” (BOA., İ.MSM., Nr., 2294, 23 Aralık 1843/ 1 Z 1259); Aynı konuda, Michael Palairret, *Balkan Ekonomileri, 1800-1914*, çev. Ayşe Edirne, İstanbul 2000, s.153.

⁷ Kiracılık ve ortakçılık terminolojisine dair bkz. Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara 2004.

⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 455.

Ortakçılığın egemen olduğu Makedonya, Teselya, Niş gibi birçok bölgede ortakçıya ürettiği ürünün bir kısmını toprak sahibine vermesinin yanında *angarya* adı altında bazı hizmetleri yerine getirme görevi de yüklenir. Angarya Bosna eyaletinin toprak ilişkilerinde en az üçleme usulü kadar önemli bir uygulama olup 19. yüzyıl boyunca gayrimüslim kesim tarafından sürekli şikâyet malzemesi olarak kullanılmıştır.¹ Sonuç olarak 19. yüzyılda Balkanlardaki çiftliklerin birçoğunda egemen olan ortakçılık, kiracılığa nazaran toprak sahibine daha bağımlı bir ilişki türü olmuştur.

4.2 TOPRAK MESELESİNDE REFORM ÇABALARI

Bosna'da yüzyıllardır varolan toprak ilişkilerinin yarattığı sosyal olguların ve son derece güçlü ve doğal olarak statüko yanlısı bir yerel elitin varlığı, reformların buraya götürülmesinde büyük bir engel teşkil etmekteydi. Önce yeniçerilerin kaldırılması sırasında yaşananlar, daha sonra II. Mahmud'un merkezileştirme siyasetine karşı gelişen olaylar, devamında Hüseyin Kapudan isyanıyla eyaletin kendi valisini seçmeye kadar giden yerel talepler hep bu yapının tezahürleriydi. Sıra Tanzimatın uygulanmasına geldiğinde merkezin reformları uygulama isteği karşısında duran en büyük engel yine bu güçlü yapıydı. Bosnalı yerel elit, hem sahip olduğu idari ve mali imtiyazlar nedeniyle her reform teşebbüsü karşısında kolaylıkla yekvücut olabilme hem de topraklarında çalışmak zorunda olan köylüleri kolaylıkla manipüle edebilme potansiyeline sahipti. Bu nedenledir ki Tanzimatın uygulanması burada bu kadar geç gerçekleşebilmiştir. Tanzimat idarecileri, Bosna'yı dönüştürmenin yolunun mevcut toprak sistemini dönüştürmekten geçtiğinin farkındaydılar. Bu nedenle ilk amaçlarından birisi Bosna'daki toprak rejimini ve vergi sistemini yeniden düzenlemeye çalışmak oldu.¹

Ancak bu noktada belirtilmesi gereken bir husus da Bosna'nın bulunduğu mevki ve nüfusunun kompozisyonu nedeniyle taşıdığı hassasiyetti. Hem Avusturya sınırında yer alması hem de barındırdığı farklı din ve mezheplere ait unsurlar, eyaleti dışarıdan gelebilecek manipülasyonlara açık hale getiriyordu. Bu nedenlerle yüzyıllardır varlığını korumuş olan sosyo-ekonomik dengeleri bir anda ters yüz etmek sistemin tamamına

¹ Balkanlardaki ortakçılık uygulamaları için bkz. Michael Palairret, *a.g.e.*, s. 242, 392-93.

zarar verebilirdi. Bu hususiyetler gözönüne alınırsa, merkezî iradenin Bosna’da reformları uygulamaya yönelik adımlarını neden bu denli itinayla attığı daha rahat anlaşılabilir.

Bosna’da Tanzimatın uygulanmasına resmen 1850 yılında geçilmişse de Tanzimat sürecinin 1839’dan itibaren merkezin toprak ilişkileri alanında yaptığı düzenlemeler konumuz dahilinde incelenecektir.

4.2.1 Tanzimatın Uygulanmasından Önceki Toprak Düzenlemeleri (1839-1850)

Yukarıda detayları açıklanan mülkiyet yapısı nedeniyle yerli müslüman hanedanların elinde birikmiş olan zenginlik ve bunun sonucu gayrimüslim çiftçilerin aleyhine gelişen mülkiyet-üretim ilişkileri Tanzimatın ilanından sonra daha belirgin hale geldi. Kaynaklara Bosna reayasının “ashâb-ı alâka” tarafından gördükleri “mezâlim ve taaddiyat” şeklinde yansıyan bu durum, merkezi hükümet nezdindeki ilk önemli yankısını 1842 yılında Hüsrev Paşa’nın valiliği zamanında buldu.

4.2.1.1 Hüsrev Paşa Devrinde Yapılması Tasarlanan Düzenlemeler

Bosna Valisi Hüsrev Paşa², 1842 yılında reayanın memnuniyetsizliğini yatıştırmak amacıyla toprak sahipleri ile çiftçiler arasındaki ilişkileri düzenleyen bir emri uygulamaya koydu. Bu düzenlemenin gerekçesini, eyalette son zamanlarda kötüleşen toprak ilişkilerine, toprak sahiplerinin reayaya karşı yaptıkları baskı ve zulümlere dayandıran Hüsrev Paşa, toprak sahiplerinin düzenlemedeki kurallara uyacaklarına dair taahhüdlerini içeren bir mahzarı da Bâbîâli’ye sundu.³ Her iki taraf için de bazı kurallara uyma zorunluluğu getirildi. Söz konusu düzenlemeye dair alınan

¹ Justin McCarthy, “Ottoman Bosnia, 1800 to 1878”, *Population History of The Middle East and The Balkans*, İstanbul 2002, s. 160-161. McCarthy’ye göre Osmanlı idaresi bu konuda başarısız olmuştur.

² 1840 (1256) yılında Vecihi Paşa’nın görevden alınmasıyla, Belgrad muhafızı Samakolu Ferik Hüsrev Paşa vezirlik rütbesi ile Bosna Valisi tayin edildi (BOA., İ. DH., Nr. 1159); Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’ânivîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, aktaran: Yücel Demirel, YKY: İstanbul 1999, VI, 1069; Ocak 1841 ile Ekim 1843 arasında Bosna valiliği görevinde bulundu (Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul Aralık 1999, s. 122); Daha önceki memuriyetleri arasında Sofya mutasarrıflığı (1838) Kıbrıs Muhassıllığı (Aralık, 1838), Niş Mutasarrıflığı vardır. 1839’da Belgrad Muhafızlığı yapmış olup; Aralık 1840’ta vezaretle Bosna valiliğine atanmıştır. Ardından Edirne (1843), Yanya (1844) ve Harput (1846) valiliklerinde bulunmuştur. 1846’da vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, İstanbul 1996, 302).

³ BOA., İ. MSM., Nr. 2288, 6 Temmuz 1842 (27 Ca 1258).

kararların oluşum süreci hanedan mensuplarından İzvornik ve Tuzla mütesellimleri Mahmut Paşa ile Mehmet Fazıl Paşa, kazaların mütesellimleri, eyalet yöneticileri ve ileri gelenlerin katılımlarıyla oluşturulan meclis ortamında gerçekleşti.¹ Yukarıda bahsedildiği gibi, bu kişilerin birçoğu hem toprakların sahipleri hem de mültezimleri idi. Burada alınan kararlar padişahın 6 Temmuz 1842 tarihli iradesiyle onaylandı.² Hüsrev Paşa, düzenlemeyle ilgili emri Hersek ve Yeni Pazar da dahil olmak üzere Bosna'daki tüm kadılıklara gönderdi ve teb'aya ilan edilmesini istedi.³ Kazalara gönderilen buyuruldularda, kurallara uymayanların cezalandırılacakları kesin bir dille ilan ediliyordu.

Bosna Eyaleti'nde toprak ilişkilerine dair bu düzenleme, önemli bazı unsurları barındırıyordu. Öncelikle çiftlik sahibi (*ashâb-ı alâka*) ve sipahiler ile çiftçiler (*reaya* veya *zürre*) arasındaki yükümlülükler belirli kurallara göre yeniden düzenlendi. İkinci olarak, toprak sahiplerinin çiftçilerden *bidâd*⁴ gibi keyfî vergileri almaları yasaklandı. Bunların yanısıra, toprak sahiplerinin çiftçileri hangi koşullarda topraklarından çıkarabileceği ve çiftçilerin hangi şartlarda toprakları terk edebileceği konularında bazı bağlayıcı kurallar getiriyordu.

Düzenleme çiftçilerin topraktan çıkarılacak üründen aynî ve nakdî olarak ne kadarını toprak sahibine vereceğini de kurallara bağlıyordu. Buna göre bir araziden toprak sahiplerine verilecek bedel 1/9'luk öşür ile sınırlamaktaydı. Kiranın oranı ile ilgili bir sınır getirmekle birlikte bu orandan fazla olmamak kaydıyla kiranın belirlenmesini çiftçilerle toprak sahipleri arasındaki anlaşmaya bırakmaktaydı.

Çiftçilerin ürünleri üzerinden toprak sahiplerine ödedikleri kiralar (*arazi hakkı*) ve vergiler de düzenlendi. Öyle ki çiftçilerden kira olarak, arazi hakkı adı altında alınan tütün vergisi %10 olarak belirlendi. Balı olan reayadan alınan öşrü de 1/10 oranıyla sınırlandırılıyordu. Dul reaya kadınlarından senede bir alınmakta olan 1/10 oranındaki kira ve öşür, lahana ve fasülyelerden alınan 1/10 öşür ve 1/9 kira bedeli uygulanmalarına devam edilecekti. Ayrıca öşür toplanması esnasında çiftçilerin maruz kaldıkları bazı zorunlu uygulamaları da yasaklıyordu. Sipahi veya ashâb-ı alâka kendi

¹ Tevfik Güran – Ahmet Uzun, “Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)”, *Belleten*, 70/259 (2006), s. 878. Makale Tanzimat öncesi düzenlemelerle, 1858 yılında yapılan düzenlemeye dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır.

² BOA., İ. MSM., Nr. 2288, 6 Temmuz 1842/ 27 Ca 1258.

³ *Saraybosna Şer. Sic.*, Nr. 79, s. 237-242, 29 Mart 1843/ 27 S 1259.

⁴ hisse, bedel verme

özel işleri veya âşar tahsili amacıyla köylere gittiğinde reayadan bedelsiz olarak hiçbir şey istemeyecek; ihtiyaç duyduğu yem ve yiyecekleri ancak bedeli karşılığında alabilecekti.

Bunun yanısıra sipahilerin timarları dahilindeki yerlerin öşrünü almaya aynı yıl hasat vakti gitmesi kaidesi getirilerek köylüler bu konuda maruz kaldıkları uygunsuzluklara karşı korunuyordu. Zira sipahilerin öşür toplamayı kimi zaman bilinçli olarak erteleyerek, ürünlerin fiyatlarının yükseldiği zaman köylere giderek üç beş yıllık öşrü bir defada talep etmeleri çiftçiye zor durumda bırakmaktaydı. Buna göre, öşür sonraki senelere ertelenemeyecek, her yıl hasat zamanı geldiğinde reayanın haber vermesini takiben sipahiler veya görevlendirecekleri subaşılar vasıtasıyla 1/10 oranında tahsil edilecekti.

Reayadan alınan mesnetsiz bazı vergi uygulamaları yasaklanıyordu. Bazı yerlerde reayadan birisi öldüğünde alınan öküz ile dul kadınlardan senede bir kez alınan birer kıyye¹ keten alınmayacaktı. Reaya tarafından toprak sahiplerine ve sipahilere verilen birer kıyye yağ uygulamasına ise devam edilecekti.²

Bunların yanısıra bir diğer düzenleme de reayanın üzerindeki angaryalar konusunda getiriliyordu. Angaryanın oranı, toprak sahibine verilen kira bedelinin oranına bağlı olarak düzenleniyordu. Öyle ki, toprak sahiplerinin 1/9 oranında kira aldığı topraklarda, haftada iki gün, 1/5 oranında kira alınan yerlerde ise haftada bir gün iş görme zorunluluğu getiriliyordu. Bu kurallar haricinde angarya talebinde bulunulması, kadın ve çocukların bedelsiz olarak çalıştırılmaları yasaklanıyordu.

Önemli bir düzenleme konusu ise reayanın hangi şartlarla toprağı bırakabileceği ve çıkarılabileceğine dairdi. Öncelikle toprak sahipleri belirlenen kurallar haricinde bir şey talep ederek bunu kabul etmeyen reyayı topraklarından çıkarma hakkına sahip olamayacaktı. Buna karşılık reayanın belirlenen kurallara uymayarak işini aksatması durumunda ise öncelikle kadı ve zabıtların vasıtasıyla yola getirilmeye çalışılacak; ancak bu yolla sorunun giderilmesi mümkün olmaz ise, topraklardan çıkarılacaktı. Diğer yandan önemli bir sınırlama da çiftçilerin toprakları terketmesine konusundaydı. Geçerli bir nedeni olmaksızın çiftçilerin yerlerini terketmeleri veya çiftlik sahiplerinin

¹ Bir Osmanlı ağırlık ölçü birimi olan kıyye yani okkanın değeri değişiklik göstermektedir. 19. yüzyılda kullanılan kıyye değerleri, Mısır'da 1250 gr, Arnavutluk'ta 1412 gr, Erdel'de 1260, Dubrovnik'de 1336 gr. olarak değişmektedir. Genel olarak ise 1,5 kg.'ı geçmediği anlaşılmaktadır (Cengiz Kallek, "Okka", *DİA*, XXXIII, 338-339).

² Tevfik Güran – Ahmet Uzun, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)", *Belleten*, 70/259 (2006), s. 879.

de onları tahliye etmeleri yasaklandı. Imamović'e göre bu koşulla birlikte hukuki açıdan çiftçiler çiftliklere bağlı hale getiriliyordu.¹

Sonuç olarak, bu düzenlemeye dair üzerinde durulması gereken iki nokta önemlidir. Birincisi bu düzenlemede büyük rol oynayan dış etkenlerin varlığıydı. Tanzimatın ilanının ardından özellikle Avusturya, Prens Metternich vasıtasıyla toprak meselesi yüzünden Bâbîâliye, baskı yapmaktaydı. Bunda reayanın yaşadığı olumsuz koşulların Avrupa'daki yayın organlarında yer bulmaya başlamasının etkisi büyüktü. Böylelikle oluşturulan uluslararası kamuoyu, Bâbîâliyi topraklarında yaşayan gayrimüslim teb'anın koşullarını iyileştirmek adına tedbirler almaya zorluyor ve bu yolla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale imkânı buluyordu. Nitekim 1840'lardan itibaren Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde nüfuzunu arttırma siyaseti ile birlikte Balkan slav milletleri üzerindeki artan etkisi beraberinde Avusturya'yı bu alanda kendine yer açma çabasına itmekteydi. Kaldı ki, Avusturya yüzyıllardır Bosna Eyaleti'nin dibinde örgütlendirdiği "Askeri Sınır" ile bu tür müdahale siyasetini kolaylıkla yapacak imkânlarla sahipti.

İkinci özellik ise, valinin eyalet eşrafına kabul ettirdiği çiftçilerle ilgili düzenlemeyle birlikte eyaletteki bazı kalelerin onarımını yapmak üzere gereken parayı da talep ediyor olmasıydı. Eyalet eşrafı, aynı zamanda sözkonusu onarımlar için gerekli olan 825.000 kuruşun 749.000 kuruşluk kısmını da ödemeyi kabul ediyordu.² Kesin olmamakla birlikte bu iki konunun aynı paket içerisinde müzakere edilmiş olma ihtimali konunun toprak sahipleriyle yapılan bir tür pazarlık aracı olarak kullanıldığının deliliydi. Belki de hükümet, topraksız köylüler adına yapabileceğinin daha azını toprak sahiplerine kabul ettirmek suretiyle bir bakıma bu kale onarımlarının finansmanını da sağlamıştı.

Detaylı bir şekilde anlatılan bu proje Bosna'daki reformlara muhalefet nedeniyle hayata geçirilemedi. Bundan sonraki reform teşebbüsü ise 1847 yılına Tahir Paşa'nın valiliğinde gerçekleşecekti.

¹ Mustafa Imamović, *Bosnia and Herzegovina Evolution of Its Political and Legal Institutions*, ed. Francine Friedman, çev. Saba Risaluddin, Sarajevo 2006, s. 157.

² Erden Atilla Aytekin, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in The Ottoman Empire, 1830s-1860s*, yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton University, State University of New York 2006, s. 60. Bu noktaya özellikle dikkat çeken, çalışmasında Bosna'nın yanısıra Canik, Vidin ve Tırhala'da da tarımsal üretimde artı değer oluşumunda kentsel yönetici sınıf ile ekiciler arasındaki ilişkilere ve alınan merkezi tedbirleri değerlendirerek Rumeli ve Anadolu'da toprak meselesinin daha etraflıca anlaşılabilmesine katkı sağlamıştır (Çalışmalarını benimle paylaşmasından dolayı kendisine ve buna vesile olduğu için Dr. Nalan Turna'ya ayrıca teşekkür ederim).

4.2.1.2 Tahir Paşa Devrinde Yapılan Düzenlemeler

Bosna’da arazi meselesi üzerindeki ıslahat projeleri, Temmuz 1847 tarihinde Bosna valiliğine tayin edilen¹ Mehmed Tahir Paşa² döneminde de sürdürüldü. Yaklaşık beş yıl sonra yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmasının dahili ve harici bazı nedenleri vardı. Kuşkusuz, 1848 Avrupa İhtilali’nin bölgedeki slav kökenli gayrimüslim nüfus üzerindeki etkisi, isyanların imparatorluğun Avrupa kıtasındaki topraklarına sirayet etme endişesini de hükümetin gündemine taşımıştı. Bunun yanı sıra Avrupa’da dalga dalga yayılan ihtilâl atmosferinde, Bosna reayasının angarya meselesindeki şikâyetleri imparatorluğun itibarını düşürecek şekilde dış kaynaklı gazetelerde daha yüksek sesle ifade edilmeye başlanmıştı. Bu şartlar, Bosna’da toprak ilişkileriyle ilgili yeni bir düzenlemenin tasarlanmasında etkili olmuştu.³

Tahir Paşa’nın valiliği sırasında yapılan düzenleme ile angarya tamamen ilga edilerek, toprağı işleyen ortakçılar ile toprak sahibi arasındaki ilişki yeniden düzenlendi. Buna göre, çiftlik sahiplerinin toprağını işleyen reaya, kendisinden peşin olarak hiçbir masraf talep edilmeksizin, tüm masrafları toprak sahibi tarafından karşılanmak üzere, hasılatın üçte birini toprak sahibine verecek; geriye kalan üçte ikisi ise emeğine karşılık olarak kendisinde kalacaktı. Ayrıca biçilen otun yarısı toprak sahibine verilecekti. (Sax, s.314)⁴ Böylece, angarya tamamen kaldırılmış oluyordu. Daha da önemlisi bundan böyle her iki taraf kendi hissesi kadar vergiyi ödemekle yükümlü olacaktı. Bu son şart, yani o güne kadar vergiye dair hiçbir şey (*habbe-i vahide*) vermemiş olan ashab-ı alâkanın, kendi hisselerine düşen üçte bir oranında vergiyi ödemeyi kabul etmiş olmaları, büyük bir başarı olarak kabul edildi.

Kazalardaki meclis üyeleri, çiftlik sahipleri ve reaya temsilcileri, sözkonu uygulamayı kabul ettiklerini ve buna uygun davranacaklarını taahhüd ettiler. Taahhüt

¹ BOA., İ. DH., Nr. 7758, 2 Temmuz 1847/ 18 B 1263.

² Çengelöğlu lakablı Tahir Paşa, Kaptan-ı Derya’lık yapmış, Navarin Vak’asında gemisini kurtarıp İstanbul’a ulaşmış, zamanının büyük amirallerindendi. Lütfi Efendi’ye göre zamanın vükelası ile olan fikir ayrılıklarından dolayı donanmadan alındı. Daha sonra Edirne’ye ve ardından Bosna’ya vali tayin edildi. Bosna valisi bulunduğu sırada 1850 yılında vefat etti (*Vak’anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, IX, 32-33).

³ Mehmed Tahir Paşa, esasında angaryanın arazi hakkı demek olduğunu belirtmekle birlikte, bunu kimsenin anlamak istemediğini, dahası bu konuda Avrupa’nın dikkatini çekecek şekilde gazeteler dolusu şikâyetin yayınlanmasının devletin itibarını zedelediğinden bu meselenin öncelikli olarak halledilmesi gerektiğini ifade etmekteydi (İnalçık, “Bosna’da Tanzimat..”, 381).

⁴ Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa’nın 9 Ocak 1849 tarihli yazısı (Halil İnalçık, “Bosna’da Tanzimat..”, s.382); Carl Ritter Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des AIA.*, Wien 1913, s.314.

senetleri, Türkçe, Sırpça ve Latince olarak üç dilde hazırlandı. Aynı zamanda angaryanın kaldırılması amacıyla çiftliklerde çalıştırılan gayrimüslimlere bir defalık yaptıkları hizmetlerin karşılığı olarak merkezden 16.000 kese (8.000.000 kuruş) ödeme yapıldı.¹ Bu meblağ kaba bir hesapla gayrimüslim hane başına yaklaşık olarak 110 kuruşa karşılık gelmekteydi.² Tam da Avrupa'nın birçok yerinde, özellikle Avusturya'da önemli bir ihtilal dalgası yaşanırken, Bosnalı gayrimüslimlere böyle bir meblağın devlet tarafından dağıtılması dikkate değerdir. Hükümet, bu şekilde bir toprak tasarısı ve ilave tazminat ile, eyaletteki tansiyonu düşürerek, Bosnalı gayrimüslimleri itaat dairesinde tutmanın çaresini aramaktaydı.

Osmanlı toprak ilişkileri açısından, sözkonusu düzenlemenin getirdiği bir uygulama olarak “üçleme”, Bosna'ya has bir ortakçılık terimi olarak literatürde yerini almıştır. Bosna açısından bu terimin bu denli yerleşmiş olması, uygulanma oranının bir önceki tasarıya göre daha yüksek olduğunun da kanıtıdır. Nitekim, aşağıda görüleceği üzere toprak ilişkilerinin belli bir nizama göre yürütülmesi Bosna gibi bir eyalette her zaman sorunlarla dolu bir çabaydı. Her düzenleme teşebbüsü yeni taleplere kapı aralamaktaydı.

4.2.2 Tanzimatın Uygulanmasından Sonraki Düzenlemeler

4.2.2.1 1859 Bosna Hersek Çiftlik Nizamnamesi

İmparatorluğa ait bir eyalete özel çıkarılmış ilk ve tek toprak nizamnamesi olarak tarihe geçecek olan bu düzenlemeye neden olan gelişmeler 1858 yılında gerçekleşti. Travnik Sancağı'nın dört farklı bölgesindeki çiftçiler örgütlenerek toprak sahiplerine üçte bir oranındaki toprak kirasını ödemeyi reddettiler. Ayaklanma on ay devam etti; çıkan çatışmalarda sonucunda her iki taraftan da ölenler oldu. Sorun geçici olarak da olsa, Bosna Müfettişi Ahmed Aziz Bey'in çabalarıyla sona erdirildi. Aziz Bey çiftçileri Bosna meclisinde toplayarak zorlu müzakerelerin ardından anlaşmaya ikna etti. Bu anlaşmaya göre, toprak sahiplerinin mahsül üzerindeki payları 1/3 ile

¹ BOA., İ. DH., Nr. 10735, Lef 9: 25 Ocak 1849/1 R 1265; Halil İnalıcık, a.g.m., s. 387; Sözkonusu tutar farklı bir belgede 15.000 kese olarak verilmektedir (İ. MSM., Nr. 2330, Lef 1, 9 Za 1264/ 7 Ekim 1848).

² 1851 yılına ait nüfus rakamlarına göre Hersek hariç eyaletteki gayrimüslim nüfusu 525.000 kişi, Hersek'teki gayrimüslim sayısını da yaklaşık olarak 85.000 kişi olarak aldığımızda, eyalette yaşayan gayrimüslimlerin sayısını 610.000 olarak hesaplarız. Beşinci bölümde açıklandığı üzere, ortalama Bosna gayrimüslim hane sayısını da 8,4 olarak aldığımızda, yuvarlak olarak 610.000/ 8,4 hesabıyla 72.620 gayrimüslim haneye ulaşırız. 8.000.000/ 72.620 hesabıyla da hane başına ödenen miktarı 110 kuruş olarak hesaplayabiliriz (Bkz. Tablo 5.4 ve Tablo 5.11).

sınırlandırılmakla beraber, çiftçilere bazı iyileştirmeler sağlanacaktı. En önemlisi de mülk arazilerin toprak sahipleri tarafından üçüncü şahıslara kiraya verilmesi yasaklandı. Ayrıca toprak sahiplerinin otlak gelirleriyle ilgili mahsûlden aldıkları pay da ½ den 1/3 'e indirildi. İyileştirmelere ilave olarak toprak sahibinin çiftçilere ait binalarla ilgili inşaat ve onarım masraflarını üstlenmelerini öngörüyordu.

Bosna'daki sorunlar yatıştırıldıktan sekiz ay sonra, Ekim 1858'de sorun tekrar İstanbul'un gündemine geldi. Çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasındaki sorunlar bu kez Tanzimat Meclisi'nde ele alındı. Çiftçilerin şikâyetleri dikkate alınarak, farklı çözüm önerileri tartışıldı. Müfettiş Aziz Bey'in belirlediği anlaşma çerçevesine benzer tedbirler önerildi. Meclisin bildirdiği en önemli önlem, arazilerin mültezimlere kiralanmasının yasaklanmasıyla ilgiliydi. Mültezimlerin köylülere karşı yapılan haksızlık ve zulümlerin baş sorumlusu oldukları kanaatine varıldı.¹ Meclis, mazbatasında sorunlarla ilgili birtakım önemli tespitler yapıyordu. Buna göre, Bosna'da çiftlik sahipleri gelirlerini arttırmak amacıyla, arazilerini yüksek bedeller karşılığında topluca bir mültezime iltizama vermekteydiler. Mültezimler de, ödedikleri bu fahiş bedellerin karşılığını alabilmek adına zulme varan uygulamalarla, kiracılardan yüksek faydalar sağlamaya çalışıyorlardı.²

Meclis-i Vâlâ, bu tespitlerin ardından bazı çözüm önerilerini de getirdi. Buna göre, devlete aid olan miri arazide bulunan çiftliklerin bundan böyle eyalet valisi tarafından emaneten idare edilmesi; mülk arazilerin ise başka birine iltizama verilmesinin yasaklanması sunulan önerilerin başında geliyordu. Ayrıca, çiftlik sahipleri, çiftlikleri dolaştıkları sırada, çiftçilerin hayvanlarını kullanmaları ve bedeli altında satın almalarına da izin verilmemeliydi. Bu tür hareketlerin eyalet yöneticileri tarafından sürekli olarak teftişine ve bunları yapanların ceza kanunnamesine göre cezalandırılmalarını istiyordu.

Kısa bir süre sonra, 12 Eylül 1859 (14 Safer 1276) tarihli irade ile Tanzimat Meclisi'nin yukarıda ele aldığımız tespitleri doğrultusunda, Bosna Eyaleti'ndeki arazilerle ilgili detaylı bir toprak nizamnamesi kabul edildi.³ Safer Nizamnamesi olarak da isimlendirilen bu düzenleme, Osmanlı hükümetinin Bosnadaki toprak ilişkilerine dair

¹ BOA., İ. DH., Nr. 28889, Lef 1: 8 Ekim 1858/ 29 Safer 1275 tarihli Meclis-i Âli-i Tanzimat Mazbatası.

² Örneğin, İzvornik Sancağı'ndaki Hüseyin Kapudan'dan miriye intikal eden 1.100 gayrimüslim çiftçi hanesinin bulunduğu çiftliğin gelirleri de, bu şekilde iltizama verilmişti. Ancak mültezimlerin buradaki gayrimüslimlere zulmettikleri anlaşılmaktaydı. Söz konusu çiftlik Bosna'daki büyük çiftliklerden birisiydi ve buradaki benzer sorunlar Cevdet Paşa'nın müfettişliği sırasında da 1863-64 yıllarında da devam etti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 65).

³ BOA., İ. MMS., Nr. 661, 12 Eylül 1859/ 14 Safer 1276; *Düstur*, I. Tertip, I, 765-771, 14 Safer 1276.

19. yüzyılda yürürlüğe koyduğu kanunların gerçekten önemli bir bölümünü oluşturmakta olup, Bosna Eyaleti'nde 1842 yılından bu yana toprak meselesinde yaptığı düzenlemelerin en önemlisidir. Toprak mülkiyeti-üretim ilişkileri açısından da sürecin nihayetini temsil eder.

Safer Nizamnamesi şu konuları içermektedir:

Nizamnamenin ilk altı maddesi, eyalette bulunan sancakların herbirindeki toprak işleme usulünü düzenliyordu. Herbir sancaktaki eski uygulama belirtilerek, bundan böyle ne şekilde olacağı açıklanıyordu. Buna göre, Saray, Bihke, Banaluka ve İzvornik Sancaklarında bundan böyle sadece üçleme usulü geçerli olacaktı, çiftçiler ürünün 1/3 hissesi haricinde, çiftlik sahibine karşı hiçbir yükümlülüğü olmayacaktı. Travnik, Yenipazar ve Hersek sancaklarındaki çiftliklerde ise üçlemenin yanısıra dörtleme ve beşleme usulüne de izin verilmekteydi. Söz konusu sancaklardaki çiftliklerde dörtleme ve beşleme usulünün uygulandığı yerlerde çiftçiler, çiftlik sahiplerinin hasılat hissesini evine ve pazaryerine nakletmekle de yükümlüydüler. Travnik ve Hersek sancaklarında ise buna ek olarak, çiftlik sahibinin bağ ve bahçesinde de çalışma yükümlülükleri getirilmişti. Belirtilen istisnalar haricinde, çiftçilerin bedelsiz olarak çalıştırılmaları yasaklanıyordu.

Nizamnamenin ilk altı maddesine konu olan diğer bir düzenleme ise, çiftçilerin yaşadıkları binaların yapım ve onarım masraflarının çiftlik sahiplerine ait olmasıydı. Çiftçiler kendilerine ait binaların masraflarını kendileri ödeyeceklerdi. Nizamnamenin 7. maddesi çiftçinin çiftliği terketmesi durumunu düzenliyordu. Buna göre, çiftçi başka bir çiftliğe giderse, geride bıraktığı binaların bilirkişilerden oluşacak bir komisyon tarafından keşfi yaptırılarak, bedelleri kendisine ödenecekti. Bunu yapacak komisyon üyelerinin her iki tarafın da güvendiği kişilerden oluşması şartı vardı.

Buna karşılık 8. madde de, çiftlik sahibinin çiftçileri çiftliklerden çıkarma usulü düzenleniyordu. Buna göre, çiftlik sahibi, çiftçileri istediği gibi çıkarma hakkına sahip değildi. Ancak çiftçinin kötü bir halini ispatlaması halinde mümkün olabilecekti. Çiftliği habersiz terkeden çiftçilere, çiftlik sahibinin zararı hükümet tarafından ödettirilecekti. Nizamnamenin 9. maddesinde ise, çiftlik sahiplerinin çiftlikleri iltizama vermeleri ve çiftçilerin bina ve ürünlerini bedelsiz olarak kullanmaları yasaklanıyordu. Safer nizamnamesinin uygulanmasından eyaletin vali, mutasarrıf ve kaymakamları sorumlu olacaktı. 11. madde, eyaletin en önemli tarım ürünü olan işlive eriğine özel olarak düzenlenmişti. Buna göre, işlive eriğinden rakı çıkarmak masraflı bir işlem

olduğundan, çiftlik sahipleri kendi paylarına düşen eriği yaş veya kurusundan alacak, rakı çıkarıldıktan sonra talep etmeyecekti.

Düzenlemenin maddelerinden 12. madde, diğerlerine nazaran daha önemliydi. Toprak sahipleri ile çiftçiler arasında daha önceden şifahi olarak yapılan sözleşmeler artık yazılı hale gelmekteydi. Her iki tarafın anlayacağı lisanda hazırlanacak olan konturata senedleri, anlaşmayı imzalayan taraflar yaşadığı sürece geçerli olacaktı. Çiftlik sahipleri, çiftçilerden sözleşme harici bir şey isteyemeyecekti. Bu sözleşmeler iki nüsha halinde düzenlenecek ve herbiri bir tarafta saklanacaktı. Sözleşme nüshaları İstanbul'dan gönderilecek ve düzenlendikten sonra yürürlüğe girmeleri için resmi onay gerekecekti.¹

Öyle görünüyor ki, nizamname, Travnik, Hersek ve Yenipazar sancakları gibi müslüman nüfusun daha fazla ve keza çiftliklerin de daha yoğun olduğu yerlerde, çiftlik sahiplerinin imtiyazlarına fazla dokunmamıştı. Buralarda angaryanın kısıtlanmakla birlikte kaldırılmadığı göze çarpmaktadır.

Hükümetin yeni yasayı gerçekten uygulamaya çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. 1860'lardan başlayarak, merkez, eyalet memurlarından sözkonusu nizamname uyarınca yapılması gereken yazılı sözleşmeler için ihtiyaçları olan kontrato kağıtlarının adetlerini rapor etmelerini istemektedir. İzvornik ve Travnik ten ihtiyaç duyulan kontratolar her kaza için ayrı ayrı belirtilmiş olmasına rağmen, diğer sancaklardan tek bir sayı belirtilmiştir.² Bu durum, nizamnamenin İzvornik ve Travnik sancaklarında uygulandığı fikrini vermektedir. Diğer yandan, Cevdet Paşa'nın teftişi sırasında yaptığı incelemede, Hersek sancağında nizamnamenin 1863 senesine kadar neredeyse hiç uygulanmadığı anlaşılmıştır.³

¹ *Düstur I, tertib I, s.765-771.*

² Erden Atilla Aytekin, *a.g.t.*, s. 67.

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986, s. 19.

5. BÖLÜM

NÜFUS SAYIMLARI

5.1 TANZİMAT'TAN ÖNCEKİ NÜFUS SAYIMLARI

Osmanlı Devleti, II. Mahmud devrinin son on yılında, merkezileşme saiklerinin zorunlu kıldığı bir nüfus kayıt sistemi oluşturmaya yöneldi. Nüfus sayımları, devletin idari ve askeri ihtiyaçların belirlenmesinde kullanılmak üzere, mevcut mali ve insanî kaynağının miktar ve mahiyetinin tespitinde en sağlıklı metod olarak kullanılmaya başlandı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni kurulacak ordunun dayanacağı insan kaynağını bilmek zorunlu hale gelmişti. Öncelikle oluşturulacak merkezi ve modern bir ordunun doğru bir şekilde planlanıp, örgütlenmesi için genç erkek nüfusa dair kayıtların doğru ve güncel olarak tutulması gerekmektedir.¹

15. yüzyıldan itibaren süregelen Osmanlı tahrir geleneğinin varolma nedeni, imparatorlukta yaşayan toplam nüfusun özelliklerini ortaya çıkarmaktan çok, ekilebilir toprakların alanını, yetiştiriciye vergi koymak üzere hesaplanması oluşturdu. 19. yüzyıla gelindiğinde ise nüfus sayımı kavramı daha modern bir nitelik kazanmakla birlikte, devletin finansal kaynaklarının toplanmasında bir araç olma özelliğini korudu. Ancak, emlak tahrirleri olarak bilinen arazi tetkikleri, 19. yüzyılda, artık nüfus sayımından ayrı olarak ele alınmaya başlandı.²

5.1.1 1831 Genel Nüfus Sayımı

1831 genel nüfus sayımı, merkezi devletin en önemli dayanaklarını oluşturan vergi verenlerle, askere alınacakların en doğru şekilde kayıt altına alınması amaçlarına hizmet etmek üzere planlandı. II. Mahmud 1829 yılında ilk genel nüfus sayımının yapılmasına karar verdi. 1829 yılında İstanbul'da nüfus sayımına başlanmış olmasına

¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s.44.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu..*, s.46- 47.

rağmen, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Yunan ayaklanması nedeniyle sayım imparatorluk genelinde 1831 yılına kadar gerçekleştirilemedi.¹ Aydın'a göre nüfus sayımının sebebi, en genel ifadesiyle, Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yaşayan ahâlinin, kemmiyet ve miktarının bilinmesi maksadına mâtufdur. Bu genel ifadenin satır aralarında ise askerlik ve vergi mükellefiyeti gibi, iki önemli sebep vardı.² Sayım yapılırken prensip olarak müslüman nüfus açısından askerlik konusuna odaklanılırken, reaya açısından ise cizye yükümlülerini saptamak amaçlandı.

1831 genel nüfus sayımı yüzyılın ilk genel sayımı olmakla birlikte aslında imparatorluk nüfusunun sadece bir kısmını kapsamaktadır. Bosna Eyaleti de sayıma dahil edilmeyen eyaletlerden biriydi. Yeniçeriliğin ilgâsından bu yana, Bosna'daki yerli müslüman toprak sahibi zümrenin merkezin icraatlarına karşı geliştirdikleri statükocu direnç, özellikle 1831 yılında isyan karakteri kazanmıştı. Bosna, 1831 sayımının yapıldığı dönemde, Hüseyin Kaptan isyanı ve içinde bulunduğu karışık durum nedeniyle sayım kapsamı dışında kaldı. Bosna'nın yanısıra, Tunus ve Trablus beylikleri, Mısır, Girit, Suriye, Erzurum, Ermenistan, Kürdistan, Eflâk, Boğdan, Karadağ ve Sırbistan, Arnavutluk, Epir, Teselya ve Bosna ile İstanbul'un bir kısmı da sayıma dahil edilmedi.³

Bir yaşımdan yüz yaşına kadar, müslim ve gayrimüslim erkek nüfusun tamamı, sayım memurları tarafından görülerek sayılmıştı. Müslim ve gayrimüslim nüfus ayrı ayrı defterlere kaydedildi. Müslüman nüfusun 14 yaşımdan 40 yaşına kadar olup, askerliğe uygun olanları mim konularak işaretlendi. Reayanın sayımı ise, ellerindeki cizye belgelerine göre ödedikleri belgenin sınıfını gösteren alâ, evsât, ednâ ve sıbyân olarak cizye sınıfları belirtilerek yapıldı.⁴ 19. yüzyıl sayımlarında uygulandığı üzere,

¹ Söz konusu sayımın tarihi Enver Ziya Karal'a göre 1831, Musa Çadircı'ya göre de 1830 olarak verilmekle birlikte, esasında 1830 senesinin ikinci ve 1831 senesinin de ilk altı ayı içerisinde yapılmıştır (Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, 28-30 Haziran 1989, *Bildiriler*, İstanbul 1990, s.92-93). Ayrıca bkz. E. Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Ankara 1943; Musa Çadircı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1980, I, 109-132.

² Ancak arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere, sayımın askerlik maddesi ile ilgili maksadı, sayım esnasında gizli tutuldu (Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, 28-30 Haziran 1989, *Bildiriler*, İstanbul 1990, s.83).

³ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, 1700-1850*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, 128-130. 1831 sayımı ile ilgili ilk yayınlar Enver Ziya Karal ve Fazıla Akbal'a aid olmakla birlikte, Mahir Aydın'ın çalışması sayım sürecini kapsamlı bir şekilde, birincil kaynağa yani arşiv malzemesine dayalı olarak ele alan yakın dönem çalışmalar arasında öne çıkmaktadır. Panzac ise söz konusu sayımın kapsadığı alan ve sonuçlarının niteliksel analizi açısından dikkat çekici bilgiler vermektedir.

⁴ Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, 28-30 Haziran 1989, *Bildiriler*, İstanbul 1990, s.97

prensip olarak erkek nüfusun tamamı sayılmış, kadınlar sayım dışında tutulmuştu. Ancak bazı tarihçilerin iddialarının tersine, hem müslüman, hem de reaya çocuklarının sayıma dahil edildiğini görüyoruz.¹

Yüzyılın ilk genel sayımıyla birlikte modern istatistik yöntemlerini kullanma ihtiyacı da ortaya çıktı. Devleti yönetenler ilk kez bir sosyal olguyu, nüfusun büyüklüğünü, idari nedenlere bağlı kalmadan niteleme ve bilgi toplama çabasına girişmişlerdi. Dolayısıyla bu sayımı tasarlayan zihniyet, eski sistem tahrirleri, yani nüfus kayıtlarını yaratan anlayıştan farklıydı.²

Tablo 5.1. 1831 nüfus sayımına göre Osmanlı Nüfusu (erkek)³

	Müslüman	Rum ortodoks	Çingene	Yahudi	Ermeni- Gregoryen	Toplam
Rumeli	513.448	811.546	29.532	11.674	3.566	1.369.766
Anadolu	1.988.027	366.625	7.143	5.338	16.743	2.383.876
Toplam	2.501.475	1.178.171	36.675	17.012	20.309	3.753.642

¹ Justin McCarthy, 19. yüzyıl Osmanlı nüfus istatistiklerini verirken, devletin yaptığı sayımlarda her zaman kadın ve çocuklarla birlikte yabancıların sayım harici tutulduklarını söyleyerek, resmi nüfus rakamları üzerinde kendi geliştirdiği bir düzeltme (*correction*) uyguladığını söylemektedir. Buna metoda göre Bosna Eyaletinin salnamelerde yayınlanmış olan 1870 senesine ait nüfus rakamlarını 2,8 gibi bir katsayı ile çarparak düzeltmeye tabi tuttuğunu görüyoruz. Ancak, sözkonusu iddianın tersine 1831 sayımında bir yaşından yüz yaşına kadar tüm müslüman ve gayrimüslüm tüm erkek nüfusun sayıldığını görüyoruz. Ayrıca aşağıda açıklanacağı üzere, Bosna'da 1850 ve sonrasında yapılan sayımlarda çocuk ve yaşlıların, mülk sahibi kadınların ve eyalette bulunan yabancı müslüman ve reayanın da ayrı ayrı sayıldığı açıkça görülmektedir. Bunlar gözönüne alındığında, McCarthy'nin resmi nüfus rakamları üzerinde uyguladığı bu "düzeltme" yöntemine dikkatlice yaklaşmak gerektiği kanaatindeyim. Bkz. Justin McCarthy, *Population History of The Middle East and The Balkans*, The Isis Press, İstanbul 2002, s. 155-156; uyguladığı istatistiksel metodun detayları için bkz. A.g.m., *Muslims and Minorities: The Ottoman Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York and London 1983, s. 194-195.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, Ankara 2006, s. 524.

³ Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *IJTS*, 9(1978), 326 (Nüfus rakamlarını muhtelif kaynaklardan aktarmıştır: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı*, Ankara, 1943; Ahmet Lütü Efendi, *Tarih-i Lütü*, İstanbul 1290, II, 175, III, 142-146).

5.1.2 1844 Nüfus Sayımı

1835 yılında Dahiliye Nezareti bünyesinde “Ceride-i Nüfus Nezareti” kuruldu. 1839 yılında Tanzimatın ilanıyla birlikte, malî ve askerî alandaki reformların gerçekleştirilebilmesi için Tanzimatın uygulanmasına geçilen yerlerde öncelikle nüfus ve mal sayımlarının yapılması esası benimsendi. 1843’te askerlik hizmetinin zorunlu hale getirilmesi ile, yukarıda açıklandığı üzere, askere alımlarda kur’a usulüne¹ geçilmesine karar verildi. Ancak, bu sistemin sağlıklı işleyebilmesi için yeni bir nüfus sayımı yapılması gerekiyordu. Kur’a sistemine nüfus sayımları yapıldıktan sonra aşamalı olarak geçilecek ve uygulama zamanla imparatorluk geneline yayılacaktı.²

Bu amaçla 1844 yılında genel nüfus sayımı yapıldı. Serasker Rıza Paşa’nın öncülük ettiği bu sayım, nüfusun miktarına göre yeni vergiler konacağı söylentileri nedeniyle birçok yerde direnişle karşılandı. Başarısız bir sayım olarak nitelendirilen 1844 sayımının sonuçları resmi olarak açıklanmadı. Ancak Ubcini gibi bazı araştırmacılar, devlet yetkililerinden elde ettikleri bilgilere dayanarak bu sayımla ilgili bazı rakamlar yayınladılar.³ Dolayısıyla 1844 sayımı, Ubcini ve Bore⁴ tarafından yayımlanan rakamlar üzerinden bilinmektedir.⁵ Ancak bu dolaylı bilgilenim nedeniyle, sözkonusu gayriresmi rakamların, 1844 genel nüfus sayımının verilerini ne derece yansıttığını bilemiyoruz. Diğer yandan bu sayıma dair birincil kaynaklara dayalı, kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Karpat, 1844’te başlayan sayımın aslında çok daha uzun sürdüğünü iddia etmekte ve bunu, hükümetin 1851 yılında Aydın ve Menteşe eyaletlerine sayım memurları atanmasına, 1857’de ise Kıbrıs’ta yapılan sayıma dayandırmaktadır.⁶

Ubcini, aşağıda zikredilen rakamları, imparatorluğun tamamında yapılan 1844 genel nüfus sayımından derlediğini belirtmektedir. Ayrıca, gerçek rakamlara ulaşmanın

¹ Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kura Usulüne Geçilmesi, 1846 Tarihli Askerlik Kanunu”, *Askeri Tarih Bülteni*, 18 (1985), Ankara, s.60-61; Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Asker Alma Kanunları, 1839-1914*, Ankara 1994.

² Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s. 38-39.

³ Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, V, 1239-1240.

⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 62.

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 44.

⁶ Ancak bir genel nüfus sayımının on yıldan fazla sürmüş olması varsayımı pek olağan görünmemektedir.

zorluğuna işaretlerle, tam olarak doğru olmasalar da, en azından aktarılabilecek kadar doğru olduklarını iddia etmektedir.¹

Tablo 5.2. Osmanlı Devleti’nin Rumeli’deki Nüfusu²

Trakya	1.800.000
Rumeli ve Tesalya	2.700.000
Bulgaristan	3.000.000
Arnavutluk	1.200.000
Bosna ve Hersek	1.100.000
Eflak (özel otonom statü)	2.600.000
Boğdan (özel otonom statü)	1.400.000
Sırbistan (özel otonom statü)	1.000.000
Adalar (Ege)	700.000
Toplam	15.500.000 ³
Ülke toplamı	35.350.000 ⁴

Yukarıda belirtildiği üzere, yeniçeriliğin kaldırılmasından beri, merkezileşmeye ters rüzgârların estiği Bosna Eyaleti’nde askere alım meselesi ve dolayısıyla da nüfus sayımına karşı bir direnç oluşmuştu. Çocuklarını merkezî ordunun hizmetine vermekten imtina eden eyalet eşrafı, nüfus sayımının asker alımı amacına yönelik yapılacağını bildiklerinden buna daima direndiler. Hükümet, yukarıda anlatıldığı üzere, 1845 yılından itibaren, Bosna’daki sorunlara daha kalıcı çareler aramaya başladı. Halil Kamilî Paşa’nın valiliği döneminde eyalette daimî olarak bulunacak bir alay nizamiye askerine ihtiyaç duyulmuş ve bunun karşılanması için eyalete özel bir uygulamaya gidilmesi yönünde bazı hazırlıklar yapılmıştı. Dönemin şartları henüz Tanzimatın Bosna’da külliyen uygulanabilmesi için uygun değilse de, eyaletin asker ihtiyacının karşılanabilmesi için kur’a usûlüne geçilmesi amacıyla Dâr-ı Şurâ-yı Askerî’nin 25 Ocak 1847 tarihli mazbatasındaki öneriler arasında Bosna’da bir nüfus sayımının

¹ M. A. Ubicini, *Letters on Turkey, An Account of The Religious, Political, Social, and Commercial Condition of The Ottoman Empire; The Reformed Institutions, Army, Navy, etc.*, çev. Lady Easthope, Londra 1856, s. 24 (Eserin ilk baskısı fransızcadır: *Sur La Turquie Ou Tableau Statistique, Religieux, Politique, Administratif, Militaire, Commercial, etc., De L’Empire Ottoman, Depuis le Khatti-Cherif de Gulkhane* (1839), Paris 1853).

² M. A. Ubicini, *A.g.e.*, s.18. Ubicini, sözkonusu nüfus bilgilerini, Türkiye’nin Avrupa’daki nüfusu başlığıyla vermektedir.

³ Yazar, Ami Boué’nin (*La Turquie d’Europe*, Paris 1840) de kendisinin verdiği toplam nüfus rakamına çok yakın bir tahminde bulunduğunu (15.413.000) söyler (M. A. Ubicini, *A.g.e.*, s.18).

⁴ Yazar, toplam nüfusa, Bağdat ve Mekke arasında dolaşan arap ve çingenelerle, göçebe Kürt aşiretlerinin dahil olmadığını söylemektedir. Genel görüş böyledir. Eğer sayıma dahil olmayan bölge ve halklar, Ubicini’nin zikrettiği gibi ise, esasında sayımın kapsayıcı olmadığını söylemek pek doğru sayılmaz.

yapılması da vardı.¹ Ancak sözkonusu nüfus sayımı ve Bosna alayı kurulması çabaları, 1848’de Avrupa ihtilâlerinin bölgedeki dengeleri son derece hassas bir hâle getirmesi üzerine gerçekleştirilemedi.

1840’lı yıllarda Bosna’nın nüfusuna dair elimizde resmi bulgular olmamasına rağmen Ubcini’nin verdiği rakamla (1.100.000), Engin Akarlı’nın imparatorluğun 1820-1840 yılları arasında Avrupa topraklarındaki nüfusu içerisinde verdiği 820.000 rakamı bulunmaktadır.² Ubcini’nin verdiği rakamlara göre Bosna ve Hersek’te yaşayan nüfus, imparatorluk nüfusunun yüzde 2,82’sini oluşturmaktadır. Sözkonusu rakamlara erkek nüfusunun en azından iki katı olarak düzeltme yapılarak ulaşılmış olduğu anlaşılmaktadır.

5.2 TANZİMAT DEVRİ NÜFUS SAYIMLARI

Tanzimatın eyalette ilanıyla birlikte yapılacak işlerin başında kuşkusuz nüfus sayımı vardı. Gerek Ömer Paşa’ya verilen ve gerekse Tanzimatı uygulayacak geçici meclisin kurulması ile ilgili talimatlarda nüfus sayımı ilk planlanan projelerden biriydi.³ Hersek sancağı hariç diğer altı sancakta 1850 Ağustos ayından itibaren yapılan nüfus sayımı eyaletin bazı kazalarında görece olarak daha geç tamamlanmış olmasına rağmen, büyük ölçüde başarıyla gerçekleşmişti. İlke olarak müslüman ve gayrimüslim bütün erkek nüfusun sayımı esas alınmıştı. İmparatorluğun daha önceki sayım geleneğine bakılacak olursa, müslümanlarla gayrimüslimlerin ayrı defterlere kaydedilmiş olması muhtemeldir. Aşağıda sonuçlarını yorumlayacağımız defter Bosna’nın gayrimüslim nüfusunu içermekte olup, bu sayımın müslüman nüfusla ilgili resmi kayıtlarına henüz ulaşamamıştır. Ancak Pasco Wassa Efendi⁴, sözkonusu sayıma dair resmi bilgilerden oluşturduğunu söylediği tabloda müslüman nüfusa dair bilgilere de yer vermiştir.⁵ Kendisinin aktardığı gayri müslim nüfus rakamları ile elimizdeki 1266 yılına ait ceride

¹ BOA., İ. MSM., Nr. 2306, Lef2: 25 Ocak 1847/ 7 Safer 1263.

² Kemal H. Karpat *Osmanlı Nüfusu...*, s. 62.

³ BOA., İ. DH., Nr. 12565, 31 Mayıs 1850 / 19 B 1266; A. DVN., Nr. 31/29, Belgenin tarihi arşiv kayıtlarında tahmini 1263 olarak verilmiş olmakla birlikte, olayların kronolojisi ve diğer belgeler dikkate alındığında tarihinin 1850 yılı ortaları olduğunu tahmin ediyoruz.

⁴ Vasa Paşa olarak bilinir. Arnavuttur. Adliye işlerinde bulunup, 1876 yılında Hersek icraat komitesi azası; 1882’de Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı olmuştur. 1892’de vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV/ II, İstanbul 1998, 461).

⁵ Pasco Wassa Efendi, *La Bosnie Et L’Herzégovine Pendant La Mission De Cevdet Efendi*, Isis, İstanbul 1999, s. 25-26.

defterindeki rakamlar karşılaştırdığımızda iki bilgi kaynağının uyum içinde olduğu gözlenmektedir.¹ Bu nedenle kendisinin Ömer Paşa'nın Bosna'ya girdikten sonra yaptırdığı sayımın resmi rakamları olduğunu söylediği nüfus sayılarına, müslüman nüfus açısından itibar etmek yerinde olacaktır. (Tablo 5.6.)

Bosna Eyaleti'ne dair elde ettiğimiz diğer resmi nüfus rakamları ise 1859/1860 (1276) yıllarına aittir.² Söz konusu nüfus rakamlarının Kırım Savaşı'nın ardından 1856-1858 yıllarında yapılan sayım faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu kez müslüman nüfusa dair rakamlara da ulaşılmıştır. Ancak ne yazık ki her iki sayımda da Hersek Sancağı'nın nüfusuna dair bilgiler yoktur. Bunun nedeni 1861 yılından önce Hersek'te sayım yapılamamış olmasıdır.

5.2.1 1850-1851 Nüfus Sayımı

Nüfus sayımı çalışmalarına, eyaletin Tanzimata dahil edilmesiyle birlikte başlandı. Sayıma öncelikle Saray sancağında başlandı. Bosna Meclisi, 15 Ağustos 1850 tarihinde, sayım memurlarını belirledi. Buna göre, toplam yedi kalemden oluşacak sayım teşkilatının herbirinin maiyetine birer kâtip, birer büyük zabıt, ikişer küçük zabıt ve eyaletin ileri gelenlerinden birer memur tayin edildi. Ayrıca sayılacak nüfusun sayım yerlerine getirilmesinde görevlendirilmek üzere Bosna valisi tarafından birer memur ve 3 zabıt atandı.³

Tanzimatın artık tamamen uygulanmaya geçildiği 1851 yılından itibaren, eyalete bağlı kazaların teftişleri yapıldı ve Tanzimat halka detaylı bir şekilde anlatıldı. Bu sırada nüfus sayımı ile ilgili de uyulması gereken kurallar tekrar hatırlatılarak aksaklıkların giderilmesi amaçlanmıştı. Nüfus sayımının henüz tamamlanmadığı kazalarda nüfus defterlerine kaydedilmeyen hiç kimsenin bırakılmaması yönünde ikazlar yinелendi.⁴

Nüfus yoklamalarının düzenli bir şekilde yenilenmesi sayımın sağlıklı olarak güncellenmesi açısından önemliydi. Bu nedenle nüfustaki değişimin düzenli olarak ilgili birimlere iletmeleri için imam ve papazlar, bağlı bulundukları nüfus

¹ Bkz. Pasco Wassa Efendi, *La Bosnie Et L'Herzégovine Pendant La Mission De Cevdet Efendi*, Isis, İstanbul 1999, s.26; BOA., *ML.CRD.*, Nr. 1453, 1850 (1266).

² BOA., *ML.CRD.*, Nr. 1924, 1859-60 (1276).

³ BOA., İ. DH., Nr. 12936, Lef 4: Ömer Lütfi Paşa ve Bosna Valisi Hafız Mehmed Paşa'nın 16 Ağustos 1850/ 7 L 1266 tarihli müşterek yazısı.

⁴ BOA., İ. DH., Nr. 14557, 18 Eylül 1851/ 22 Za 1267.

mukayyidliklerini onlar da nüfus nazırlıklarını bilgilendirmekle yükümlü tutuldular. Nüfusda meydana gelen değişimler, aylık yoklamalarla güncellenecekti. Öyle ki, imam ve papazlar aybaşlarında yapacakları yoklamalarla kendi cemaatlerinde meydana gelen doğum ve ölümleri kazalarında bulunan nüfus mukayyidlerine bildireceklerdi. Nüfus mukayyidleri, sözkonusu yoklamaları dört ayda bir tarafından nüfus nâzırlarına gönderecekti. Bu şekilde nüfus yoklamalarının devamlı olarak güncellikleri sağlanmış olacaktı.¹

1851 Ağustos ayı itibarıyla eyaletin birçok kazasında nüfus sayımının gerçekleştirildiği görülmektedir. Nüfus sayımı yapılmış olan kazalar arasında, Saray Sancağına bağlı Saray (merkez), Çelebipazarı, Koynić, Visoka kazaları; Bihke Sancağına bağlı Krupa Kazası; İzvornik sancağına bağlı Srebreniće, Latće ve Berčka ve Travnik sancağına bağlı, Travnik ve İzniće kazaları vardı. Henüz sayımın tamamlanmadığı kazalar da mevcuttu. Örneğin, Saray Sancağı'na bağlı Neretva kazasına henüz nüfus mukayyidleri gelmediğinden sayım işlemi yapılamamıştı.²

Ömer Paşa, Hersek'te Tanzimatın uygulanması ile ilgili Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ile Saraybosna'da biraraya geldi. Burada görüşülen en önemli meselelerin başında Hersek'te bir nüfus sayımı yapılması geliyordu. Tanzimatın Hersek'te uygulanmasına dair Ali Paşa'dan alınan taahhüdnamenin içeriğinde nüfus sayımı da vardı.³ Ayrıca eyaletin bir parçası olan Hersek Sancağı'nda da nüfus sayımının gerçekleştirileceğine dair karar Meclis-i Vala'da görüşülerek eyalet yöneticilerine bildirilmişti.⁴ Ancak sözkonusu sürecin ilk zamanlarında Ali Paşa'nın Tanzimat yanlısı görünümünün gerçeği yansıtmadığı kısa sürede ortaya çıktı ve Hersek sancağı'nda nüfus sayımı bu süreç içerisinde gerçekleştirilemedi. Hersek'te nüfus sayımı yapılabilmesi için 1861 yılına kadar beklenecektir.⁵

¹ 1851 yılı Ağustos-Eylül ayları boyunca Tanzimatın uygulanması ile ilgili yapılan teftişin Bihke Sancağına bağlı Krupa Kazası, Saray Sancağına bağlı Saray, Çelebipazarı, Neretva, Koynić, Visoka kazaları, İzvornik sancağına bağlı Srebreniće, Latće ve Berčka kazaları, Travnik sancağına bağlı, Travnik ve İzniće kazalarına dair olan raporlarında nüfus sayımına ve nüfus yoklamalarına dair detaylı bilgiler mevcuttur (BOA., İ. DH., Nr. 14557, toplam 27 Lef, 18 Eylül 1851/ 22 Za 1267).

² BOA., İ. DH., Nr. 14557.

³ BOA., İ. DH., Nr.12877, Lef 3: Ömer Lütfi Paşa ve Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın 28 Ağustos 1850 / 18 L 1266 tarihli, müşterek mühürlü tahriratları; Lef 5: Ömer Paşa'nın 29 Ağustos 1850/ 19 L 1266 tarihli yazısı; Lef 10: Ömer Paşa'nın 8 Eylül 1850/ Gurre Za 1266 tarihli yazısı.

⁴ BOA., İ. MV., Nr. 5297, 5 Ağustos 1850/ 26 N 1266 tarihli Meclis-i Valâ Mazbatası.

⁵ İ.MVL., Nr. 20182, 22 Ağustos 1861/ 15 S 1278. Sözkonusu irade ile Hersek sancağının Tuna ve Yanya eyaletleri örnek alınarak emlak ve nüfus sayımı yapılması kararı alınmış olmasına rağmen, sayımların neticelerine dair bilgimiz yoktur.

Tablo 5.3. Bosna Eyaleti, Sancaklara göre 1851 erkek nüfusu
(Hersek Sancağı hariç)¹

	<i>Gayrimüslim</i>	<i>müslüman çingene</i>
SARAYBOSNA	21.704	368
BANALUKA	67.098	667
BİHKE	50.675	2.223
TRAVNİK	46.975	650
İZVORNİK	63.586	1.521
YENİPAZAR	12.660	467
YEKÜN	262.698	5.896

1851 nüfus verilerine göre, eyalette toplam 262.698 gayrimüslim erkek yaşamaktaydı. Bunların yanısıra müslüman çingene olan erkeklerin sayısı da 5.896'dır. Çingene nüfusunun yoğun olarak Bihke Sancağı'nda, gayrimüslimlerinse yoğunluk derecesine göre, sırasıyla Banaluka, İzvornik , Bihke ve Travnik sancaklarında yaşadıkları anlaşılmaktadır.

¹ BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1453, (1266) nüfus defterinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 5.4. Bosna Eyaleti 1851 Nüfusu¹
(Hersek Sancağı ve kadın nüfus hariç)

	<i>hane sayısı</i>	<i>alâ</i>	<i>evsat</i>	<i>Edna</i>	<i>çocuk</i>	<i>Yaşlı</i>	<i>dışarıda</i>	<i>nizamiye</i>	<i>toplam</i>
yerli reaya	62.175	1.303	5.186	148.266	102.993	2.528	490	-	260.766
Sipahi	-	2	7	369	51	-	-	-	429
Yahudi	312	-	3	539	529	2	75	-	1.148
Kıptiyan reaya	121	-	-	185	169	-	-	-	354
g.müslüm yekün	62.608	1.305	5.196	149.359	103.742	2.530	565	-	262.697
Kıptiyan müslim	1.905	-	2	3.421	2.454	10	3	6	5.896
Yekün	64.513	1.305	5.198	152.780	106.196	2.540	568	6	268.593

¹ BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1453, (1266) nüfus defterinden yararlanılarak hazırlandı. Defterin genel toplamında dışarıda olan yahudi sayısı sehven eksik yazılmış olduğundan, söz konusu rakam düzeltilerek verildi.

Bu sayımdan elde ettiğimiz veriler sonucunda, eyalette yaşayan gayrimüslimlerin sayısını, kadın nüfusun erkeklere eşit olduğu varsayımıyla, erkek nüfusunu iki ile çarparak, 525.394 olarak buluruz. Keza eyaletteki toplam gayrimüslim ve kıpti müslüman sayısı ise (268.593×2) hesabıyla 537.186 kişidir. (Tablo 5.4.) Sözkonusu sayıma ait verileri değerlendirdiğimizde eyalette yaşayan gayrimüslim ve çingene nüfusuna ait önemli bulgular ortaya çıkmaktadır. Bunların en önemlileri arasında aşağıda açıklanacağı üzere nüfus yoğunlukları ve hane büyüklükleri gelmektedir.

1851 sayımına ait veriler, hane büyüklüğü açısından değerlendirildiğinde, eyalet genelinde toplam 62.608 gayrimüslim hanesi tespit edilmektedir. Bu hanelerde yaşayan, kadınlar hariç 262.697 kişiden oluşan gayrimüslim nüfusun 103.742 gibi büyük bir bölümü çocuklardan oluşmaktadır.(Tablo 5.4) Bu verilerden yola çıkarak, eyaletteki yaklaşık hane büyüklüğünü hesaplayabiliriz.

Kadınların ve kız çocuklarının sayım harici olması nedeniyle ve kadın nüfusun erkeklere eşit olduğu varsayımıyla, toplam hristiyan erkek sayısını (262.697) iki ile çarparak toplam gayrimüslim nüfusu (525.394) elde ederiz. Toplam gayrimüslim nüfusu, hane sayısına böldüğümüzde ise $(525.394 / 62.608 = 8.4)$ hane büyüklüğünü 8.4 kişi olarak buluruz.

Hane büyüklüğüne dair bulduğumuz 8,4 rakamı, Osmanlı hane büyüklüğüyle ilgili mevcut literatüre göre ortalamanın üzerindedir. Nejat Göyünç'ün imparatorluğa göç eden aileler üzerinde yaptığı bir çalışmada, hane büyüklüklerinin 1,99 ile 9,60 arasında dalgalandığı görülmekle birlikte, ortalama 4,10 olduğu saptanmıştır.¹ Kemal Karpat'ın yaptığı diğer bir çalışmaya göre ise hane büyüklükleri 4,3 ile 4,8 gibi tespit edilmektedir.² Balkanlardaki Osmanlı nüfusu ile ilgili en ilginç değerlendirmelerden biri ise Machiel Kiel'e aittir. Kiel, Balkanlardaki Osmanlı nüfusu ile ilgili kayıtlara dayanarak, 16. yüzyılın aksine 19. yüzyılda balkanlardaki gayrimüslim hane büyüklüğünün müslüman hane büyüklüğünden fazla olduğunu söylemektedir.³ 8,4

¹ Nejat Göyünç, "Aile Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, (1979), 331-343.

² Kemal H. Karpat, "The Ottoman Family: Documents Pertaining to Its Size", *IJTS*, 4-1(Summer 1987), 138.

³ Kiel, Kemal Karpat'la bu konuda yaptıkları değerlendirmede, müslüman hanesinin küçülmesinin arkasında kaybedilen savaşlar nedeniyle müslümanların sürüklendiği genel psikolojik atmosfer olduğu kanısına vardıklarını söylüyor (Machiel Kiel, "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamization of Bosnia-

rakamını bu açıdan değerlendirirsek literatür ortalamasının üzerinde olmasını bir ölçüde açıklamak mümkün olabilir.

Tablo 5.5. 1851 Sayımına göre Bosna Eyaleti'ndeki Hristiyan Erkek Nüfusun Dağılımı¹

(Hersek Sancağı hariç)

		<i>hane</i> <i>Sayısı</i>	<i>ala</i>	<i>evsat</i>	<i>Edna</i>	<i>Çocuk</i>	<i>İşten</i> <i>düşmüş</i>	<i>dışarıda</i>	<i>Yekün</i>
SARAYBOSNA									
	<i>yerli g.müslim</i>	6.020	18	219	13.071	7.213	69	60	20.650
	<i>yerli yahudi</i>	273	-	-	439	434	2	75	950
	<i>yabancı g.müslim</i>	-	-	-	93	3	-	-	96
	<i>g.müslim çingene</i>	-	-	-	5	3	-	-	8
Yekün		6.293	18	219	13.608	7.653	71	135	21.704
BANALUKA									
	<i>yerli g.müslim</i>	15.113	486	1.127	38.453	25.986	422	46	66.520
	g.müslim kadın²	145	-	-	190	133	-	-	323
	<i>g.müslim sipahi</i>	-	-	-	99	15	-	-	114
	<i>g.müslim çingene</i>	50	-	-	77	64	-	-	141
Yekün		15.308	486	1.127	38.819	26.198	422	46	67.098
BİHKE									
	<i>yerli g.müslim</i>	9.841	737	641	28.690	20.091	355	49	50.563
	<i>g.müslim sipahi</i>	-	-	-	93	19	-	-	112
Yekün		9.841	737	641	28.783	20.110	355	49	50.675
TRAVNİK									
	<i>yerli g.müslim</i>	11.026	3	303	26.289	18.842	1.157	159	46.753
	<i>yerli yahudi</i>	29	-	3	84	78	-	-	165
	<i>sipahi</i>	-	2	7	48	-	-	-	57
Yekün		11.055	5	313	26.421	18.920	1.157	159	46.975
İZVORNİK									
	<i>yerli g.müslim</i>	17.069	25	1.375	34.476	26.970	377	128	63.351
	<i>sipahi</i>	-	-	-	16	14	-	-	30
	<i>g.müslim çingene</i>	71	-	-	103	102	-	-	205
Yekün		17.140	25	1.375	34.595	27.086	377	128	63.586
YENİPAZAR									
	<i>yerli g.müslim</i>	2.961	34	1.521	7.097	3.758	148	48	12.606
	<i>sipahi</i>	-	-	-	21	-	-	-	21
	<i>yahudi</i>	10	-	-	16	17	-	-	33
Yekün		2.971	34	1.521	7.134	3.775	148	48	12.660
Genel Toplam		62.608	1.305	5.196	149.360	103.742	2.530	565	262.697

Hercegovina and Bulgaria in the 15th-17th Centuries: Old Sources- New Methodology”, *IJTS*, 10-1&2 (2004), 101, 155).

¹BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1453, (1266).

² Sayım kayıtlarında *velûdân reaya* olarak tanımlanmış olup, büyük ihtimalle, emlak sahibi gayri müslim kadınların sayısını vermektedir.

Bosna'da gayrimüslimlerin en yoğun olarak yaşadıkları sancak Banaluka'dır. Sancakta yaşayan erkek nüfus 67.098 kişi olarak sayılmıştır. Bu sayıya ilave olarak 323 adet kadın sayılmıştır. (Tablo 5.5.) Sadece Banaluka'da görülen bu durum, eyalette sayılan gayrimüslim kadın nüfusuna dair tek bilgidir. Bu bilgi, gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olarak yaşadığı Banaluka Sancağı'ndaki dul ve/ veya emlak sahibi kadınların varlığının delilidir. Aynı zamanda eyaletin mülkiyet yapısı ile ilgili olarak oluşmuş ezberleri de bozabilecek niteliktedir. Elimizde aynı sayıma ait müslüman nüfus kayıtları bulunmadığından, mülk sahibi müslüman kadınların sayılmış olup olmadıklarını bilemiyoruz. Ayrıca Bosna'da asıl vergiye tabi olan kesimin gayrimüslimler olduğunu düşünürsek, gayrimüslim sayımında vergi alınacak kesimin belirlenmesi esasının daha ön planda tutulmuş olması olağandır. Gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak yaşadığı ikinci sancak ise 63.586 erkek nüfus ile İzvorniktir. En az gayrimüslim nüfusu barındıran sancaklar ise tahmin edileceği üzere Saray ve Yenipazar sancaklarıdır. Çingene nüfus ise ağırlıklı olarak Bihke ve İzvornik sancaklarında yaşamaktadır.

Tablo 5.6. 1851 Sayımına göre Bosna Eyaleti'ndeki Çingene Erkek Nüfusu¹

(Hersek Sancağı hariç)

		<i>hane</i> <i>sayısı</i>	<i>ala</i>	<i>evsat</i>	<i>edna</i>	<i>çocuk</i>	<i>İşten</i> <i>düşmüş</i>	<i>dışarıda</i>	<i>yekün</i>
SARAYBOSNA	<i>müslüman</i>	140	-	-	234	131	1	2	368
	<i>g.müslim</i>	-	-	-	5	3	-	-	8
BANALUKA	<i>müslüman</i>	264	-	-	400	266	-	1	667
	<i>g.müslim</i>	50	-	-	77	64	-	-	141
BİHKE	<i>müslüman</i>	591	-	-	1.315	902	6	-	2.223
	<i>g.müslim</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
TRAVNİK	<i>müslüman</i>	225	-	-	350	293	7	-	650
	<i>g.müslim</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
İZVORNİK	<i>müslüman</i>	521	-	-	855	664	2	-	1.521
	<i>g.müslim</i>	71	-	-	103	102	-	-	205
YENİPAZAR	<i>müslüman</i>	164	-	2	267	198	-	-	467
	<i>g.müslim</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM		2.026	-	2	3.606	2.623	16	3	6.250

Elimizdeki nüfus verileri, eyalette yaşayan çingene nüfus hakkında da bilgi vermektedir. Yukarıdaki tabloya göre, eyalette toplam 6.250 çingenenin yaşadığı görülür. Bunların çoğunluğunu müslüman çingeneler (5.896) oluşturmaktadır. Müslüman çingene nüfusun en yoğun yaşadıkları yerler ise Bihke (2.223) ve İzvornik (1.521) sancaklarıdır. Bunun yanı sıra gayrimüslim çingeneler ise 354 kişi olup, yoğun

¹BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1453, (1266).

olarak İzvornik (205) ve Banaluka (141) sancaklarında yaşamaktadırlar. Bosna'daki çingene hane büyüklüğünü ise - kız çocuklarının sayım dışı ve kadın erkek sayılarının da eşit olduğu varsayımıyla- $6.250 \times 2 = 12.500$ ve $12.500 / 2.026 = 6,1$ olarak hesaplayabiliriz.

Tablo 5.7. Bosna Eyaleti Sancakları 1851 yılı toplam erkek nüfusu¹
(Hersek hariç)

Sancak	Bölgeler	Müslüman (erkekler)	hristiyan (erkekler)	yahudi (erkekler)	çingene (erkekler)	Toplam
Bosnasaray	Bosnasaray Banliyö Visoka Foynitza Neterva Çelebipazar	7.595 2.980 6.396 2.810 2.137 3.526	1.800 6.500 4.276 4.416 540 1.910	857 - - 10 - -	156 31 62 29 58 66	
Toplam		25.444	18.992	867	402	45.705
İzvornik	İzvornik Belina Tuzla-bala Tuzla-zir Srebrenitza Brička Ktadina Gradačanice Maglay	5.324 4.284 2.896 10.089 6.942 2.388 1.640 16.002 3.353	5.228 10.765 781 3.555 6.901 4.822 7.88 25.117 6.023	- - - - - - - - -	341 277 57 379 440 216 9 533 88	
Toplam		52.918	64.030	-	2.340	119.288
Banaluka	Banaluka Derbend Teşne	5.316 1.731 6.284	39.818 12.718 9.413	- - -	231 164 79	
Toplam		13.331	61.949	-	474	75.754
Bihke	Bihke Nevesel Pridor Novin Dubiza Ostroidca Krupa Maden Cozartcha Kuluc	6.865 2.180 2.555 1.703 705 9.525 4.500 2.398 1.857 2.445	7.631 8.581 6.134 5.901 3.044 2.398 3.945 4.608 4.117 2.902	- - - - - - - - - -	26 8 49 34 73 46 39 - 21 32	
Toplam		34.932	49.261	-	328	84.522
Travnik	Travnik İznice İhlevne(livno) Glamac Akhisar Yayça Göhlisar Pridor	4.993 5.277 1.708 806 5.172 3.345 1.107 1.703	1.802 2.824 9.367 3.251 3.589 9.943 6.789 2.298	163 11 - - - - - -	73 85 63 - 277 121 12 5	
Toplam		24.111	48.863	174	636	73.748
Yenipazar	Yenipazar Yenivarış Senice Mitrovica	5.952 1.837 1.813 1.491	4.620 5.761 1.955 1.026	33 - - -	66 142 18 26	

¹ Wassa Efendi'nin Ömer Paşa'nın Bosna'ya girdikten sonra yaptırdığı sayımın (1850) resmi rakamları olduğunu iddia ettiği nüfus sayılarıdır (Pasco Wassa Efendi, *La Bosnie Et L'Herzégovine Pendant La Mission De Cevdet Efendi*, Isis, İstanbul 1999, s. 26-27).

	Vişegrad Tirgovice Bihor	2.377 6.068 4.802	1.173 3.622 2.695	- - -	75 83 59	
Toplam		24.440	20.492	33	460	45.425
Genel Toplam		175.176	263.587	1.074	4.640	444.442

Wassa Efendi'nin verdiği 1850-1851 sayımına ait rakamlarda gayrimüslimlerin yanısıra müslüman sayıları da görülmektedir. Bu rakamlardan oluşturulmuş olan bu tablo bize eyaletteki 1851 yılına ait müslim ve gayrimüslim nüfusa ait verileri birlikte sunması açısından önemlidir. Buna göre Hersek Sancağı hariç olmak üzere eyalette bulunan müslüman erkek nüfus 175.176 kişidir. Bunun yanısıra hristiyan erkeklerin nüfusu 263.587, yahudilerin 1.074 ve çingenelerin de 4.640 kişidir. Eyaletteki toplam erkek nüfusun ise 444.442 olduğunu görüyoruz. Pasco Wassa Efendi'nin kullandığı rakamların kendi ifadesiyle Ömer Paşa'nın yaptırdığı sayımın sonuçlarından oluşturulduğunu kabul ettiğimizde ve bizim yukarıda verdiğimiz gayrimüslim rakamları ile uyum içerisinde olmasından hareketle, güvenilir olduklarını varsayabiliriz.

Ancak Wassa Efendi'nin, müslüman nüfusa dair elde ettiği bu resmi sayıların pek de güvenilir olmadığına dair kendisinin bazı görüşleri vardır. Bosna eşrafından aldığı bilgiye dayandığı bu görüşe göre, Bosna'da sayım otoritelerini kandırmak hiç de zor değildi ve müslümanlar sayımın nedeninin askere alım ve vergi toplama amaçlı olduğunu bildiklerinden gerçek nüfus rakamlarını gizlemişlerdi. Wassa Efendi, bu nedenle resmi rakamlara % 10 ilave etmekte bir sakınca görmediğini belirtiyor.¹ Diğer yandan gayrimüslim nüfusa dair rakamların ise daha güvenilir bulunduğunu, çünkü özellikle latin nüfusuna dair kiliselerin tuttıkları rakamların son derece güvenilir olduğunu vurgulamaktadır. Erkek nüfusa eşit kadın olduğunu düşündüğümüzde, yukarıdaki toplam erkek sayısını ikiye katlayarak toplam nüfusu 888.884 buluruz. Sonuç olarak tüm bu bilgiler, Bosna nüfusunun (Hersek hariç) yaklaşık olarak 800.000 ile 900.000 kişi arasında olduğunu göstermektedir.(Tablo 5.7.)

Nüfus verileri eyalette yaşayan farklı milletler açısından değerlendirdiğinde, eyalette 350.352 müslümanın ve 538.532 gayrimüslimin yaşadığı söylenebilir. Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu ise 527.174 ile hristiyanlar oluşturmaktadır. Yahudi nüfusu 2.148, çingene nüfusu ise 9.280 kişidir. Orana vurulduğunda ise eyalette, %39,4

¹ Pasco Wassa Efendi, *a.g.e.*, s. 27.

müslümanın, % 59 hristiyanın, çok az oranda da yahudi ve çingenenin yaşadığı görülür.(Tablo 5.7.)

5.2.2 1860 Nüfusu

1831 genel nüfus sayımından sonra da, sayım memurları imparatorluğun belli noktalarında görevlerine devam ederek nüfustaki değişimleri kayıt altına almayı sürdürdü. Nüfus yoklaması tabir edilen bu yöntemle nüfustaki değişimler yerel bazda düzenli aralıklarla yapılarak Nüfus Nezaretine bildiriliyordu. Yoklamalarından elde edilen sonuçlar belli yıllarda biraraya getirilerek imparatorluk genelinde sayım raporları oluşturuldu. Bu dönemler 1835, 1838, 1844 ve 1857 olarak anılmaktadır.¹

Bâbîâli, Kırım Savaşı'nın ardından maliyeyi canlandırma ve reform çabalarının bir parçası olarak istatistik çalışmalarına yeniden önem vermeye başladı. Maliye Nezareti'nin bünyesinde Tahrir-i Emlak Nezareti kuruldu. Kuruluş amacı, hem emlak sayımı yapmak, hem de erkek teb'ayı belirleyip, herbirine “vergi nüfus tezkeresi” vermekti. Bu belge, hem kimlik kartı vazifesi görecekti, hem de kişilerin vergi yükümlülüğünü gösterecekti.² Nüfusun vergi ödeme yükümlülüğü altındaki kesimini hem kayıt altına almaya hem de izlemeye yönelik son derece modern bir uygulamaydı. Diğer taraftan, devlet maliyesinin merkezileştirilmesi yönünde atılmış çok önemli bir adımdı. Bu sürecin ardından askere alım amaçlı yeni bir nüfus sayımı gerçekleştirildi. Aşağıda sonuçlarından yararlanacağımız 1859-1860 tarihli nüfus defterindeki³ nüfus rakamları, imparatorluk dahilinde 1856 yılı sonlarında başlatılıp, 1859-60'a kadar devam eden sözkonusu nüfus sayımının neticeleri niteliğindedir.

Bu sayımın neticeleri, yukarıda değerlendirdiğimiz ve yaklaşık on yıl önce yapılan 1851 yılına ait nüfus sayımına ait defter kayıtlarıyla karşılaştırıldığında gayrimüslim nüfusa ait fazla bir değişiklik gözlenmemektedir.

1863 tarihinde Bosna müfettişliği memuriyetiyle Bosna'da bulunan Cevdet Paşa Bosna'nın nüfusuyla ilgili bilgiler de vermektedir. Bosna ve Hersek'in nüfus defterlerinin güvenilir olmadığını; ancak yapılan incelemeye göre kadın ve erkek nüfusunun birlikte olarak Bosna'da 400.000 müslüman, 144.000 latin, 400.000 ortodoks

¹Stanford J. Shaw, “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *IJTS*, 9(1978), s. 327.

² Stanford J. Shaw, a.g.m., s. 327.

³ BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1924, 1276/ 1859-1860: “Memâlik-i Mahrusâ-i Hazret-i Şahânede kâin elviyeden tahrirleri icrâ kılınan zırde muharrer elviyede sâkin ve mütavattin teb'a-i müslim ve gayrimüslim nüfus-i zükürünün ber-müceb-i kayd miktarını mübeyyin defter”.

ve Hersek'te ise 72.000 müslüman, 40.000 latin, 88.000 ortodoks olmak üzere toplam nüfusun 1.144.000 olduğunu belirtmektedir. Toplam nüfusun içerisinde 472.000 müslüman olduğunu ve sözkonusu nüfusun 4.700ünün daima silah altında tutulabileceğini yazmaktadır.¹

Tablo 5.8. Bosna Eyaleti , 1860 yılı erkek nüfusu²
(Hersek sancağı hariç)

Sayım Bölgesi	Toplam Nüfus	Hane Sayıları			
	(erkek)	müslüman	g-müslim	çingene	toplam hane
Bosna	42.736	7484	5374	166	13024
Banaluka	77.767	4747	14565	150	19462
Yenipazar	44.107	6865	4205	184	11254
İzvornik	117.313	15735	16486	644	32865
Travnik	73.712	6105	11639	227	17971
Bihke	81.057	8369	8611	819	17799
Bosna Eyaleti	436.692	49.305	60.880	2.190	112.375

Eyaletin, Hersek hariç, 1860 yılı nüfusunu hane sayılarına göre veren bu tabloya göre, eyalette bulunan toplam erkek nüfusun 436.692 olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra eyaletteki müslüman hane sayısı 49.305, gayrimüslim 60.880 ve çingenelerin 2.190 olduğu görülmektedir. Hersek hariç eyalette bulunan toplam hane sayısı ise 112.375'tir.

1860 nüfus verilerini hane büyüklüğü açısından değerlendirdiğimizde ise eyalet genelindeki ortalama hane büyüklüğünü de şöyle hesaplarız. Erkek nüfusa eşit sayıda kadın olduğunu varsayarak, toplam nüfusu ($436.692 \times 2 = 873.384$) olarak hesaplar; bunu toplam hane sayısına bölerek ($873.384/112.375$ hesabıyla) hane büyüklüğünü 7,7 kişi olarak buluruz.

Aynı şekilde, gayrimüslim hane büyüklüğünü hesaplayabiliriz. Gayrimüslim erkek sayısının 261.770 olduğunu bildiğimizden (Tablo 5.10.), önce toplam

¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986, s. 31-32.

² BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1924, 1276/ 1859-1860

gayrimüslim nüfusu ($261.770 \times 2 = 523.540$) hesaplayıp, sonra bunu gayrimüslim hane sayısına bölerek ($523.540/60.880=8,6$) gayrimüslim hanesinin 8,6 olduğunu görüyoruz. Müslüman hane büyüklüğü ise aynı hesaplama yöntemi ile, ($174.922 \times 2 = 349.844$) ve ($349.844 / 49.305 = 7,1$) olarak buluruz.

Böylece, daha önce açıklanan, gayrimüslim nüfusun hane büyüklüğünün müslüman hanesine göre daha büyük olduğu görüşü 1860 verileriyle de doğrulanmaktadır. Ayrıca 1851 sayımındaki gayrimüslim hane büyüklüğünün 8,4 olduğunu hesaplamıştık. Buna göre gayrimüslim hane büyüklüğünde geçen 10 yıl zarfında azalma değil, artış olduğu gözlenmektedir.

Tablo 5.9. 1860 yılı Rumeli nüfusu¹

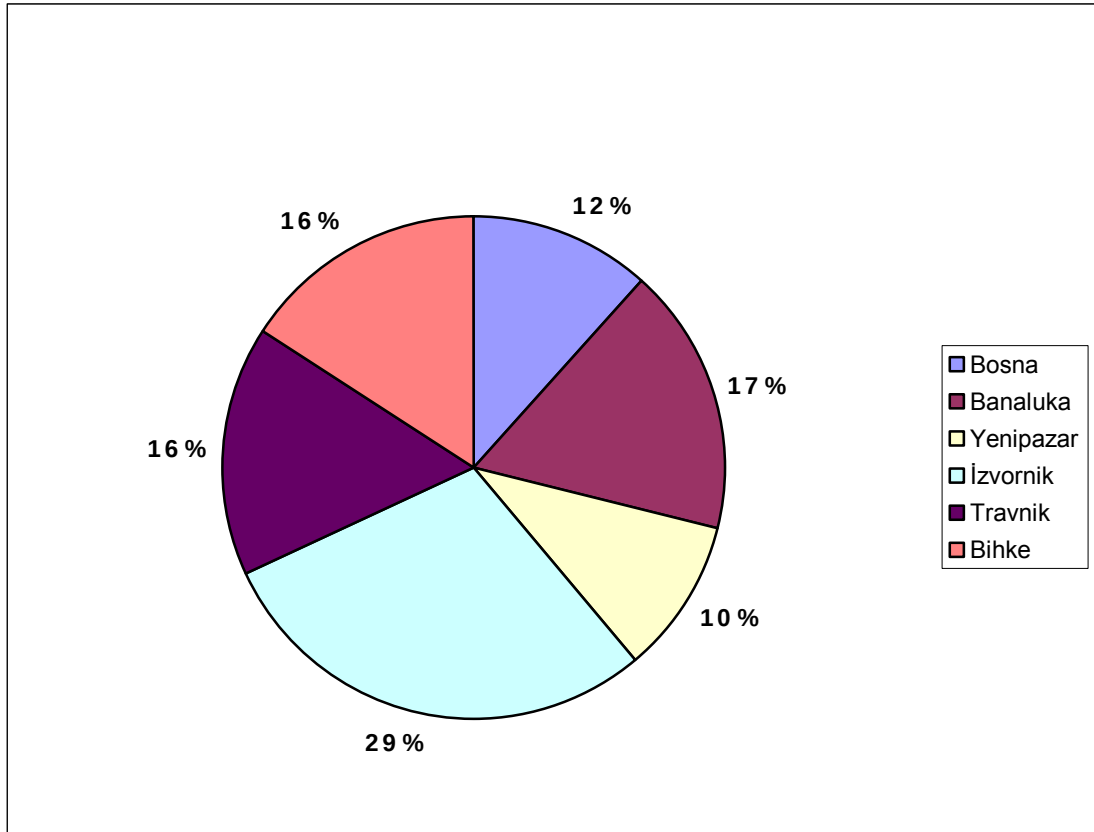
Sayım Bölgesi	Erkek Nüfusu	Rumeli nüfusuna oranı (%)
Edirne Eyaleti	577.026	17.5
Vidin Eyaleti	179.425	5.5
Niş Eyaleti	311.385	9.5
Silistre Eyaleti	330.872	10.1
Selanik Eyaleti	326.536	9.9
Rumeli Eyaleti	365.181	11.1
Yanya Eyaleti	377.090	11.5
Üsküp Eyaleti	245.589	7.5
Bosna Eyaleti	436.692	13.3
Cezayir Bahr-i Sefid Eyaleti	140.151	4.3
TOPLAM	3.289.947	100

¹ BOA., *ML. CRD.*, Nr. 1924, 1276/ 1859-1860

Sayım Bölgesi	Toplam Nüfus	Müslüman Nüfus (yekün)	Müslüman Ahâli	Müslüman Nizamiye askeri	Müslüman Redif askeri	Müslüman Kıbtıyan	G-müslim Nüfus (yekün)	G-müslim Ahâli	G-müslim Nizamiye askeri	G-müslim Redif askeri	G-müslim Kıbtıyan
Bosna	42.736	23.948	23.247	147	124	430	18.788	18.788	-	-	-
Banaluka	77.767	14.762	14.053	313	81	315	63.005	62.952	-	-	53
Yenipazar	44.107	24.950	24.351	72	49	478	19.157	19.157	-	-	-
İzvornik	117.313	52.944	50.495	340	314	1.795	64.369	64.133	-	-	236
Travnik	73.712	24.621	23.384	461	-	776	49.061	49.061	-	-	-
Bihke	81.057	33.697	31.194	261	4	2.238	47.360	47.360	-	-	-
Toplam	436.692	174.922	166.724	1.594	572	6.032	261.770	261.481	-	-	289

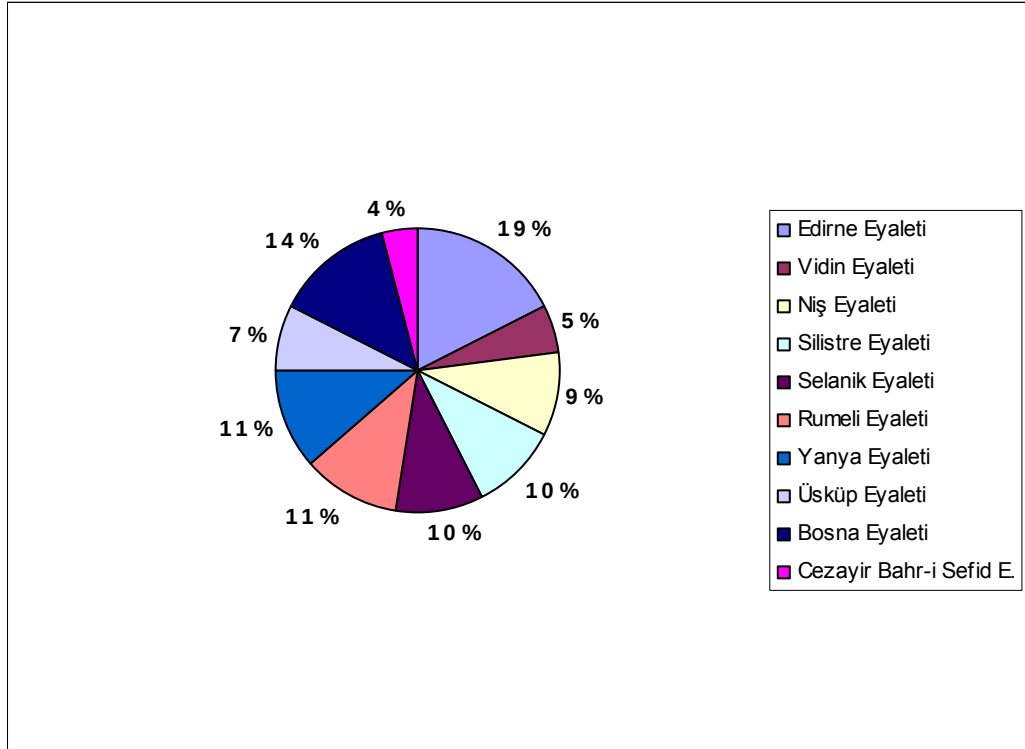
Yukarıdaki tabloya göre (5.10.) 1860 sayımında, Bosna nüfusunun, müslüman, gayrimüslim ve çingene olarak ayrımının yanısıra, ahali ve asker olarak da sınıflandırıldığını görüyoruz. Biz de tabloyu yaparken, orijinal sınıflandırmaya sadık kaldık. Bu sınıflandırma yukarıda görüldüğü üzere, ahali, nizamiye (düzenli asker) ve redif askeri olarak yapılmıştır. Böylelikle 1860 yılında eyalette toplam 1594 nizamiye ve 572 de redif askerinin olduğu gözlenmektedir.

Sonuç olarak, Bosna'daki toplam nüfusun %40'ını müslümanların, geriye kalan %60'ını da gayrimüslimlerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluğun resmi nüfus verilerine göre elde edilen bu sonuçlar, Bosna nüfusu ile ilgili, bugüne kadar varolan bazı nüfus bilgilerinin yeniden gözden geçirilmesini gerektirecektir. Jelavic, müslüman nüfusun toplam nüfusa oranının 1/3 olduğunu söyleyerek ulaştığımız oranla çelişmektedir.¹

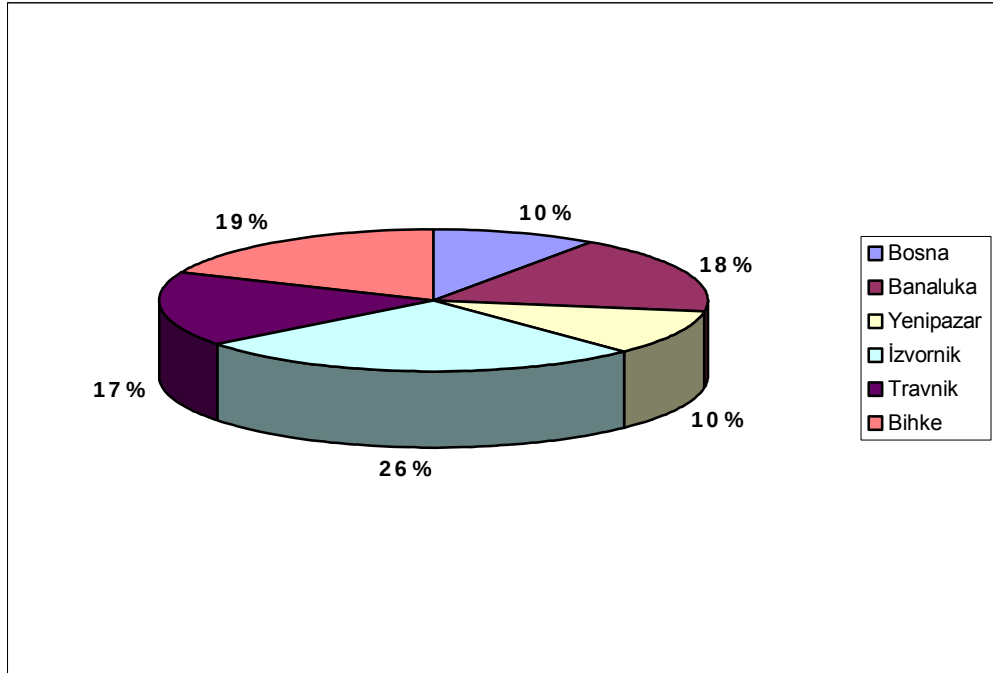

¹ Bunun yanısıra, hristiyan nüfusun kendi içinde %43 ortodoks ve Sırp, %22 de katolik ve Hırvat olarak belirtiyor (A.mlf., *Balkan Tarihi: 18.ve 19.Yüzyıllar*, I, 378, 380).

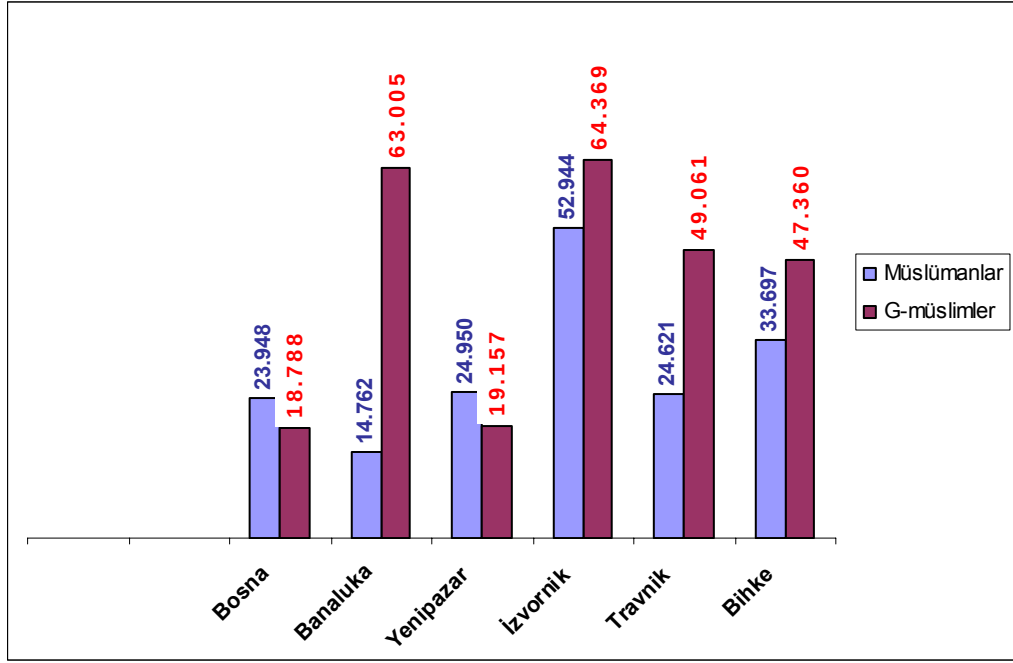
Şekil 5.1. 1859'da Sancaklara Göre Hane Sayıları (Kaynak: BOA. *ML.CRD.*, nr. 1924).

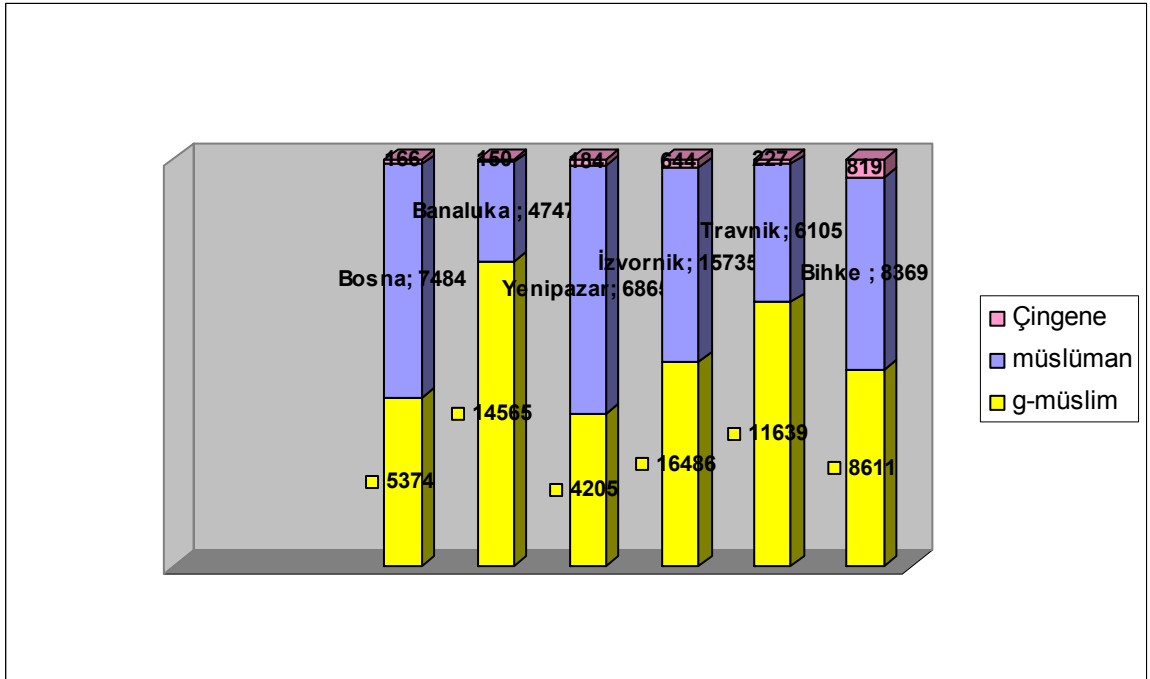
Şekil 5.2. 1859 Senesi Rumeli Cânibi Erkek Nüfusu (Kaynak: BOA. *ML.CRD.*, nr. 1924).

Şekil 5.3. 1859'da Bosna Nüfusunun Sancaklara Göre Dağılımı (Kaynak: BOA. *ML.CRD.*, nr. 1924).

Şekil 5.4. 1859'da Sancaklara Göre Müslüman-Gayrimüslim Nüfus (Kaynak: BOA. *ML.CRD.*, nr. 1924).

Şekil 5.5. 1859'da Sancaklara Göre Müslüman, Gayrimüslim, Çingene Hane Sayıları (Kaynak: BOA. *ML.CRD.*, nr. 1924).

5.2.3 Salnamelere Göre Bosna Nüfusu

Osmanlı nüfusu konusundaki ikincil önemli bilgi ise yıllıklardır. Bütün iktidar alanını kapsayan imparatorluk salnameleri 1847 yılında yayımlanmaya başlandı ve imparatorluğun tümü için nüfus rakamları ilk kez 1877-1878 yılında basılan bir ciltte görüldü. İlk vilayet yıllığı ise 1866 yılında Bosna vilayeti için yayımlandı ve 1287 (1870) tarihli yıllıkta Bosna vilayetine ait nüfus bilgilerine yer verilmekteydi. Bosna vilayet yıllıkları, taşrada yayınlanan ilk salname olması açısından da önem taşımaktadır.¹ Salnamelerdeki nüfus rakamların dikkatle ele alınmaları gerektiği yönündeki görüşe göre, bunların, vergi kayıt defterleri ve nüfus defterlerinin aksine büyük ölçüde kamuoyuna yönelik hazırlandığını ve 19. yüzyılın ikinci yarısını, bölgede çeşitli halkların son derece büyük bir rekabet içerisinde yaşadığı yıllar olarak düşünersek, devletin kendi kullanımı için hazırlattığı sayımlardan farklılık gösterdiği iddia edilmektedir. Bu nedenle salnamelerdeki rakamların müslümanların lehine yanıltıcı olduğunu ifade edilmektedir.² Bosna nüfusunun salnamelerde yer alan nüfus rakamları aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.(Tablo 5.11; 5.12) Aşağıdaki rakamlara göre 1870-1872 yıllarındaki toplam nüfus yaklaşık 1.242.458'dir. 1287 salnamesindeki nüfus rakamları 1288 yılında tekrarlanmıştır.

Tablo 5.11. 1870-1872 Bosna-Hersek erkek nüfusu (Kaynak: 1287 Bosna vilayet salnamesi).

sancak	Müslüman	Ortodoks	katolik	yahudi	çingene	toplam
Saray	35.188	18.343	8.747	959	677	63.914
İzvornik	63.661	46.767	11.663	126	1.964	124.181
Travnik	43.487	25.095	23.161	157	658	92.558
Bihke	45.186	37.117	2.098	0	400	84.801
Yenipazar	52.626	30.575	0	40	742	83.983
Banaluka	29.902	44.923	14.426	23	589	89.863
Hersek	39.472	23.492	18.289	0	676	81.929
Toplam	309.522	226.312	78.384	1.305	5.706	621.229

¹ İlk vilayet salnâmeleri, Halep'te 1867'de, Konya ve Tuna'da 1868'de, Hüdavendigar Vilayeti'nde ise 1869 yılında yayımlanmaya başlandı (Nuri Akbayar, "Osmanlı Salnameleri", *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, V, 1247).

² Bkz. Machiel Kiel, "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamization of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the 15th-17th Centuries: Old Sources- New Methodology", *IJTS*, 10-1&2 (2004), 165. Justin McCarthy ise bu görüşü doğru bulmamaktadır (Justin McCarthy, "Pirlepe", *ET...*).

Tablo 5.12 1877/78 Tarihli Bosna ve Hersek Nüfusu (Kaynak: 1294 tarihli salname)¹

Sancak	Nüfus	Evler (Binalar)	Bölgedeki kazalar
Saray	167.776	39.272	Çelebipazarı,Çaynice,Visoka,Kaladine, Konice, Vişegrad
İzvornik	262.352	59.241	İzvornik,Berçka,Pelne,Perçe,Gradağaç,Gradcanice,Miglayi
Banaluka	132.128	19.382	Teşne,Derbend,Zayçe,Gradiška
Bihke	134.800	13.480	İstroşça,Peridor,Krupa,Kosteniçe,Kluç,Maden,Novasil
Travnik	185.024	42.510	Akhisar, İhlevne, Domana,Glamoç, Yayça
Yenipazar	131.488	12.546	Akova,Brane,Bihor,Prebol,Tirgovişte,Taşlıca,Kolaşin,Mitroviçe, Yenipazar,Yenivaroş
Toplam	1.013.568	186.431	

Hersek

Sancak	Nüfus	Evler (Binalar)	Bölgedeki kazalar
Hersek	100.616	19.549	Bileke,Foça,Foynice,Lubuška,Novesin
Gaçka	92.632	8.438	Ustruşça,Banaluka,Penve,Popov,Trebin,Ravice,Lubin,Nikşik.
Toplam	193.248	27.987	

¹Karpat, bu nüfus miktarlarının muhtemelen 1844 sayım sonuçlarına ve doğanların ve ölenlerin (savaş kayıplarını da içeren)sayısının hesaplanmasından sonra yapılan nüfus tahminlerine dayandığını söylemektedir (Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s.161).

6. BÖLÜM

ASKERİ REFORM VE VİLAYET SİSTEMİNE GEÇİLMESİ

6.1 ASKERİ REFORM

Bosna Eyaleti'nde en zor uygulanan reformlardan birisi kur'a usûlüne göre asker alımı meselesiydi. 1850 yılında Tanzimat ilan edilmiş olmasına rağmen, eyaletten asker alımı Cevdet Paşa'nın müfettişliğine değin uygulanamamıştı. Bu nedenle asker alımına dair gerçekleştirilen reformu, bunun gerçekleşmesinde büyük katkısı olan Cevdet Paşa'nın müfettişliği ile birlikte ele alacağız.

6.1.1 Cevdet Paşa'nın Bosna-Hersek Müfettişliği

Cevdet Paşa, 20 Haziran 1863 tarihinde Bosna Hersek Müfettişi olarak atandıktan üç gün sonra İstanbul'dan yola çıktı. Eyaletin birçok kazasına bizzat giderek sorunları yerinde tespit etti. Memuriyetinin ilk beş ayını Hersek Sancağı'ndaki karışıklıkların çözülmesi için çalışarak geçirdi.

Hersek'teki teftişini tamamladıktan sonra Aralık 1863'de Saraybosna'ya yerleşti.¹ Buradan çevre kazalarda teftişlerde bulundu. Örneğin Saraybosna'da askere alımla ilgili eşrafı ikna edip eyalet meclisinde bu yönde karar aldırdıktan sonra, merkezden fermanın gelmesine kadar olan vaktini (Mayıs-Ağustos 1864) eyaletin birçok kazaların tahkikat yaparak geçirir.

Önce Yenipazar Sancağı'na bağlı Taşlıca kazasına gitti. Taşlıca'nın hem idari hem de mali sorunları vardı. Kaymakamını azlederek, yerine Çelebipazar kazası müdürü Hacı Selim Bey'i atadı.² *Tezakir*'de Taşlıca'dan bahsederken, buranın Hersek sancağının nahiyeelerine nazaran daha medeni bir belde ve eşrafının da itibarlı ve söz

¹ Cevdet Paşa, *Tezakir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986, s. 20.

² Cevdet Paşa, *Tezakir*, 21-39, s. 49-50.

anlar olduğunu ifade eder.¹ Taşlıca'da bir aya yakın bir süreyle kaldıktan sonra, önce Prepol, daha sonra da Yenipazar Sancağının merkezi kabul edilen Siyeniča kazasına gitti. Buranın küçük bir kasaba olduğunu ve eşrafı olmadığından liva meclisinde alınan kararlara çok fazla önem vermediklerini belirtir.² Burada bir hafta kaldıktan sonra, Yenipazara bağlı olan Yenivaroş ve Saraybosna Sancağı'na bağlı Vişegrad ve Çelebipazarı'nı ziyaret etti. Daha sonra İzvornik Sancağı merkezine Tuzla'ya gitti. 29 Haziran 1864 (24 Safer 1281) tarihinde Tuzla'dan ayrıldı. Bir süre Tuzla'nın İspreča nahiyesine bağlı Poliča isimli köyde kaldı. Burada bulunan bir medresede altmış civarında gencin eğitim gördüğünü gözlemlemiş ve eğitimin düzeyinden etkilenmişti.³

6.1.1.1 Reformlara Katkısı

Bu teftiş memuriyeti sırasında 1861-1862 yıllarında Hersek'te meydana gelen isyanların nedenlerini araştırarak çözüm yolları aradı. Hem Hersek sancağında hem de eyaletin diğer sancaklarındaki karışıklıkların temelinde yatan toprak meselesi hakkında önemli tespitlerde bulundu. Toprak sahipleri ile çiftçiler arasındaki problemlere parmak bastı. Hersek'teki vergi sorunlarını dair önemli tespitler yaparak bunları merkeze bildirdi.⁴ Esasında, Cevdet Paşa'nın Bosna-Hersek memuriyetinin en önemli amaçlarından birisi Hersek Sancağı'nda 1862 Haziran'ına kadar devam etmiş olan sözde "toprak meselesi" temelinde gayrimüslim reayanın çıkardığı isyanların nedenlerini ortadan kaldırmaktı.⁵ İsyânların ardından Hersek'te geçici bir huzur ortamı yaratılmışsa da Cevdet Paşa'nın buradaki memuriyeti sorunları tespitten öteye geçemedi.

Cevdet Paşa, Bosna Eyaleti'nde 1826'dan bu yana çözüme kavuşturulamamış olan çok önemli bir meseleyi başarıyla sonuçlandırdı. Eyalette askeri reformu, yani, Bosna halkından düzenli ordu birliklerine asker almayı gerçekleştirdi. Bosna eşrafını, son derece iyi yönetilmiş bir sosyal strateji ile ikna ederek dört beş ay gibi kısa bir

¹ Hatta Taşlıca vücûhundan Abdi Bey'in oğlu Selim'in yaşı küçük olduğu için Bosna taburlarında zabıtlık yapamayacağından İstanbul'daki Mekteb-i İdâdî'ye alınmasını rica etmesi üzerine gerekli yazışmaları yapmıştır (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, s. 50).

² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, s. 53.

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, s. 63.

⁴ BOA., İ. MVL., 23673, 22 Mart 1865/ 24 Ş 1281 tarihli irade.

⁵ 1857-1862 yıllarında Hersek Sancağı'nda çıkan karışıklıklarla ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyânları, (1839-1878)*, Ankara 2009, s.105-145; aynı konuda, Z. Gölen, "1857-59 Bosna Hersek İsyânı", *Belleten*, LXXIII/ 267 (2009), 465-522.

sürede Bosna taburlarını oluşturmaya başladı. Askeri reformu gerçekleştirdikten hemen sonra Ekim 1864 tarihinde müfettişlik görevi de sona erdi. Böylelikle Bosna Eyaleti'nde Tanzimatın uygulanması konusunda eksik kalmış olan iki konudan birisi olan askeri reform da, barındırdığı bazı özel sorunlara rağmen tamamlanmış oldu.¹

Cevdet Paşa'nın Bosna Hersek teftişi esnasında eyaletin tüm sorunlarına çözüm getirmesi beklenemezdi. Ancak askerlik gibi, merkez ve taşra arasında neredeyse yarım asırdan beri kangren olmuş bir meseleye çözüm getirmiş olması memuriyetinin başarıyla sonuçlandığına delil teşkil eder. Cevdet Paşa eyaletin birçok kazasına ve hatta köyüne bizzat giderek ve her gittiği yerin coğrafi, demografik, mali ve sosyal meseleleriyle ilgili detaylı bir çalışma yaparak, merkeze son derece yararlı veriler sunmuştu. Kanaatimizde onun adeta bir sosyal bilimci gibi yaptığı araştırmalar ve mahalli problemleri analiz etme kabiliyeti sayesinde Bosna Eyaleti, Tuna Vilayeti kurulduktan sadece bir yıl sonra Haziran 1865 tarihinde, aşağıda açıklandığı üzere, Vilayet Nizamı'nın ilk uygulandığı yerlerden biri olacaktı.

Şimdi ise onun bu en güçlü yönünü, yani sorunları çözmede olduğu kadar reformları topluma kabul ettirmede de kullandığı sosyal analiz kabiliyetini askeri reform özelinde açıklayalım.

6.1.1.2 Cevdet Paşa'nın Reform Formülü: Sosyal Analiz

Bosna ve Hersek'te hükümetin askere alım çabaları son kırk elli yıldır eyalette ortaya çıkan birçok isyanın gerekçesini oluşturmuştu. Bâbiâli bu konuda farklı çözüm yolları aramış ancak bir türlü uygulamaya geçmek mümkün olamamıştı. Merkezi iradenin eyaletin “asâkir-i muntazama-i şahaneye” dahil edilmesi konusundaki ümitlerini neredeyse yitirmesine rağmen, Cevdet Paşa'nın müfettişliği sırasında bunun gerçekleştirilmiş olmasının ardında yatan etkenlerin tespit edilebilmesi için, öncelikle Cevdet Paşa'nın Bosna eşrafını ikna etmede uyguladığı yöntem ve sürece bakmamız gerekir.

Cevdet Paşa, eyalette uygulamayı planladığı askeri reform (*tensikât-ı askeriyye*) konusunda öncelikle eyalet ileri gelenlerinin düşüncelerini öğrenmek üzere onları Ramazan Bayramından sonra Saraybosna'ya davet etti. Bosna'da yapmayı düşündüğü

¹ Bundan sonra reformun eksik kalan tek ayağı kalmıştı, “emlak sayımı”. Bosna Hersek'te emlak sayımı çalışmalarına aşağıda açıklanacağı üzere, ancak vilayet nizamına geçildikten sonra başlanabildi.

reformları gerçekleştirebilmek için öncelikle eyalet eşrafını ikna etmesi gerektiğinin farkındaydı.¹ Eşraf ile yapacağı toplantı öncesinde, onlardan görüşlerine güvendiği birisini, Bihke Sancağı beylerinden olan Kulen-zâde hanedanına mensub Kadı Ömer Bey'in görüşlerine başvurdu.² Bu görüşme sonucunda Bihke'de askeri reformla ilgili bir sorun çıkmayacağı kanatine varmıştı. Ömer Bey'den edindiği izlenimler Cevdet Paşa'yı reformu hayata geçirmek için bir strateji belirlemesinde yardımcı oldu. Bu görüşme esnasında Boşnak eşrafın kültürel ve sosyal hassasiyetleri ve mizaçları ile ilgili de önemli bilgiler edindiği anlaşıyor. Bu konudaki ifadeleri aynen şöyledir. "Boşnakların ahvâlini nazar-ı teftişden geçirdiğimde gördüm ki, mütediyyin âdemler oldukları cihetle ulemânın nesâyihî anlara te'sir ediyor."

Cevdet Paşa'nın Bosna halkının sosyal analizinde başvurduğu ikinci referans noktası ise gençlerin sosyal hayatıyla ilgili izlenimleridir. "Bosna'da kızlar yirmi-yirmi beş yaşına kadar ferâce giymeyüp delikanlılar ile âşıklık ederler ve bu âşıklık usûlünü pek iffetkârâne bir yolda icrâ ederler." Bu izlenimleri sonucunda Cevdet Paşa, askerlik vazifesini yerine getirecek delikanlıları en çok sevdikleri kızların etkileyebileceği sonucuna vardı. Cevdet Paşa, Bosna halkı üzerinde yaptığı sosyal analizler neticesinde, onları askere alma konusunda bir reform formülü oluşturdu ve uygulamaya koydu.

Boşnakların dinine bağlı kişiler oldukları analizinden hareketle ulemânın onlar üzerinde etkili olacağı sonucuna varmıştı. Buna göre, önce camilerde hoca efendilerin askerliği özendirici vaizler vererek Boşnakları askerliğe teşvik etmelerini sağladı. Aynı vakitlerde halk arasında, Sırpların da askeri talim ile meşgul oldukları ve yakında Bosna tarafına saldıracakları söylentisi de yayıldığından, Bosna eşrafına asker tertibi ile her zaman savaşa hazır bulunmalarının önemi üstü kapalı olarak anlatılarak askerî talime teşvik edildi.³

Cevdet Paşa'nın halkı ikna planının ikinci ve en önemli kısmını ise gençlerin askerlik konusundaki düşüncelerini etkilemek oluşturdu. Çünkü askere alınacak olan delikanlıların en fazla sevgililerinin sözlerinden etkileneceğini düşünüyordu. Cevdet Paşa, Fuad Paşa'dan oluşturacağı Bosna askerine tek tip olmak kaydıyla istediği gibi bir

¹ "Bosna'ca erkân-ı vilâyet vücûh ve eşrâf-ı memleketin en ileri gelenleri demek olup bunlar iknâ' olunduğu hâlde tensikat-ı askeriyye icrası kaabil olacağı derkâr idi" (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986, s. 29).

² Cevdet Paşa'nın öncelikle Bihke hanedanından biriyle görüşmesinin stratejik nedenleri vardı. Çünkü Bihke Sancağı eyaletin *krayına* denilen Avusturya ile olan sınır bölgesinde kurulmuş olan, son derece güçlü bir hanedana sahip, muhalefet potansiyeli en yüksek sancaklarından.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 84-85.

üniforma giydirmeye yetkisini de almıştı. Boşnakların yeşil rengi sevdiğini anladığından oluşturacağı Boşnak alaylarına yeşil üniformalar giydirmeyi planladı. Ayrıca cami hocasına da aynı tarzda yeşil şeritli bir elbise diktirip, bayram namazından sonra hutbeyi bununla okumasını istedi. Bayram sabahı Saraybosna kışlasındaki askere de daha önceden hazırlattığı yeşil şeritli üniformaları ile Hüsrev Bey Camiine kadar dizilmelerini sağladı. Bayram namazının ardından hocanın yeşil şeritli elbise ile okuduğu hutbenin yanısıra askerlerin üniformaları Bosnalıları etkiledi. Cevdet Paşa, Bosna'ya gittiğinde gençlerin evlenmelerinin önündeki en önemli meselenin yapılan düğün masrafları olduğunu görmüş ve gençlerin evlenmelerinin önünde bir engel olarak duran bu pahalı adeti yasaklayarak, bizzat kendi maaşından yaptığı masraflarla birçok gencin evlenmesini temin etti. Eyaletteki kızlar bu durumdan oldukça memnundu, yeşilli tabiriyle yaptıkları şarkıları asker üniformalarını ima ederek delikanlılar üzerinde son derece etkili oldu.¹

Cevdet Paşa'nın bir diğer sosyal mühendislik başarısı da Bosna askerinin harice çıkarılmaması konusunun yaşandı. Eyalet ileri gelenlerinin geçici mecliste karar birliğine vardıkları konulardan birisi de buydu. Ancak madde daha sonra etkisiz hale getirildi. Cevdet Paşa, bu konuda da yine ulemanın eşraf üzerindeki tesirinden faydalandı. Bey Cami Hatibi Hâfız Efendi, yeşil şeritli elbisesi ile eşrafa seslenerek: “Efendim, Bosna askerine, bayram sabahı camiye gelen askerın yeşilli robalarının giydirilmesini isteriz, başka şey lazım değil” dediğinde Cevdet Paşa, latife olarak, “Pekiye Hatîb Efendi, ammâ, bu yeşilli robaları lâbis olan taburlar Haremeyn-i Şerîfeyn'e mensûb asker demektir. O yeşilli şeritler şâyed ki Haremeyn-i Şerîfeyn'e eşkiyâ taarruz edecek olursa bu asker hemen Hicaz'a gitmek üzere âmâde olduklarına alâmetdir” dediğinde, Hatib Efendi, kükreyerek, “ya biz Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münvverenin muhafazalarından geri mi duracağız. Ben Bosna askerinin önüne düşüp gitmeyecek miyim; gitmekden imtina edecek kimlerdir” diye cevap verdi.²

Öyle görülüyor ki, hem Bosna Meclisi'ndeki müzakereler sırasında hem de toplumun askerlik fikrine alıştırılması sürecinde, Bosna ulemasından Travnik Müftüsü Derviş Efendi, Saray Bosna Müftüsü Mustafa Efendi, Begova Camii hatîbi Hâfız Efendi, hükümetin yani Cevdet Paşa'nın yanında yer alarak, büyük destek verdiler.

¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 85-87.

² Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 90.

Cevdet Paşa'nın askerlik meselesinin halledilmesinde ulemanın desteğini alarak yola çıktığı anlaşılmaktaydı.

Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*'ta Boşnaklara askerliği nasıl kabul ettirdiğini anlatırken, hem onun zamanına kadar bu meselenin neden halledilemediğine, hem de kendi başarısının altında yatan nedenlere değinmektedir.

“Bir kavim ne kadar vahşi olsa ahlâk u âdâtı iktizâsınca elbette bir tutamak yeri vardır; oradan tutulup çekilirse gelir. Ters tarafından tutulursa ürküp kaçır. Boşnaklar eshâb-ı sebât u metânetten olup anlardan asker alınmak için nice seneler beyhûde uğraşmış. Bu işe memur olanlar hep deveyi kuyruğundan çekmişler, yularından yeden olmamış. Bu meseleyi nazar-ı dikkate aldığım da gördüm ki, evvelâ erkân-ı eyalet denilen zevâtı ikna etmek lazım geliyor. Bosna ve Hersek'de erkân-ı eyalet denilen zâtlar, yirmi kadar âdemden ibaret olup bunların dördü, Kazâ-i Erba'a yani Travnik ve Saray-Bosna ve Mostar ve Kal'a (Gradacač) kazaları müftüleri idi. Üçü dahi, Saray-Bosna vücûhunun büyükleri olup, ..diğerleri de, vücûh u eşraf-ı eyaletin ileri gelenleriydi ki, ekseri Mecâlis-i idâre azasından ve bazıları da kendi çiftliklerinde ikamet üzere bulunan zevât-ı muhteremeden idiler.”¹

Sonuç olarak, Cevdet Paşa'nın eyalet halkını askeri reform konusunda ikna etmedeki başarısında seçtiği yöntemler son derece önemli oldu. Herşeyden evvel sorunlara toplumsal duyarlılıkları ve sosyal dengeleri hesaba katarak yaklaşması başarısının ardında yatan en önemli unsurdu. Bosna halkının sosyal ve kültürel duyarlılıklarının farkına varmasıyla, bunlara uygun olarak geliştirdiği çözüm yolu dikkate değerdir.

Eyalet eşrafının halkı ve ulemanın da eşrafı yönlendirecek en önemli unsurlar olduğu farketmiş ve reform stratejisini bu yapı üzerine inşa etmiştir. Kuşkusuz bu noktada, Cevdet Paşa'nın Osmanlı uleması ile olan yakınlığı nedeniyle, ulema üzerinde nasıl tesir edilebileceğini biliyor olması da en can alıcı noktaydı. Sonuç olarak, Cevdet Paşa, Bosna-Hersek müfettişliği sırasında son derece önemli bir sosyal ve siyasi aktör olarak Bosna eyaletinde yarım asırdır başarısız olmuş olan bir meseleyi sosyal zekası, kişisel yetenekleri ve devlet adamlığı tecrübesi ile kısa sürede başardı.

Askeri Reformun bu kadar ince bir siyaset ile kısa sürede başarılı olmuş olması devlet nezdinde Cevdet Paşa'nın, mucizevi bir başarının da mimarı olarak görülmesine neden oldu. Bu başarının bu derece takdire şayan bulunmasının sonucu olarak Bosna

¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 81.

Valisi Şerif Osman Paşa¹ ve Cevdet Paşa “ehliyeten eltâf-ı aliyye-i padişahiye lâıyk ve müstehak” bulunduklarından ikinci rütbeden birer adet “nişân-ı âli-i Osmânî” ile ödüllendirildiler.² Cevdet Paşa, *Tezâkir*’de, o vakte kadar ilmiye sınıfından henüz hiçkimseye “nişân-ı Osmânî” verilmemiş olduğundan bunu son derece önemli bir taltif kabul ettiğini ifade eder.³ Ayrıca, Cevdet Paşa’nın girişimi ile eyalet ileri gelenleri ve eşraf da nişan ve rütbeler verildi.⁴

6.1.2 Bosna Eyaleti’nde “Askeri Reform”: Bosna Taburlarının Oluşturulması

Cevdet Paşa, Bosna Müfettişliği sırasında, Bosna ve Hersek’den ilk kez düzenli ordu birliklerine asker alımını gerçekleştirdi. Bosna gibi önemli bir mevkide bulunan bir eyalette askeri reformun nihayet gerçekleştirilmesi, Bâbıâlinin gözünde “serhad-ı mühimmenin” muhafazasını sağlayacak bir “ıslahât-ı cesime”den sayılmaktaydı.⁵ Zira, yeniçeriliğin kaldırılmasından bu yana, eyaletten Asâkir-i Mansure birliklerine asker alımı bir türlü gerçekleştirilememişti. 19. yüzyılda Bosna Eyaleti’nin merkezileştirilme sorunsalının en önemli ayağı olarak, asker alımı meselesi devletin Bosna siyasetindeki zayıf karnını oluşturmuştu.

6.1.2.1 Reformun Temel Unsurları: Meşveret, Müzakere ve Meşruiyet

Cevdet Paşa’nın Bosna’da kur’a usulünde askere alımı başlatması öncesinde, bu reformun unsurlarının belirlenmesinde önemli olan bir meşveret süreci yaşandı. Cevdet Paşa, eyalet eşrafını reforma ikna etmek ve konuyu müzakere ederek, üzerinde fikir

¹ Şerif Osman Paşa (Topal), İzmir köylülerinden Hacı Şerif Ağa’nın oğlu olup. 1804 doğdu. Bahriyeye girerek, Osmanlı donanmasının üçüncü derecedeki büyük amirallığı olan *riyâleliğe* yükseldi. 1839’da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’ya karşı harekete geçmeye karar verildiğinde, Akdeniz’e sevk edilen donanmada riyâle olarak görev almış ve sonra 1258 (1842) tarihlerinde dönerek bir aralık İzmit kaymakamı olmuş ve senelerce orada kalmıştır. Sonra Karasi mutasarrıfı, Zilka’de 1265’de (Eylül-Ekim 1849) Biga, 1271’de (1854-55) Rumeli payesiyle Kıbrıs, Muharrem 1273’te (Eylül 1856) Belgrad muhafızı oldu. 23 Ocak 1861 vezirlikle Bosna valisi oldu. Ocak 1869 azlonularak İstanbul’a getirilmiştir. 25 Temmuz 1874’te vefat etti (Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, 449; Şerâfettin Turan, “Topal Osman Paşa”, *İA*, İstanbul 1979, XII/I, 442-444).

² BOA., İ. DH., Nr. 36559, 10 Eylül 1864/ 8 R 1281 tarihli irade.

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 85.

⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 81.

⁵ BOA., İ. DH., Nr. 36559, Lef 6: 9 Eylül 1864/ 7 R 1281 tarihli arz tezkeresi.

birliğine varılmış esaslar doğrultusunda uygulamak istiyordu. Bu amaçla, eyaletin tüm ileri gelenlerini Saraybosna'ya davet etti.

Eyalet erkânı, Ramazan Bayramından sonra Bosna'ya gelerek oranın ileri gelenleri ile birlikte Bihkeli Mehmed Bey konağında toplam onsekiz kişi meseleyi yirmi dört gün boyunca görüştüler. Başkanlığına Uzun Abdullah Efendi'nin (eyalet meclisi azası- Mevlevî) getirildiği bu *meclis-i muvakkat* öncesinde eşraf ile yaptığı gizli görüşmelerde onların olurlarını almıştı. Bu toplantıya serhad ağaları da katıldı. Konunun özü hakkında kabullerini aldıktan sonra detayları görüşmeyi meclise bırakan Cevdet Paşa, konuyu gizli tutacaklarına dair kendilerinden söz aldı. Yapılan uzun görüşmeler sonucunda meclisten çıkan kararlar şöyle idi:¹

Hersek ve Yenipazar sancaklarının Karadağ sınırı üzerinde bulunan kaza ve nahiyelerinde kolonimiliter (*colonie militaire*) usulünde bir çeşit yerli asker tertib olunacak² ve Bosna'nın diğer sancaklarında ise imparatorluğun tamamında uygulanmakta olan kur'a usulü ile asker alınacaktı. Ancak Boşnaklar, özellikle de *serhadlî* tabir edilen sınır kazalarda yaşayan halk "vahşi adamlar" olduklarından , yabancı zabıtların kumandasına verildikleri takdirde sorun çıkarmaları ihtimali yüksekti. Bu sebeple bir defalık olmak üzere ilk yıl asker zâbitleri yerli hanedan mensublarından seçilecekti. Daha sonra ise Terfî-i Rütbe Kanunnamesi uygulanacak, Bosna askeri eyalet dahilinde istihdam edilip, dışarıya çıkarılmayacaktı.³ Ancak bu son şart daha sonra Cevdet Paşa'nın gayretleri ile uygulama dışında bırakıldı. Paşa'ya göre devletçe bu tarz bir şart altına girilmesi uygun değildi. Cevdet Paşa, bu maddenin etkisizleştirilmesini, ulemanın, eşraf üzerindeki etkisini kullanarak başardı.⁴ Bosna askerinin harice çıkarılmaması şartının yerine, "Bosna askerinin Bosna taburlarına kayd olunması" şartı fermana eklenerek ifade daha esnek bir hale getirildi.⁵

¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 87.

² Bosna'da kolonimiliter tabir edilen sınır muhafaza birlikleri önce düzensiz kordon taburları şeklinde oluşturuldu. 1870 yılında ise eyaletteki düzensiz kordon taburlarının ve muvazzaf askerlerinin ilgasıyla, yerlerine Bosna'nın Avusturya olan sınırının tamamen muhafazasını sağlayacak 4 taburdan oluşan muntazam bir kordon alayı oluşturuldu (BOA., İ. DH., Nr. 42899, 1 Ağustos 1870/ 3 Ca 1287). Bu taburlarda müslümanların yanı sıra, Bosnalı gayrimüslimlerin de görev yaptığı görülmektedir (BOA., İ. DH., Nr. 42968, 18 Ağustos 1870). Sistemin 1876'da halen varlığını sürdürdüğü gözlenmektedir (BOA., BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 856, s. 164).

³ *Ma'rûzât*, s. 87-88.

⁴ *Ma'rûzât*, s. 88.

⁵ *Ma'rûzât*, s. 91.

Diğer taraftan, eyaletin ileri gelen eşrafı ile, gayriresmi olarak gerçekleştirilen Geçici Meclis'te¹ üzerinde anlaşılan reform maddelerinin, bir de eyalet meclisi (*Meclis-i Kebir veya meclis-i umûmî*) tarafından da resmen onaylanması kararların meşruiyeti açısından önem taşıyordu. Bu nedenle Bosna Eyalet Meclisi 7 Nisan 1864 (29 Şevval 1280) günü Saraybosna hükümet konağında toplanarak Bosna ve Hersek'te kur'a usulüne geçilmesine dair geçici meclisce alınan kararları onayladı. Cevdet Paşa, bu kararın ardından Fuad Paşa'yı haberdar ederek bu konuda gerekli olan fermanın hazırlanmasını rica etti.²

Nisan 1864'ten Ağustos 1864 tarihine kadar geçen üç dört ay zarfında hem Bosna ahalisi askerlik fikrine alıştırıldı, hem de fermanın hazırlanması için zaman kazanıldı.

6.1.2.2 Cevdet Paşa'nın Nutku

Cevdet Paşa, askerlik reformuna dair padişahın fermanını ilan etmeden hemen önce 17 Ağustos 1864 tarihinde eyalet eşrafına hitaben bir nutuk verdi. Kuşkusuz onları yeni duruma hazırlayıcı bir işlevi olan bu “nutk-ı resmî”de şu ifadeler yer almaktaydı:

“Burada içtima' eden zevât Bosna ve Hersek kıt'asının erkân ve vücuhu ve eşraf ve mu'teberânı yani eyaletin hûlasası olub kendülerine edeceğim ihtârât ve vesâyâ cümle ahaliye şâmil olmak üzere irâd olunacaktır.

Tarihi mütala edenlerin malumudur ki, Bosna'dan pekçok büyük zâatlar çıkub devlet ve millete büyük büyük hizmetler etmişlerdir. Yakın vakitlere kadar her sınıf ve meslekte Boşnaklar içinde böyle meşhur zatlar var idi. Veziriazamlar içinde tarihçe en büyük bilinen zâtlardan biri Sokollu Mehmed Paşa'dır. Âsâr-ı muvaffakiyyetlerinden biri de şurada derdest olan Vişegrad Köprüsü'dür. Yakın vakitlerde zuhur edip devletin pek büyük işlerine yaramış olan Cezzar Ahmed Paşa'nın dahi Boşnak olduğu malumdur.

Elhâsıl Boşnakların hüsn-i ahlakı hasebiyle üç dörtyüz senedenberi her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhur zâtlar zuhur edegelmiştir. Kırk elli senedenberi sizlere bir durgunluk ârız olup bunun sebebi nedir arasak bulunabilinir mi? Acaba eski Boşnakların hüsn-i ahlakı ve saffet ve sâbitesi var idi de, şimdi buna halleri mi

¹ Kendisi bunu erkân-ı eyalet meclisi olarak da adlandırıyor (*Ma'rûzât*, s. 89).

² *Ma'rûzât*, s. 91.

kalmadı. Boşnaklar hemşehrilerim olduğundan tavır ve mişvâr ve mizaçlarını bilir ve beğenir idim. Bir seneden ziyadedir teftiş memuriyetiyle bu havâlide bulunuyorum. Bu halkın hakikateşayan ve ahlak-ı memduhâsı hasıl bozulmuş olduğunu gördüm. Müverrih olduğum cihetle memleketinizin şu aralık ahvalini sizlerden iyi bilirim. Memuriyetim ahvâl-i memleketi teftiş ve tahkik demek olduğundan hasbe'l memuriyyet şimdiki ahvâlinizi dahi pek güzel tahkîk ederim. Zannederim ki sizleri sizlerden alâ anladım. Başka memuriyetle gelmiş olsaydım bu kadar anlayamazdım. Köyleriniz dağ başlarında büyük müteferrikadan ibaret olduğu halde burada katl-i nüfus ve hetk-i ırz ve namus gibi insaniyete yakışmıyacak cenâbet-i cismiyye sair yerlere nisbetle yok gibidir. Yalnız şûrâ-yı ahalinin hüsn-i ahlakına delil-i kâfidir. Sizler yine üç dört yüz sene evvelki Boşnakların evlâdı ve hayrû'l- haleflerisiniz. Fakat tebdîl-i etvâr ve ahvâl hasebiyle her millette umur-ı tabiiyyeden olduğu üzere zuhura gelen inkılabât-ı zamaniyyeden nâşi burasının dahi suret-i idare ve hey'et-i mectemasına bazı mertebe tagayyürât âriz olarak beşerâtı bozulmuş bir kitâba müşâbih olmuştur. Lakin bazılarına hiç hâlel gelmemiş ve kâğıtları solmadan olduğu gibi bu yine eski kitaptır. Memuriyetim tamam olmak üzeredir. Size veda' edip gidecek zamanım yaklaştı. Şundan pek memnun ve müftehirim ki, memuriyetimin hitamı pek hayırlı bir maslahatın miyad-ı icraatına tesadüf edecektir. Ol maslahat-ı hayriyye de işbu ferman-ı aliyyenin icra-yı ahkâm-ı müteferriasıdır. Bu ferman-ı âli sabahleyin Bosna ve Hersek üzerine yeni doğmuş bir güneş gibidir..velinimetimiz efendimiz padişahımız Abdülaziz Han Efendimiz hazretlerinin etvâr-ı teveccühüdür inşaallahü'l-kerim. Bu memlekete yeniden hayat gelecek Boşnakların eski şân ve şöhrati verilecektir. Fermân-ı âli okunduğu gün beni tasdik edecek ve hakkınızda olan teveccühât derecesini anlayıp kadr ve şükrünü bileceksiniz. Getiren zatın ismi Sâlih olduğundan iskelede tefâvül etmeliyiz. Pek alâ bilirim ki bu işde vasıta olanlar sizlerin hayır dualarına mazhar olacaklardır. Ben de bu vasıtalarından birisiyim. Onun için bu gün kendimi bahtiyar ad ediyorum.”¹

Cevdet Paşa'nın Mirliva Sâlih Paşa, askere alım ile ilgili getireceği fermanın okunmasından hemen önce böyle bir nutuk ile Bosna ve Hersek eşrafını duruma hazırlamıştı. Cevdet Paşa'nın nutkunu değerlendirdiğimizde birkaç noktanın altını çizmek gerekir. Paşa öncelikle Boşnakları tarihlerindeki önemli şahsiyetlerden bahsederek geçmişleriyle gurur duymalarını sağlayacak ifadeler kullanmıştır. Ancak daha sonra son kırk elli senedenberi Boşnakların devlete karşı bir dargınlık içine girdiklerini söylemiş ve iyi huy ve ahlaklarının bozulduğunu belirtmiştir. Dahası bu

¹ BOA., İ. DH., Nr. 36559, Lef 3: 17 Ağustos 1864/ 14 Ra 1281 tarihli Cevdet Paşa'nın nutku.

nedenle devlet nezdinde itibarlarını yitirdiklerini imâ etmektedir. Sonuç olarak, Boşnaklara kaybettikleri itibarlarını yeniden kazanmaları için, askerlikle ilgili bu çok önemli reformun uygulanması son çare olarak önlerine konmaktaydı. Ancak böylelikle Bosna yeniden hayat bulacak, Boşnak halkının eski şan ve şöhreti iade edilebilecekti.

6.1.2.3 Fermân'ın Okunması

Bosna'da nizamiye askeri oluşturulması ile ilgili olan ferman, 23 Ağustos 1864 (17 Ra 1281) tarihinde Saraybosna'da bulunan kışla önündeki At Meydanı tabir edilen yerde ilan edildi. Bu resmi merasimde Cevdet Paşa, merkezi temsilen orada bulunan 3. Ordu Müfettişi Mustafa Paşa, fermanı eyalete getirmekle görevli Mirliya Salih Paşa, yine ordu erkânından Mirliya Ahmed Paşa, askerî ümera, Bosna Meclis-i Kebir heyeti, Bosna uleması, eşraf ve diğer livalarından davet edilmiş olan eyalet erkânı hazır bulundu. Cevdet Paşa'nın sadarete yazdığı, 23 Ağustos 1864 tarihli yazısından, fermanın herkesin anlayacağı lisan ile ilân edildiğini öğreniyoruz.¹

Fermanın okunmasının ardından yirmibir pare top ve gece kışla ve Saraybosna kalesinden fişekler atıldı. Ferman ilan olunmadan önce, Cevdet Paşa'nın yukarıdan anlatılan nutkunun tesiriyle olsa gerek, halktan bir grup hükümet konağına gelerek kendilerinin askerliğe kabulünü rica ettiler. Bunun üzerine derhal bir komisyon kurularak istekte bulunanların içlerinden askerliğe uygun olanları (*dirâyetli ve ehliyetlileri*) kaydolunuldu. Ayrıca birinci ve ikinci taburların kaymakam ve alay eminleri ile sol kol ağaları, sancakdar ve tabur imamları da Bosna Büyük Meclisi tarafından *erkân-ı muteberân-ı ahalinin* ehliyetlileri arasından seçildi ve kendilerine seçildiklerine dair belgeler (*intihâbnâmeler*) düzenlendi.²

6.1.2.4 Uygulamaya Geçiş

Fermanın okunmasının ardından, Eyalet Büyük Meclisi, bir kez daha toplanarak Bosna ve Hersek'te kur'a usûlüne geçilmesine dair nihaî kararı onayladı ve 23 Ağustos

¹ BOA., İ. DH., Nr. 36559, Lef 1: 20 Ağustos 1864/ 17 Ra 1281 tarih ve 376 numaralı, Cevdet Paşa'nın sadarete gönderdiği 4 varaklık tahrirati.

² BOA., İ. DH., Nr. 36559, Lef 6, 23 Ağustos 1864 (20 Ra 1281). Mazbatada sırasıyla Bosna Valisi Şerif Osman, Eyalet Muhasebecisi, Saraybosna Kadısı Yusuf Agâh , Saraybosna Mutasarrıfı Halim Mustafa ve diğer meclis azalarının mühürleri vardır.

1864 (20 Ra 1281) tarihli mazbatayı Sadarete sundu. Bosna Büyük Meclisi'nin aldığı kararlar ana hatlarıyla şöyleydi:

Meclis mazbatasında öncelikle böyle bir yeniliğe neden ihtiyaç duyulduğu açıklanıyordu. Eskidenberi silahşör olan Bosnalıların “tâlim-i fûnun-ı terbiyyeye” ihtiyaçları olduğunu kendilerinin de kabûl ettiklerini belirterek eyaletten oluşturulacak olan askeri kuvveti oybirliğiyle onayladıklarını ifade ediyordu. Buna göre, nizamiye hizmeti üç yıl ve rediflik süresi de dokuz yıl olmak üzere, eyaletin yedi sancağının herbirinde ikişer veya üçer tabur tanzimi planlanıyordu. İki veya üç senede altı tabur nizamiye askerinin tamamlanması ve üç senenin sonunda da redif sınıfının oluşturulmaya başlanması hedefleniyordu.

Meclisin oluşturulacak nizamiye taburları ile ilgili aldığı en önemli karar ise, alınacak olan askerin kumandanlarının yerli hanedan mensublarından Eyalet Meclisi tarafından seçilmesiydi. Buna göre, kaymakam, alay emini, sol kol ağası ve mülâzim rütbelerine seçilecek olanların yalnız başlangıçta olmak üzere *vücûh-ı memleket-i mûteberânın ehliyetlilerinden* alınacaktı.

Meclis mazbatasında ve daha sonra çıkan iradede Bosna askerlerinin harice çıkarılmamaları yönünde bir şart yer almamaktadır. Ancak alınacak askerlerin “hizmet-i nizamiyye” ve “rediflik” olarak aynen kur’a usûlüne uygun olarak istihdam edilecekleri anlaşılmaktadır. Bu da bize oluşturulacak Bosna taburlarının gerektiğinde memleketin diğer yerlerinden alınan nizamiye askerinden farklı bir muameleye tâbi olmayacakları hissini vermektedir.

Bosna Büyük Meclisi'nde onaylanan kararlar 10 Eylül 1864 tarihli irade ile onaylandı.¹ Böylece Bosna'dan oluşturulacak olan nizamiye birliklerine dair karar son şeklini almış oldu. Söz konusu irade, bu askeri kuvvetin miktarı, süresi gibi önemli teknik detayları da içermekteydi.

Buna göre, Bosna Eyaleti'nden oluşturulacak olan askeri birlikler, altı tabur olarak planlandı. Bunlar “hep dolgun tabur”² olacaklar ve üç sene sonra, her sene üçte biri (1/3) redife kayd olunacaktı. Hemen asker alımına başlandığı takdirde, bu plana göre dokuz sene zarfında altı tabur nizamiye askerinin yanısıra eyalette onsekiz tabur da

¹ BOA., İ. DH., Nr. 36559, Lef 6: 10 Eylül 1864/ 8 R 1281 tarihli arz tezkeresi.

² Bu tabir, taburların maksimum asker sayısına sahip olacakları fikrini vermektedir. Cevdet Paşa'nın ifadelerine göre taburların 800 kişi olarak planlandığını anlıyoruz. Ancak birinci yıl sonunda oluşturulan 3 taburdaki asker miktarına bakıldığında herbirinde 450-590 nefer arasında değiştiği görülmektedir (*Tezâkir*, s.89).

redif askeri oluşacaktı. Bu redifler senede bir defa belli aylarda uygun yerlerde toplanarak talim yapacaklarından, böylece bir o kadar daha muntazam kuvvet meydana gelecekti.¹

Meclis mazbatasında yer alan bilgilere göre, üç gün zarfında 86 adet nefer ve zâbitan kaydedildi. Bunlardan ellisi Saraybosna'da bulunan beşinci tali' taburunda talime başlatıldı.²

Cevdet Paşa'nın başlattığı askere alım sayesinde, birinci sene 1.600 nefer askere alınarak birinci alay oluşturuldu. İkinci senede de yine 1.600 nefer daha askere alındı. Üçüncü sene de aynı sayıda gönüllünün askerliğe talip olması sayesinde planlandığı gibi ilk üç yılda 800'er kişiden oluşan altı tabur asker oluşturuldu.³

6.2 VİLAYET SİSTEMİNE GEÇİŞ

6.2.1 1864 Vilayet Nizamnâmesi

1864 Vilayet Nizamnamesi, imparatorlukta idarî yapının yeniden düzenlenerek taşranın birçok yerinde hâlâ devam etmekte olan sorunlarına çare olarak geliştirilmiş bir formüldü. 1860'lara gelindiği halde, Vidin, Niş ve Bosna eyaletlerinde hala sorunlar devam etmekle birlikte, 1856 Islahat Fermanından sonra dış baskı da artan oranda merkezi yönetimi yeni önlemler almaya zorluyordu. Merkezileştirme, Tanzimatın ilanından bu yana Bosna dahil imparatorluğun Rumeli topraklarındaki merkezileştirme Bosna dahil birçok eyaletinde hala tamamlanamamıştı.

Bu açıdan bakıldığında vilayet nizamı, idari alanda Tanzimatın ikinci evresi olarak okunabilir. Yeni bir vilayet yönetiminin oluşturulmasında Âli ve Fuad Paşaların görüşlerinin etkisi büyüktü. Fuad Paşa, bir müddetten beri merkezi bürokrasinin yönetsel sorunlarına çözüm olarak vilayetlerin oluşturulması fikrindeydi.¹ Fuad Paşa'nın imparatorluğu birarada tutmak konusundaki kaygıları, geçen on yıl içinde baş eğmeyen eyaletlerde edindiği pek çok tecrübeyle kuvvetlenmişti.² Diğer yandan, özellikle 1850'den beri mali açıdan girdiği krizden tek kurtuluş yolunun devletin

¹ BOA., İ. DH., Nr. 36559, Lef 6: 9 Eylül 1864/ 7 R 1281 tarihli arz tezkeresi.

² BOA., İ. DH., Nr. 36559, Lef 6: 23 Ağustos 1864/ 20 Ra 1281 tarihli Bosna Meclis-i Kebir Mazbatası.

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986, s. 89. Cevdet Paşa ilk üç taburun kazalara göre dağılımını da ayrıca Tezâkir'de detaylarıyla vermiştir (*Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986, s.87-89).

gelirlerinin arttırmaktan geçtiği ortadaydı. Bu ise sadece mâli idarenin dolayısıyla da eyaletlerin merkezle olan yönetsel bağlarının güçlendirilmesiyle mümkün olabilirdi. Tüm bu iç ve dış faktörler, 1863 yılının sonlarına doğru, Âli ve Fuad Paşaları devletin idari yapısında ıslahat yapma düşüncesine sevk etti. Bu düşünce ile yeni bir Vilayet Nizamnamesi hazırlanmasını istediler.³

Böylece 3 Ekim 1864'te Fransız Departmant sistemi örnek alınarak Âli, Fuad ve Midhat Paşa'nın çalışmalarıyla Vilayet Nizamnamesi hazırlandı. Nizamnamenin hazırlanmasında Niş Eyaleti Valisi Mithad Paşa'nın düşünce ve tecrübelerinden de istifade edildi. 8 Kasım 1864 (7 C 1281) tarihinde yürürlüğe giren ve "Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi" adıyla bilinen bu nizamname 78 genel ve özel madde halinde düzenlendi. İlk beş maddesi idari taksimatla ilgiliydi. Vilayet düzenlemesiyle, vilayetler ve alt birimleriyle ilgili gözden geçirilmiş bir hiyerarşi kurularak, yeniden düzenlenen eyaletin ismi "vilayet" olarak değiştirilmekteydi. Vilayet terimi bazen eyaletleri de kapsayan, "bölge" ya da "memleket" anlamında kullanılan bir terimdi. Buna göre ülke, vilayet denilen dairelere ayrılacak ve bu dairelerin başında da birer vali bulunacaktı. Vilayetler uygun sayıda sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da nahiye, köy ve mezralara ayrılacaktı.⁴ Ayrıca eyalete, yeni düzenleme ile vilayet, denildiği üzere sancak yöneticilerine kaymakam yerine mutasarrıf denilecekti.⁵ Nizamname, Tanzimattan sonra kurulmuş olan eyalet meclislerinin faaliyet alanını genişleten, memurlara bağlı bir meclisler hiyerarşisi de getiriyordu. Buna göre, her vilayet, sancak ve kazanın mülkî amirine bağlı bir idare meclisi (*meclis-i idare*) kurulacaktı.⁶

Diğer vilayetlere numune olmak üzere Silistre, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek merkezi Ruscuk olan Tuna Vilayeti teşkil edildi. Tuna Vilayeti, coğrafi bakımdan idaresi güç ve geniş bir bölgeydi. Valiliğine de son dört yıldır Niş Eyaleti'nin yönetiminde önemli başarılar sağlamış olan Midhat Paşa getirildi.⁷ Bu vilayet üç sınıf

¹ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 110.

² Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınbay, İstanbul 1997, I, 166.

³ Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, I, 222.

⁴ Düstur, I. Tertip, I, 608-624; İsmail Hakkı, *Hukuk-ı İdare*, I. Baskı, Dersaadet, 1327, I, 295; R. H. Davison, *a.g.e.*, s. 168.

⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 111.

⁶ R. H. Davison, *a.g.e.*, s. 169.

⁷ Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Valiliği için bkz. Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, s. 166-181.

olarak yedi sancağa (Vidin, Niş, Tulça, Sofya, Ruscuk, Varna ve Tırnova) ve beş sınıf olarak da 45 kazaya ve 17 nahiye ayrıldı.¹

Davison'a göre, Tuna Vilayeti, imparatorluğu birarada tutmak amacıyla tasarlanmış bir sistemin deneneceği anahtar bir bölgeyi temsil ediyordu. Bölgede gelişmekte olan Bulgar ulusal bilinci dikkate alındığında duyarlı bir bölgeydi. Rus kaynaklarının bilhassa körüklediği Bulgar ayrılıkçılığı, sınır boylarında cesaretlendiriliyordu. Midhat Paşa, Tuna Vilayeti'nde son derece başarılı bir yönetim sergiledi. Uygulamaya koyduğu bayındırlık programı kapsamında inşa edilen asfalt (*şose*) yollar, köprüler, kamu binaları, okullar sayesinde halkın refah düzeyinde önemli bir ilerleme sağlandı.²

6.2.2 Vilayet Nizamının Bosna'ya Uygulanması

Pilot bölge olarak seçilen Tuna Vilayeti'nde istenen başarı elde edildiğinden, hiç zaman kaybetmeksizin ertesi yıl, yeni nizâmın imparatorluğun diğer eyaletlerine de uygulanması yönünde karar alındı.³ Bu karar doğrultusunda vilayet nizamının ilk uygulandığı yerlerden birisi de Bosna Eyaleti oldu. Hersek ve Yenipazar dahil eyalete bağlı sancakların tamamı, Bosna Vilayeti adı altında oluşturulan yeni vilayete dahil edildi.⁴ Bosna Vilayeti'nin teşkiline dair oluşturulan nizamname 2 Haziran 1865 tarihli *Takvim-i Vekâî*'de yayınlandı.⁵ Bosna vilayeti nizamnamesi, 8 Kasım 1864 tarihinde yürürlüğe girmiş olan Vilayet Nizamnamesi ile Bosna'ya özel kaleme alınmış olan üç madde haricinde, aynı maddeleri içermekteydi. Bu maddeler 1 Temmuz 1865 tarihli *Takvim-i Vekâî*'de yayınlandı. Bu maddeler sırasıyla şöyleydi:⁶

Bosna Vilayetinde bulunan okulların idarelerine nezaret etmek, fûnûn ve eğitime dair her türlü işe bakmak üzere, bir Maarif-i Umumiye Müdürlüğü kurulacaktı. Müdür,

¹ Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, s. 166-181.

² R. H. Davison, *a.g.e.*, s. 172-174.

³ Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 144.

⁴ BOA., İ. DH., Nr. 37538, 24 Ağustos 1865 /1 R 1282.

⁵ “Bosna Vilayeti namıyla bu kere teşkil olunan dairenin idare-i umûmiye ve husûsiyesine ve tayin olunacak memurların sûver-i intihablarıyla vezâif-i daimesine” başlığıyla yayınlanan nizamnamenin maddeleri bir sayıda peşpeşe ilan edildi. (*TV*, Def'a 802, 2 Haziran 1865/ 7 M 1282; Def'a 803, 8 Haziran 1865/ 13 M 1282; Def'a 805, 28 Haziran 1865/ 23 M 1282; Def'a 806, 1 Temmuz 1865 / 27 M 1282).

⁶ *TV*., Nr. 806, 1 Temmuz 1865/ 27 M 1282; Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 162.

diğerleri gibi vilayet merkezinde oturacak, gerektiğinde bu işin müfettiş ve hakimlere verilmesi uygun olacaktı.

Devletin diğer bölgelerinde kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere ayrılmış olduğu halde, Bosna'da kazalar cemâatlara, cemâatler yaftalara ve yaftalar da karyelere ayrılacaktı. Bu taksim, mahalli ihtiyaç ve zaruretlar gözönünde bulundurularak yapılmıştı.

Vilayet ve sancak merkezinde oluşturulmuş olan cinayet, hukuk ve temyiz meclisleri Bosna'da birleştirilecekti. Yalnız işler fazla ve çeşitli olduğu zaman bu meclisler ikişer cemiyete ayrılarak görev yapacaktı. Sancaklarda oluşturulan Liva Temyiz Meclisleri, ceza davalarına bakıp, sonuçlandırma yetkisine sahiptiler.¹

Vilayet Nizamının uygulanma amaçlarından en önemlisi olan, vilayetlerin idari yapısında yeniden düzenlemeye gidildi. Buna göre Bosna vilayetinde de idari birimlerin coğrafi durumları, birbirleriyle olan ilişkileri ve idari ihtiyaçları gözönüne alınarak idari örgütlenme yeniden düzenlendi. İdari sınırları ve kazaların taksimi yeniden düzenlenerek Bosna Vilayeti'ne bağlı Saray, Yenipazar, Banaluka, İzvornik, Bihke, Hersek, Travnik sancakları şeklinde oluşturuldu.²

Bosna Valisi, Şerif Osman Paşa görevinde bırakıldı. Yeni oluşturulan kazalara kaza müdürleri atandı.³ Aşağıda zikredilen ve vilayet nizamı kapsamında oluşturulan yeni memuriyetlere memur tayini 1867 yılına kadar sürdü.⁴

Bosna Vilayeti, Meclis-i İdare-i Vilayet'i de Tuna Vilayeti'nde olduğu üzere 11 üyeden oluşturuldu. Bunların 9'u müslüman, 2'si hristiyan idi. Üç milyondan fazla nüfusa sahip olan Tuna Vilayeti ile karşılaştırıldığında Bosna Vilayet meclislerinin üye sayılarının da aynı olması dikkate değerdı.⁵

Bosna'da Vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte -Tuna Vilayeti'nde olduğu gibi-1870'li yıllara değin eğitim, sağlık ve bayındırlık alanlarında birçok yatırım yapılarak, halkın refah düzeyinde belirgin bir ilerleme sağlandı. Sağlık alanında hastaneler, karantinahâne¹ açıldı, eğitim alanında müslüman ve gayrimüslimler için

¹ BOA., BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 856, s. 167.

² Bosna vilayeti'nin idari örgütlenmesi için bkz. Bosna Vilayet Salnamesi, yıl: 1283, s. 46-99.

³ Vecihi Tönük, *a.g.e.*, s. 145.

⁴ BOA., İ. MVL., Nr. 24062, 22 Mart 1867/ 16 Za 1283.

⁵ Tuna Vilayeti Meclis yapısı için bkz. Skender Rızaj, "Midhat Paşa'nın Rumeli'de Vilayetler Kurulmasındaki Rolü", *Uluslar arası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler, Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984*, Ankara 1986, s. 60.

okullar açıldı. Bayındırlık alanında ise şose yollar ve caddeler², köprüler³, kamu binaları⁴, demiryolları, telgraf hatları⁵ inşa edildi. Tüm bunlara rağmen gayrimüslim teb'anın devlete liyakati sağlanamadı. Bu nedenle, 1875 yılına gelindiğinde patlak veren isyanlar, Avrupalı devletlerin, imparatorluğun batı sınırlarını aşındırma projesini hayata geçirmesine olanak sağladı.

6.2.3 Bosna Vilayetinin Mülki Yapısı: Meclisler, Daireler, Memuriyetler

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'ne göre Tuna Vilayeti'nde oluşturulan idari ve mülki yapı⁶, Bosna Vilayeti'nde de uygulandı. İlave olarak ise, daha önce nizamnâme maddelerindeki farklılıktan da anlaşılacağı üzere, “Daire-i Umur-ı Islah-ı Maarif” adı altında vilayetin eğitim işlerinden sorumlu bir daire oluşturuldu. (Tablo 6.1.)

Vilayet Nizâmnamesi ile Bosna Vilayeti'nde oluşturulan başlıca memuriyetler şunlardı: Vilayette bulunan mahkemelerden merkeze gönderilen yazışmalardan ve evraktan sorumlu olmak ve mahkemelerle ilgili işlere bakmak üzere ve “Meclis-i Temyîz-i Hukuk ve Meclis-i Cinayet” taht-ı riyâsetinde “Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilayet” adıyla bir “Umûr-ı Şer’iyye Me’muru” atandı. Söz konusu meclis Bosna Vilayeti'nde “Meclis-i Teftiş-i Hukuk ve Cinayet-i Vilayet” ismiyle oluşturuldu. Başına Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilayet, Kamil Efendi getirildi. Mali işlere ve sayımdan sorumlu olmak üzere bir “Muhasebeci” ve bir de “Mektubcu” ile onların maiyyetinde olmak üzere “Umur-ı Hesâbiyye Mümeyyizi” atandı.

Hükümet ile yabancı memurlar arasındaki yazışmaları yapmak üzere “Umûr-ı Ecnebiyye Müdürü” namıyla bir “Politika Memuru” (Ali Bey) tayin edildi. Bayındırlık işlerine (*umur-ı nâfia*) ve ziraate bakmak üzere ise “Nâfia ve Nezâret Müdürü” atandı.

¹ Seturina Nahiyesi'ne karantinahâne inşa edildi (BOA., İ. DH., Nr. 42523, 22 Nisan 1870/ 20 M 1287).

² BOA., BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 853, 25 Ağustos 1870/ 27 Ca 1287, s. 153; Mostar'dan Koniçe'ye kadar araba caddesi yapıldı (A. MKT.UM., Nr. 725/32, 8 Kasım 1863/ 26 Ca 1280).

³ Bihke Sancağı'nda Una Nehri üzerindeki köprü yenilendi (BOA., *Ayniyât Def.*, Nr. 853, 1 Temmuz 1867/28 S 1284, s. 50).

⁴ Bihke Sancağı'na (BOA., İ. DH., Nr. 43112, 6 Eylül 1870/ 9 C 1287), Hersek'de Lipoška kazasına (BOA., İ. DH., Nr. 42817, 12 Temmuz 1870/ 12 R 1287), Bosna Vilayet Merkezi'ne (BOA., *Ayniyât Def.*, Nr. 853, 27 Haziran 1866/14 S 1283, s. 10); Travnik Sancağı kazalarına camiler, (Aynı vesika, 1 Temmuz 1867/ 3 S 1286, s. 107); Taşlıca kazasına kışla inşa edildi (Aynı vesika, 25 Mayıs 1869/ 13 S 1286, s. 108).

⁵ BOA., *Ayniyât Def.*, Nr. 853, 25 Ağustos 1870/ 27 Ca 1287, s. 153; Hersek Sancağı'na telgraf hattı (BOA., İ. DH., Nr. 42748, 18 Şubat 1871/ 27 Za 1287), Banaluka Sancağı'na telgrafhâne inşa edildi (BOA., İ. DH., Nr. 43279, 2 Kasım 1870/ 7 Ş 1287).

⁶ Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, s. 166-181; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1988, X, 126-127.

Bosna Nâfia Müdürü Tosun Bey, Ziraat Müdürü, Fahri Bey idi.¹ (Diğer memuriyetler için bkz. Tablo. 6.1)

Vilayet sistemine özgü oluşturulan meclisler hiyerarşisi ile sancak ve kazalarda idare meclisleri oluşturuldu. Bu meclislerde hem müslüman, hem de gayrimüslim üyeler görev aldılar.² Sancaklarda kaymakamın yanısıra birer “Mal ve Tahrirat Müdürü” ile birer “nâib”³ ve “müftü” ile altışar kişiden oluşacak üçer Meclis; kazalarda ise birer “müdür” ve “nâib” ile dörder üyeden oluşacak birer, “İdâre ve De’âvi-i Cinayet Meclisleri” şeklinde düzenlendi. (Tablo. 6.1.)

¹ Diğer memuriyetler için bkz. Tablo 6.1.

² BOA., BEO. *Ayniyât Def.*, Nr. 856, s. 23.

³ BOA., İ. MVL., Nr. 24062, 22 Mart 1867/ 16 Za 1283 tarihinde Bosna vilayeti kazalarına 8 adet naib tayini yapıldı.

Tablo 6.1. Bosna Vilayetinin Mülki Örgütlenmesi

Bosna Vilayeti Valisi	Şerif Osman Paşa
Meclis-i Daire-i Vilayet	Reis: Vali-i vilayet Vilayet Muhasebecisi, Mehmed Veysi Efendi Politika Memuru, Ali Beyefendi Mektubi-i Vilayet Tevfik Beyefendi Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilayet, Mehmed Kamil Efendi Mehmed Paşa Sâni Recâ-i Efendi Ahmed Âsım Bey Yafta-i Nevic Manuli Efendi Ayvu Efendi Kâtib Ahmed Şevki Efendi
Meclis-i Teftiş-i Hukuk ve Cinayet-i Vilayet	Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilayet Kamil Efendi Muavini Mustafa Efendi Memur-ı istinaf Abdi Efendi Mehmed Ağa - dergah-ı âli kapucubaşlarından Hacı Derviş Ağa Hacı Mehmed Ağa Yorgi Besâre Efendi -ortodoks Mâtu Efendi -latin Hoca Dânu Efendi -musevi Kâtib-i cinayet Ömer Avni Efendi Kâtib-i Temyiz-i Hukuk Fevzi Efendi Mukayyid Mustafa Efendi
Daire-i Politika-i Vilayet	Politika memuru ve Sırbistan ve Karadağ Komiseri Ali Bey Efendi Tercüman Râşid Efendi Fransızca muhabere memuru Mösyö Kuçet Türkçe muhabere memuru Şakiri Bey Mukayyidi Halil Efendi
Daire-i Umur-ı Islah-ı Maarif	Reis- Müfettiş-i Hükkam-ı Vilayet
Nafia ve Ziraat memurları	Nafia Müdürü Tosun Bey Ziraat Müdürü Fahri Bey 3 mühendis Nafia kâtibi Selim Efendi
Daire-i Muhasebe-i Vilayet	18 kişi
Daire-i Mektubi-i Vilayet	
Daire-i Evrak	Evrak Müdürü Mustafa Efendi Muavini Süleyman Reşid Efendi

	Salih Efendi Zühdü Efendi Zahid Efendi
Defter-i Hakani Müdürlüğü	Müdür Mustafa Efendi Tapu Baş kâtibi Şefik Efendi Tapu Memuru Sadık Efendi
Bosna Vilayeti Askerleri	Alaybeyi Emin Bey Alay kâtibi Rıza Bey
Meclis-i Ticaret	
Meclis-i Daire-i Belediye Daire-i belediye-i tahrirat	
Daire-i Umur-ı Hesabiyet-i Liva	Mal Müdürü Seyid Efendi Refik-i Evvel Nuh Efendi İbrahim Efendi Zeki efendi Rafet Efendi Sandık Emni Hoca Yâku
Daire-i Nüfus ve Kontrato	Nüfus Nazırı Abdullah Efendi Mukayyid Abdullah Zahidi Efendi Refik Mustafa Efendi
Daire-i Zâbitan	Süleyman Ağa-Zabtiyye Alayı Birinci Taburu Binbaşısı Mahmud Ağa- Süvari Yüzbaşı Selim Ağa- Süvari Yüzbaşı İbrahim Efendi- Piyade Yüzbaşı Hüsrev Ağa-Yüzbaşı Abdullah Ağa-Mülazım-i Evvel Said Ağa- Mülazım-i evvel Salih Ağa-Mülazım-i Sani Hasan Ağa- Mülazım-i Sani Tabur Katibi Hacı Emin Efendi.
Kaza Teşkilatı	Kazaların herbiri aşağıdaki üçlü yapıya göre örgütlenmiştir.
Meclis-i Daire-i Kaza	Kaza müdürü Naibi 4 aza
Meclis-i Deavi-i Kaza	Reis: kaza naibi 4 aza
Umur-ı Tahrirat ve Hesabiyyat Memurları	Tahrirat kâtibi Hüseyin Efendi Mal kâtibi .. Efendi Nüfus Mukayyidi Dervis Efendi

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Bosna,1283, Def'a 1.

6.2.4 Gecikmiş Bir Reform: Emlak Sayımı

Bosna’da Tanzimat’ın uygulanmasına başlandıktan sonra yapılması planlanan reformların arasında, bir mal ve emlak sayımı yapılması da vardı. Yukarıda açıklandığı üzere, Tanzimat ilan edilir edilmez, sayım memurlarının ve mal müdürlerinin atanması da yapılmıştı. Emlak sayımı 1853 yılında zamanın Bosna Müfettişi olan Kâmil Paşa tarafından yeniden gündeme getirilmiş ancak yukarıda açıklanan mali tercihler nedeniyle yapılmamasına karar verilmişti.

6.2.4.1 Hersek Sancağı’nda Emlak Sayımı Teşebbüsü, 1861

Ağustos 1861 tarihinde ise Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa’nın teşebbüsü ile Bosna Eyaleti’ne bağlı Hersek Sancağı’nda nüfus ve emlak sayımı yapılmasına karar verildi. Bu kararın alınmasının ardında, Mostar kazasından alınan verginin adaletsiz dağıtıldığı konusundaki şikâyetler vardı. Şöyle ki, Mostar’daki nüfusun çoğunluğunu oluşturan katolikler (*latin milleti*), müslüman ve ortodoks nüfusa nazaran son derece fakirdi. Buna rağmen Mostar’da toplanan verginin yıllık olarak yarısından daha fazlası Katolik milletine tevzi edilmekteydi. Buradaki arazi ve servetin gerçek sahibi olan müslüman ve ortodokslar ise verginin çok daha azını ödemekteydi.

Vergi konusundaki haksızlıklar, Bosna Eyaleti’nde hristiyan teb’a’ya yapıldığı iddia edilen zulüm ve haksızlıkların başında gelmekteydi. Diğer önemli şikâyet konusu da 1859 Safer Nizamnamesi ile getirilen toprak düzenlemesinin uygulanmamasıydı.¹ Bu iddialar, Hersek Sancağı’na bağlı Nikşik, Nevesin, Sutorina gibi kazalarda 1860 yılından itibaren başlayan hristiyan isyanlarının gerekçeleri arasındaydı.² Hersek’te çıkan isyanları araştırmak ve çözüm yolları bulmak üzere bir teftiş komisyonu kuruldu.³ Komisyon üyeleri arasında Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa, Hersek Teftiş Memuru

¹ Hersek Sancağı’ndaki gayrimüslimler 1859 çiftlikat nizamnamesinin uygulanmamasıyla ilgili şikâyetlerini yabancı konsoloslara verdikleri şikâyet dilekçelerinde sık sık dile getirmekteydiler (Hüdai Şentürk, “Tuna Vilayeti’nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha”, *Belleten*, TTK, Ankara 1996, LIX, 722.

² Rusya ve Avusturya’nın desteklediği balkan topraklarındaki slav hareketinin bir yansıması olarak, özellikle Sırbistan ve Karadağ bölgelerindeki gayrimüslim nüfus tarafından yönlendirilen isyan hareketi, bu dönemde Karadağ’a sınır olan Hersek sancağına bağlı kazalarda da isyanların çıkmasına neden olmaktaydı. Söz konusu isyanların detaylı bir incelemesi için bkz. Zafer Gölen, *a.g.e.*, s. 110-144. İsyarla ilgili Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi sırasında gönderilen emirler için, bkz. Yonca Köksal, Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi*, İstanbul 2007, s. 516-518, 533-537.

³ BOA., İ. MMS., Nr. 900, 3 Aralık 1860/ 19 Ca 1277 tarihli irade; A. DVN., Nr. 341-34, 30 Ocak 1861/ 18 B 1277 tarihli komisyon oluşturulmasına dair emir.

Şefik Bey, Meclis-i Tanzimat Mütercim-i Evveli Kostaki Efendi ile ortodoks ve katolik patrikleri tarafından seçilen birer piskopos da vardı. Burada Latin milletinin şikâyetleri anlatmak üzere Latin piskoposunun görüşleri alındı. Bu durumda katolikleri memnun etmek için diğer milletlerin vergisine zam yapılır ise, bu kez onların şikâyetleri sorunların daha da büyümesine neden olabilirdi. Komisyon, bütün milletlerin memnuniyetini sağlayabilmek için Hersek'teki tüm nüfus ve emlakın sayılmasına karar verdi. Alınan kararlar Ömer Paşa ve diğer beş komisyon üyesinin mühürleriyle birlikte 30 Haziran 1861 tarihinde sadarete bildirildi.

Hersek'teki sayımda, Yanya ve Edirne'de yapılan sayımlar örnek alınması kararlaştırıldı. Buralarda uygulanan sayım defter ve cetvellerinden numunelerin gönderilmesi Evkâf-ı Hümayun Nezareti bildirildi. Hersek Sancağı'nda bulunan yerli katiplerin başına, 3000 kuruş maaş ile sayım konusunda tecrübeli, Hüdavendigâr Sancağı katiplerinden Seyid Mustafa Rakım Efendi tayin edildi. Sayım heyeti müdürlüğüne ise Ömer Paşa'nın önerisiyle kaymakam Mehmed Ali Bey atandı.¹

Ancak Hersek Sancağı'nda devam eden isyanlar nedeniyle emlak sayımının yapılması mümkün olmadı. Meclis-i Vala'da ele alınan durum sonucunda, emlak sayımının ertelenmesine ve verginin eski usûlde tahsiline devam edilmesine karar verildi. Ancak toprak ve vergi ile ilgili sorunların araştırılması için ziraat erbâbından oluşacak bir komisyon kurulmasına ve daha önce emlak sayımı için görevlendirilmiş olan Mustafa Rakım Efendi'nin bu komisyona atanması da alınan kararlar arasındaydı.²

Hersek Sancağı'nda emlak sayımı meselesinin 1876 yılına kadar tamamlanamamış olduğu anlaşılmaktadır.³

6.2.4.2 Emlak Sayımı'na Başlanması, 1867

Emlak sayımı hazırlıklarına vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte 1865 yılında yeniden başladı. Eyalette yapılması planlanan arazi ve temettuat sayımı için yapılan hazırlıkların arasında, gerekli olan defter, cetvel ve evrâkın yerinde basılması amacıyla vilayete bir matbaa (*litoğrafya*) tezgahı alınması da vardı.⁴ Aynı yıl Bosna Vilayeti'nde,

¹ BOA., İ. MVL., Nr. 20182, 22 Ağustos 1861/ 15 S 1278 tarihli irade.

² BOA., İ. MVL., Nr. 20845, Lef 2: 21 Şubat 1862/ 21 N 1278 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

³ BOA., İ. ŞD., Nr. 1504, 11 Haziran 1876/ 18 Ca 1293.

⁴ BOA., İ. MVL., 23982, 9 Temmuz 1865/ 14 S 1282.

Tuna ve Suriye Vilayetleri ile birlikte arazi meselesinin bir müstakil idare altına alınmasına karar verilerek, sözkonusu vilayetlere “defterhâne-i hakani” ünvanıyla birer memur tayin edildi. Bu maksatla, Bosna Vilayeti’ne Mustafa Efendi tayin edildi.¹ Vilayet nizamnamesine göre, vilayetin bayındırlık işlerinin (*umûr-ı nâfia*) görüşülmesi amacıyla yılda bir kez “Meclis-i Umûmi” toplanması da hükme bağlanmıştı. Bu nizam doğrultusunda toplanan 1867 senesi Bosna Vilayeti Meclis-i Umûmîsinin aldığı kararlardan birisi de vilayette emlak sayımına başlanmasıydı. Meclisin 22 Nisan 1867 tarihli mazbatasında vilayette emlak sayımının yapılmasının kararlaştırıldığı, buna istinaden sayımı yapacak olan memur kadrosunun oluşturularak vilayete gönderilmesi talep ediliyordu. Buna göre, yapılacak olan emlak sayımının tamamlanmasıyla birlikte verginin ıslah edileceği, ancak sayımın sonuçlanmasına kadar, vilayetin halihazırdaki vergi yekünü içinde kalınarak, gerek görünen yerlerde değişiklik yapılması da alınan kararlar arasındaydı.² İfadeler çok açık değilse bile, öyle görünüyor ki, vilayetin bazı bölgelerinde vergi ile ilgili acil düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle bazı yerlerin vergi durumları tahrir sonuçları beklenmeksizin değiştirilmesi gerekecekti. Bosna Vilayet Meclisi’nde alınan kararlar, 21 Haziran 1867 tarihli irade ile onaylandı.³

Sözkonusu kararlara uyarınca sadece üç ay gibi kısa süre içerisinde, Tuna Vilayeti’ndeki emlak sayımı heyetindeki bazı memurların nakli, istifa edenlerin yerine de yenilerinin tayini suretiyle Bosna Vilayeti’nde bir sayım heyeti oluşturuldu.⁴ Sayım heyetinde yer alan memurlar ve maaşları aşağıdaki tabloda görülmektedir.⁵

¹ BOA., İ. MVL., Nr. 24164, 31 Ağustos 1865/ 8 R 1282.

² BOA., İ. MMS., Nr. 1421, Lef 1: 22 Nisan 1867/ 17 Z 1283 tarihli Bosna Vilayet-i Umûmî Mazbatası;.

³ BOA., İ. MMS., Nr. 1421, 21 Haziran 1867/ 18 S 1284 tarihli irade.

⁴ BOA., MAD., Nr. 9261, s. 96, 4 Eylül 1867/ 5 Ca 1284 tarihli Bosna Vilayeti sayım heyeti memurlarının isim ve maaşlarını gösteren ilmuhaber kaydı.

⁵ BOA., MAD., Nr. 9261, s.96.

Tablo 6.2 : Bosna Vilayeti Emlak Sayım Heyeti: Memur ve Maaşları

Maaş (kuruş)	Memuriyet
2550	Re'is Hafız Hüsnü Efendi
1700	Kâşif Efendi
1700	Rif'at Efendi
1700	Hüseyin Kozi Efendi
1700	İsmail Sufi Efendi
850	Tahir Efendi
850	Ömer Efendi
850	Mehmed Fâzıl Efendi
850	Mehmed Sadi Efendi
637	Hasan Sadi Efendi
637	Hüseyin Efendi
637	İsmail Hakkı Efendi
637	Ra'if Efendi
1912	Komisyon Kâtibi Emin Efendi
722	Şevket Efendi
722	Sadri Efendi
340	Sınıf-ı Sâni refİKası
600	Sınıf-ı Sâlis refİKaları
1950	Memurların maiyyetindeki zabtiyeler

Sayıma ait detaylı defterlere, Osmanlı Arşivi'ne bağlı tasnif sorunlarından dolayı ulaşılamamıştır. Ancak mevcut belgelerden, Bosna Vilayeti'ne ait emlak sayımın 1878 senesine kadar sonuçlandırılmamış olduğu anlaşılmaktadır.¹

¹ BOA., İ. ŞD., Nr. 1999, 10 Nisan 1878/ 7 R 1295.

SONUÇ

Bosna Eyaleti'nin Avusturya sınırındaki özel mevkii, oradaki yönetsel yapının ve toprak sisteminin farklı bir şekilde gelişmesine neden oldu. Bosna hanedanı mensupları, 19. yüzyıla gelindiğinde elde ettikleri bu çok katmanlı imtiyaz halkaları sayesinde eskisinden de güçlü hâle geldiler. Eyaletteki müslümanlar, eyalete dair idari, mali ve askeri tüm güç enstrümanlarını elinde toplamıştı. Bu nedenle çok güçlüydüler ve mevcut statükonun devamı için herşeyi yapabilecek motive unsurlara sahiptiler.

Bosna'da yüzyıllardır varolan toprak ilişkilerinin yarattığı sosyal olgular, son derece güçlü ve doğal olarak statüko yanlısı bir yerel elitin varlığı, reformların buraya götürülmesinde büyük bir engel teşkil etmekteydi. Önce yeniçerilerin kaldırılması sırasında yaşananlar, daha sonra II. Mahmud'un merkezileştirme siyasetine karşı gelişen olaylar, devamında Hüseyin Kapudan isyanıyla eyaletin kendi Valisini seçmeye kadar giden yerel talepler hep bu yapının tezahürleriydi. Sıra Tanzimatın uygulanmasına geldiğinde merkezin reformları uygulama isteği karşısında duran en büyük engel yine bu güçlü yapıydı. Bosnalı yerel elit, sahip olduğu idari ve mali imtiyazlar nedeniyle her reform teşebbüsü karşısında kolaylıkla yekvücut olabilme hem de topraklarında çalışmak zorunda olan köylüleri kolaylıkla manipüle etme potansiyeline sahipti. Bu nedenledir ki Tanzimatın uygulanması burada bu kadar geç ve ordu kuvvetiyle gerçekleştirilebildi.

Ancak bu noktada belirtilmesi gereken daha önemli bir konu Bosna'nın bulunduğu mevkii ve nüfusunun demorafik kompozisyonu nedeniyle taşıdığı hususiyetlerdi. Bu özel durum, yani hem Avusturya sınırında yer alması hem de barındırdığı farklı din ve mezheplere ait unsurlar, eyaleti dışarıdan gelebilecek manipölasyonlara açık hale getiriyordu. Bu nedenlerle yüzyıllardır eyalette varlığını korumuş olan sosyo-ekonomik dengeleri bir anda ters yüz etmek sistemin tamamına zarar verebilirdi. Bu hususiyetler gözönüne alınırsa, merkezi iradenin Bosna'da reformları uygulamaya geçmeye yönelik adımlarını neden bu denli itinayla attığı daha rahat anlaşılabilir.

1850 yılında Tanzimatın Bosna’da ilanının ardından, idari ve mali alanda reformlar yapıldı. Yerel meclislerin kurulması zaten 1850 öncesinde gerçekleştirilmişti. Bâbîâli reform aracı olarak orta eğitim kurumlarını İstanbul’dan sonra ilk olarak Bosna’da açtı. 1851 yılında nüfus sayımı yapıldı. Tanzimat idarecileri, Bosna’yı dönüştürmenin yolunun mevcut toprak sistemini dönüştürmekten geçtiğinin farkındaydılar. Bu nedenle ilk amaçlarından birisi Bosna’daki toprak rejimini ve vergi sistemini yeniden düzenlemeye çalışmak oldu. Örfi vergiler kaldırılarak, Tanzimat usulünce tek tip “vergi”ye geçildi. Toprak meselesinde önemli düzenlemeler yapıldı. Osmanlı toprak ilişkileri açısından, 1859 Bosna toprak nizamnamesinin getirdiği bir uygulama olarak “üçleme”, Bosna’ya has bir ortakçılık terimi olarak literatürde yerini almıştır. Bosna açısından bu terimin bu denli yerleşmiş olması, uygulanma oranının bir önceki tasarıya göre daha yüksek olduğunun da kanıtıdır. Nitekim, toprak ilişkilerinin belli bir nizama göre yürütülmesi Bosna gibi bir eyalette her zaman sorunlarla dolu bir çabaydı. Her düzenleme teşebbüsü yeni taleplere kapı aralamaktaydı.

Tanzimatın ilanının ardından özellikle Avusturya Prens Metternich vasıtasıyla toprak meselesi yüzünden Bâbîâliye, baskı yapmaktaydı. Bunda reayanın yaşadığı olumsuz koşulların Avrupa’daki yayın organlarında yer bulmaya başlamasının etkisi büyüktü. Böylelikle oluşturulan uluslararası kamuoyu, Bâbîâliyi topraklarında yaşayan gayrimüslim teb’anın koşullarını iyileştirmek adına tedbirler almaya zorluyor ve bu yolla Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale imkânı buluyordu. Nitekim 1840’lardan itibaren Rusya’nın Osmanlı toprakları üzerinde nüfuzunu arttırma siyaseti ile birlikte Balkan slav milletleri üzerindeki artan etkisi beraberinde Avusturya’yı bu alanda kendine yer açma çabasına itmekteydi. Kaldı ki, Avusturya yüzyıllardır Bosna Eyaleti’nin dibinde örgütlendirdiği “Askeri Sınır” ile bu tür müdahale siyasetini kolaylıkla yapacak imkânlarla sahipti.

1856 yılında Islahat Fermanı’nın ardından gayrimüslim teb’a’ya sağlanan haklar, Bosna’daki gayrimüslimlerin sorunlarını ve taleplerini daha güçlü ifade etmelerine ve daha fazla dış destek sağlamalarının yolunu açmıştı. Bâbîâli, gayrimüslimlerin 1857 yılından itibaren çıkardıkları isyanların en önemli gerekçesini oluşturan toprak meselesi esaslı taleplerini, Safer 1859’da yürürlüğe koyduğu toprak kanunu ile karşılamaya çalışmıştı. Buna rağmen 1861-1862 yılında Hersek Sancağı’nda çıkan isyanları önleyememiştir. İsyancıların ardındaki panslavist destek, sorunların iç düzenlemelerle çözülmesine engel olmaktaydı. İsyanlar ancak Osmanlı ordusunun Haziran 1862’de

Karadağ'a girmesi ve isyancılara taze kan sağlayan en önemli damarı kesmesiyle bastırılabilmişti. Ardından hükümet, eyaletteki sorunları yerinde inceleyip, çözüm yolları bulması için, en önemli devlet adamlarından birini, Cevdet Paşa'yı göndermişti. Vilayet nizamına Tuna'dan sonra Bosna'da geçilmiş olması da merkezin Bosna'daki reform çabalarına devam ettiğinin kanıtıydı. Bosna Vilayeti'nde 1870'li yıllara değin , sağlık, eğitim ve bayındırlık alanlarında önemli ilerlemeler kaydedildi. Vilayette sağlanan görece refah ve ilerlemeye rağmen, dış müdahalelerin etkisiyle imparatorluğu bağlı bir gayrimüslim teb'a yaratılamadı.

1850'de Bosna'da Tanzimatın ilanıyla başlayan reform süreci, statükocu müslüman muhalefetini kırmayı başarmış ve 1856'dan itibaren yükselen gayrimüslim taleplerine çözümler üretmiş olmasına rağmen, Bosna topraklarının imparatorluğun elinden kayıp gitmesine engel olamamıştır. Berlin Konferansı'nın sağladığı zemin, 1878 yılında Bosna'nın Avusturya tarafından işgaline ve 1908'de de ilhakına neden oldu. Nitekim, Avrupalı devletlerin *Devlet-i Âliyye*'nin batı sınırından, Bosna topraklarından başlattıkları aşındırma hareketi, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tüm Balkan topraklarını sarmıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul¹

- a. Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO. *Ayniyât Def.*), Nr. 853, 856.
- b. Bâbîâli Evrak Odası (BEO)
 - Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A. AMD)
 - Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A. DVN)
 - Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A. MKT)
 - Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MKT.MVL)
 - Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.} MKT.UM)
- c. Cevdet Tasnifi
 - Dahiliye (C.DH)
 - Maliye (C.ML)
- d. Düvel-i Ecnebiye Defteri, Nr. 14/2
- e. İrade Tasnifi
 - Dahiliye (İ.DH)
 - Hariciye (İ.HR)
 - Meclis-i Mahsus (İ.MMS)
 - Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
 - Mesâil-i Mühimme (İ.MSM)
 - Şura-yı Devlet (İ.ŞD)
- f. Kamil Kepeci Tasnifi, Âmedi Kalemi Def., Nr. 60/7
- g. Maliye Ceride Defterleri (ML.CRD.), Nr. 1453, 1924.
- h. Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri (ML.VRD.), Nr. 3526, 5156.
- ı. Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.), Nr. 9207, 9261.
- i. Mühimme-i Mektûme Defterleri, Nr. 9.

2. Topkapı Sarayı Arşivi (TSMA), İstanbul.

- a. E. 8792

3. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi¹

¹ Kullanılan belgelerin numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Saraybosna Şer'yye Sicilleri (1841-1852), Nr.79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87.

4. Atatürk Kitaplığı Arşivi

Muallim Cevdet Evrakı, nr. 39-14.

II. YAYINLANMIŞ BELGELER

BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Matbaası. İstanbul 1940.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. I, Dersaadet 1314.

İNALCIK, Halil, “Bosna’da Tanzimat’ın Tatbikına Ait Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, I/5(Şubat 1942), s.374-389.

_____, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, II ,3-4 (1965), s. 65-67.

Kâtib Çelebi (Hâğğî Halîfa) and The Ğihân-nümâ, Texts and Studies I, Islamic Geography, Volume 281, ed. Fuat Sezgin in collaboration with C. Ehrig-Eggert, E. Neubauer, J. Wolfgang, Goethe University, Frankfurt am Main 2008.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, ed. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1992.

III. SALNAME, DÜSTUR ve GAZETELER

Düstur, I. Tertip, Dersaadet 1289, I-II.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Dersaadet, 1290.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Dersaadet, 1294.

Salname-i Vilayet-i Bosna, 1283, İstanbul, Def’a 1.

Salname-i Vilayet-i Bosna, 1287, İstanbul, Def’a 5.

Takvîm-i Vekâyi , sayı 87, 122, 153, 218, 280, 454, 523, 802, 803, 805, 806.

IV. TEZLER

AYTEKİN, Erden Atilla, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in The Ottoman Empire, 1830s-1860s*, yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton University, State University of New York, 2006.

¹ Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi ve Mostar Hersek Arşivi’ne ait microfilm kayıtları Diyanet İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi’ndeki mevcut kopyalarından taranmıştır.

- ÇELİK, Yüksel, *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- EFE, Ayla, *Muhassıllık Teşkilatı*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Eskişehir 2002.
- GÖLEN, Zafer, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması*, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, Samsun 1996.
- HABERER, Gisela, *Die Aufstellung Von Redif-Truppen In Der Frühen Tanzimatzeit (nach Osmanischem Quellenmaterial)*, yayımlanmamış doktora tezi, Ludwig-Maximilians-Universität München, München 1984.
- HAJDARPASİC, Edin, *Whose Bosnia?: National Movements, Imperial Reforms, and The Political Re-Ordering of The Late Ottoman Balkans, 1840-1875*, yayımlanmamış doktora tezi, The University of Michigan, Michigan 2008.
- SUNAR, Mert, *Couldron of Dissent: A Study of The Janissary Corps: 1807-1826*, yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton University, New York 2006.
- TURHAN, Fatma Sel, *Rebelling for the Old Order: Ottoman Bosnia, 1826-1836*, yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2009.
- YILDIZ, Gültekin, *Osmanlı Kara Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyo-Politik Etkileri (1826-1839)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2008.

V. SÖZLÜKLER

- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III*, İstanbul 1971.
- Redhouse*, İstanbul 1979.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006.
- SÜREYYA, Mehmed, *Sicill-i Osmanî, I-IV/1*, yay. haz. A.Aktan, A.Yuvalı, M.Hülâgü, Sebil Yayınları, İstanbul 1996.
- The Oxford Companion To Military History*, ed. Richard Holmes, Oxford University Press: 2001.

TİETZE, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, I, Simurg Yayınevi, İstanbul-Wien, 2002.
Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 2005.

VI. KAYNAK ESER VE İNCELEMELER

- ABDÎ, *Tabsirâtü'l Eşkiya*, Basiret Matbaası, Dersaadet 1289.
- ÁGOSTON, Gábor, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- _____, "Flexible Empire: Authority and Its Limits On The Ottoman Frontiers", *IJTS*, 9/ 1-2, Madison 2003, s.15-31.
- AHMED CEVDET PAŞA, *Ma'rûzât*, haz.Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.
- _____, *Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986
- AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen, Yapı Kredi Yayınları, I-VIII , İstanbul 1999.
- _____, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. M. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, IX, İstanbul 1984.
- _____, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. M. Münir Aktepe, TTK Basımevi, X, Ankara 1988.
- _____, *Tarih-i Lûtfî*, Matbaa-i Âmire, Mahmud Bey Matbaası, II-III, İstanbul 1290.
- AKBAL, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Bellelen*, XV/60 (Ekim 1951), s. 617-628.
- AKBAYAR, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, V, 1238-1247.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, YKY Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri: 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8-12/14-23 (1970/1974), s. 51-61.
- AKSAN, Virginia H., *Ottoman Wars (1700-1870): An Empire Besieged*, Pearson Education Limited, London 2007.

- _____, “18.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı’da Zorunlu Askerlik Stratejileri”, *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, s. 23-44.
- AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *Para Pul Oldu: Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, - ÖZKAYA, Yücel, “Muhassıl”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 18-21.
- _____, “Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi (TKİD)*, Sayı 3, İstanbul 2000, s.57-92.
- ALİCİĆ, Ahmed S., *Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789. Do 1878. Godine*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevu 1983.
- _____, *Pokret za Autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevu 1996.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- ARSLAN, Ali, “Evlâd-ı Fâtihân Teşkilâtının Kaldırılması”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya, Nisan 21-23,2000)*, IRCICA, İstanbul 2002, s. 39-46.
- ASLANTAŞ, Selim, *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- ÂŞIK PAŞAZÂDE, *Osmanoğullarının Tarihi: Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2007.
- AYDIN, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28-30 Haziran 1989, Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 81-106.
- AYIN, Faruk, *Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Asker Alma Kanunları, 1839-1914*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1994.
- BABİNGER, Franz, *Mehmed the Conqueror and His Time*, çev. Ralph Manheim, William C. Hickman (ed.), Princeton University Press, Princeton 1978.

- BABUNA, Aydın, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, çev. Hayati Torun, yay. haz. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, C.I: Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943.
- _____, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.
- _____, “Timar”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/1, 286-333.
- _____, “Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l’empire ottoman aux XVe siècle”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Sayı 1, 1958, s. 7-36.
- BAŞAGIĆ- REDŽEPAŠIĆ, Safvet Beg, -, (Mirza Safvet), *Kratka Upita u Prošlost: Bosne I Hercegovine (Od g.1463-1850)*, Vlastuta Naklada, Sarajevo 1900.
- BECKER, C.H., “Cizye”, *İA*, MEB, İstanbul 1945, III, 198-199.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- BESSE, Alfred De, MORRIS, Edward Joy, *Turkish Empire: Its Historical, Statistical, and Religious Conditin; Also Its Manners, Customs, Etc.*, Philadelphia: Lindsay and Blakiston 1854.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun”, *DİA*, XXXI, 514-516.
- BRACEWELL, C. Wendy, 16.Yüzyılda Adriyatik’te Korsanlık ve Eşkiyalık: Senjli Uskoklar, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2009.
- BORATAV, Korkut, Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- BYRNES, Robert F., (ed.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga: Essays*, University of Notre Dame: Indiana 1976.
- CEVDET PAŞA, *Tezâkir (13-20)*, yay. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- _____, *Tezâkir (21-39)*, yay. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- _____, *Tezâkir 40*, yay. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- _____, *Maruzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.
- ČAR-DRNDA, Hatidža, “Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkom kraju”, *Prilozi za Orijentalnu Filoloiju*, Sayı 41 (1991), s. 195-252.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- _____, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler (1826-1856)*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 1979.
- _____, “Redif Askeri Teşkilâtı”, -63.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancak Meclislerinin Oluşturulması” *Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s.261-268.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kura Usulüne Geçilmesi: 1846 Tarihli Askerlik Kanunu”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Askerlik*, der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 65-87.
- _____, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri, *Belgeler*, XV/19 (1993), TTK Basımevi, Ankara, s. 169-181.
- _____, “Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, *A.Ü. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, (1980), s.55-66.
- _____, “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1980, I, 109-132.
- _____, “Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, *Mustafa Reşid Paşa Semineri Bildirileri*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 97-104.
- Çağrı Bey, Sultan Alpaslan, Cezzar Ahmet Paşa, Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü Paşa, haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara.
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- DANIŞMEND, İ.Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- DARKOT, Besim, “Bosna-Hersek”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 725-729.
- DAVİSON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, I-II, çev. Osman Akınbay, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.
- DENY, J., “Redif”, *İA*, IX, 666-668.
- DJURDJEV, Branislav, “Bosna”, *EI*, Leiden 1960, I, 1261-1275.
- _____, “Bosna-Hersek”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 297-305.
- DOĞAN, Muzaffer, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 20, İstanbul 2009 , s. 33-68.

- EMECEN, Feridun, “Bosna Eyaleti”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 296-297.
- _____, “Balkanlar ve Bosna Tarihi Bakımından Kosova Savaşının Önemi”, *Bosna Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 7-15.
- ENGELHART, E.Philippe, *Tanzimat*, çev. Ayla Düz, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
- EREN, A.Cevat, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1965.
- ERKAL, Mehmet, -Halil İnalcık, “Cizye”, *DİA*, VIII, 44-48.
- FEYZİOĞLU, H.Sezer, “1848 İhtilalleri Sırasında Osmanlı Devleti’nin Balkanlar ve Adalar’da Aldığı Önlemler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/39(2006), s.49-64.
- FİNDLEY, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte: 1789-1922*, Princeton 1980
- FINE, J.V.A, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan 1987,
- FİLİPOVİĆ, Nedim, “Ocaklık Timars In Bosnia and Herzegovina”, *Prilozi*, vol.36, Sarajevo 1986, s.149-180.
- FLORESCU, Radu, “The Romanian Impact Upon The Ottoman Tanzimat”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6-7 (1977-1978), İstanbul 1978, s.227-238.
- FOWLER, George, *History of The War o, A Record of The Events, Political and Military, Between Turkey and Russia and Russia and The Allied Powers of England and France; Showing the Origin and Progress of the War to the end of the Year 1854: Compiled from Public Documents and other Authentic Sources*, London 1855.
- “Gazi Hüsrev Bey”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 597-598.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, *Künhü’l-Ahbâr: C.II: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, yay.haz. Hüdai Şentürk, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- GELEZ, Philip, *Petit Guide Pour Servir A l’etude de l’Islamisation en Bosnie et en Herzegovine*, Isis Yayınları, İstanbul 2005.
- GENÇ, Mehmet, “İltizam”, *DİA*, XXII, 154-155.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabalar”, *Belleten*, 20, Ankara 1956, s.247-294.

- _____, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957.
- GÖKÇEK, Mustafa “Centralization During The Era of Mahmud II”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2001, XXI, 237-255.
- GÖLEN, Zafer, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.
- _____, “1857-59 Bosna Hersek İsyanı”, *Belleten*, LXXIII/ 267 (2009), s. 465-522.
- _____, “Tanzimat Döneminde Bosna Hersek’te Eğitim”, *PRILOZI (POF)*, 52-53 (2004), Sarajevo, s. 230-264.
- _____, “1267 (1851) Cizye Nizâm-nâmesi”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXIV/ 28 (2003), Ankara, s. 41-51.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 269-277.
- _____, , “Aile Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, (1979), s. 331-343.
- _____, “Kanuni Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu”, *Atatürk Konferansları*, V(1971-1972), TTK Yayınları, Ankara 1975, s.65-68.
- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayıncılık, İstanbul 2000.
- GÜRAN, Tevfik , *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler, 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.
- _____, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, - UZUN, Ahmet, “Bosna-Hersek’te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)”, *Belleten*, LXX/259(2006), s. 867-902.
- _____, “Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler I*, haz. Mehmet Genç, Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2006.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet, “Sırbistan”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 120-126.
- HADZİBEGİĆ, Hamid, *Rasprava Ali Čauša iz Sofije timarskoj organizaciji u XVII stoljecu*, in *Glasnik Zemalskog muzea*, Sarajevu 1947.
- HAKKI, İsmail, *Hukuk-ı İdare, I*, Dersaadet, 1327.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Evlâd-ı Fâtihân”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 524-525.
- HAMMER, J.Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.

- HANDZİC, Adem, *Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview*, IRCICA: İstanbul 1994.
- “Heresy”, *An Encyclopedia of Religion*, ed. Vergilius Ferm, New York 1945, s.332-333.
- HOBBSAWM, E.J., *Devrim Çağı:1789-1848*, Çev.Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- _____, *The Age of Capital: 1848-1875*, Weidenfeld and Nicolson, London 1976.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, yay.haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s. 335-395.
- İMAMOVIĆ, Mustafa, *Bosnia and Herzegovina Evolution of Its Political and Legal Institutions*, ed. Francine Friedman, çev. Saba Risaluddin, Sarajevo 2006.
- İNALCIK, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, ed. T. Naff ve Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, s. 27-52.
- _____, “Çiftlik”, *EI*, 1965, II, 32-33.
- _____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar “, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 23.-29
- _____, “Eyalet”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 548-550.
- _____, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. Asırda Rumeli’de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 207-257.
- _____, “Timâr”, *EI*, Brill (2000), X ,502-507.
- _____, “The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya”, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, s. 338-354.
- _____, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK Yayınları, Ankara 1954.
- _____, *Doğu Batı: Makaleler II*, İstanbul 2008.
- _____, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Weidenfeld and Nicolson, London 1973.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, I. Cilt: 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- _____, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire:1300-1914*, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

- İNCİCİYAN, L., ANDREASYAN, H.D., “Osmanlı Rumelisi’nin Tarih ve Coğrafyası”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5 (1975-76), s. 101-108.
- JELAVİCH, Barbara, *Modern Austria: Empire and Republic, 1815-1986*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- _____, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Haşim-Gülçin Koç, İstanbul 2006.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: (1451-1538)*, c. II, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- KALLEK, Cengiz, “Kile”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 570-572.
- _____, Cengiz Kallek, “Okka”, *DİA*, XXXIII, 338-339.
- KAPİDŽIĆ, Hamdija, *Ali-Paša Rizvanbegović I Njegovo Doba*, Akademija Nauak Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2001.
- KARAKOÇ, Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn: I (1451-1876)*, yay. haz. M.Âkif Aydın, F. Gedikli, M. Akman, E.Ekinci, M.Kenanoğlu, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- KARAL, E.Z., *Osmanlı Tarihi*, c. V-VIII, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, TTK Yayınları, Ankara 1943
- KARAMAN, M. Lutfullah “Bosna Hersek ve Bosna Hersekliler”, *Bosna Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.1-7.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, “The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: An Account Based on Turkish Sources”, *IJTS*, 10, Madison 2004, s.121-141.
- _____, “The Ottoman Family: Documents Pertaining to Its Size”, *IJTS*, 4-1(Summer 1987), s. 138-150.
- KAYA, A. Yücel, “Ion Ionescu De La Brad: XIX. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Tarım Ekonomisi ve Politik Ekonomi”, *Kebikiç*, 23 (2007), s. 95-110.
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1985.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı’da Eğitim-Öğretim*, , İstanbul 2004.
- _____, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003

- KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908*, İstanbul 2007.
- KISZLING, Rudolf , *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848-1849*, Vienna 1948.
- KİEL, Machiel, "Ottoman Sources for the Demographic History and The Process of Islamization of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in The Fifteenth – Seventeenth Centuries: Old sources-New Methodology", *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, ed. Markus Koller ve Kemal Karpat, The University of Wisconsin Press. Madison 2004.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija, *Kapetanije U Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, OOUR, Sarajevo 1980.
- KOÇU, Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar (1300-1920) ve Lozan Muahedesi (24 Temmuz 1923)*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Türkiye Matbaası, İstanbul 1934.
- KOHN, Hans, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Ağâh Oktay Güner, İstanbul 1980.
- KOLLER, Markus "Introduction :An Approach to Bosnian History", *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, ed. M.Koller ve K.Karpat, University of Wisconsin Press, Madison 2004, s.1-26.
- KÖKSAL, Yonca, Davut Erkan, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2007.
- KRCSMARİK, J., "Bosna-Hersek:Tarih", *İslam Ansiklopedisi (IA)*, MEB., İstanbul 1979, II, 729-735.
- KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, Isis Yayınları, İstanbul 1999.
- KUTLU, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında, Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redîf-i Asâkir-i Mansûre", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12 (1981-1982), s. 127-158.
- LEE, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler:1789-1980*, Çev.Savaş Aktur, Dost Kitabevi, Ankara 2002.
- LEVY, Avidgor, "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *IJMES*, 2(1971), s. 21-39.
- _____, "The Ottoman Ulema and The Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies*, vol. 7: *The 'Ulama' in Modern History*, Studies in

- Memory of Proffesor Uriel Heyd*, The Israel Oriental Society: Jerusalem 1971, s.13-39.
- MACİU, Vasile, “Les Relations Roumanı-Turques Pendant la Révolution De 1848” , ve Türkçe özeti: “1948 Devrimi Sırasında Türk-Rumen İlişkileri”, *Belleten*, XXXV/139(1971), s.383-408.
- MALCOLM, Noel, *Bosnia: A Short History*, Macmillan, London 1996.
- “Mehmed Tahir Paşa (Çengel-zâde)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, II, 600.
- McCARTHY, Justin, “ Ottoman Bosnia, 1800-1878”, *Population History of The Middle East and The Balkans*, The Isis Press, İstanbul 2002, s.153-172.
- _____, *Muslims and Minorities: The Ottoman Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York and London 1983.
- Mc GOWAN, Bruce W., “Land and Agriculture in the Ottoman Provinces”, *IJTS*, II/1, Madison 1981, s. 57-63.
- _____, “The Age of The Ayans: 1699-1812”, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire: 1300-1914*, Cambridge, New York, Melbourne 1994, s. 637-758.
- _____, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and The Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- MOAČANIN, Nenad, “Deterology and Mythology: Ottoman Bosnia up to the Tanzîmat”, *IJTS*, 10, Madison 2004, s. 189-199.
- _____, “Hırvatistan”, *DİA*, XVII, 397-400.
- _____, “Karadağ” *DİA*, XXIV, 384-385.
- _____, “The Complex Origins of The Bosnian Ocaklık Timar: The Controversy About The Inheritable Prebends”, *Doğubatu: Halil İnalcık Armağanı I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2009, s. 142-167.
- MOLTKE, H.von, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- MRGIĆ, Jelena, “Transition From Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern: A Case Study on Northern Bosnia”, *Südost-Forschungen*, Band 65-66 (2006-2007), s. 50-86.
- _____, “Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State”, *Istorijski časopis* ,Sayı 51, Madison 2004, s. 43-64.

- MOREAU, Odile, “19. Yüzyılda Bosna’da Zorunlu Askerliğe Direniş”, *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s.145-154.
- MUTLU, Şamil, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud’un Edirne Seyahati*, İstanbul 1994.
- MÜHLENBERG, Ekkehard, “Heresies and Schisms”, *The Encyclopedia of Christianity*, Michigan 2001, II, 525-530.
- NASRULLAH, Binbaşı M., RÜŞDÜ, Kolağası M., EŞREF, Mülazım M., *Osmanlı Atlası: XX. Yüzyıl Başları*, haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.
- NAZIR, Bayram, *Macar ve Polonyalı Mülteciler, Osmanlı’ya Sığınanlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.
- NEDKOFF, B. Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/ 29 (1944), s. 599-652.
- NEŞRÎ, Mevlânâ Mehmed, *Cihânnümâ: 6.Kısım: Osmanlı Tarihi (687-890/1288-1585)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.
- OKIÇ, M. Tayyib, “Gazi Hüsrev Bey”, *DİA*, XIII, 453-454.
- OLİPHANT, Laurence, *The Trans Caucasion Campaign of The Turkish Army under Omer Pasha*, Edinburg 1856.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, “Mösyö Yvan Gika’nın Sisam Beyliği Dönemi Vesikaları”, *Romana-Turcica*, cilt 1, sayı 1 (2003), s.187-205.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Evlâd-ı Fâtihân’ın Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusuna İlhakı İçin Yapılan Çalışmalar”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, İstanbul 2008, s. 235-246.
- _____, “Redif”, *DİA*, XXXIV, 526-528.
- _____, “Kapı Halkı”, *DİA*, XXIV, 346-347.
- ÖZKAYA, Yücel *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, Ankara 1977.
- _____, “Mütesellim”, *DİA*, XXXII, 203-204.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye”, *DİA*, XXXV, 300-301.
- PALAIRET, Michael, *Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 1997.

- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, 1700-1850*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- PASCO WASSA Efendi, *La Bosnie Et L'Herzégovine Pendant La Mission De Cevdet Efendi*, ISIS Yayınları, İstanbul 1999.
- PRELOG, Milan, *Povijest Bosne za Osmanske Vlade*, c. II, Sarajevo 1912.
- REDŽEPAŠIĆ (MİRZA SAFVET), Safvet Beg Bašagić, *Kratka Upita u Prošlost: Bosne I Hercegovine (Od g.1463-1850)*, Sarajevo 1900.
- RIZAJ, Skender, “Midhat Paşa'nın Rumeli'de Vilayetler Kurulmasındaki Rolü”, *Uluslar arası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler, Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984*, Ankara 1986.
- ROTHENBERG, Gunther E., “The Origins of The Austrian Military Frontier in Croatia and the Allegid Treaty of 22 December 1522”, *Slavonic and East European Review*, 38 (1959/1960), s. 493-499.
- _____, “The Struggle Over The Dissolution of The Croatian Military Border, 1850-1871”, *Slavic Review*, Vol.23, No.1 (Mar., 1964), s.63-78.
- RUDOLPH, Kurt, “Heresy: An Overview”, *Encyclopedia of Religion ,Second Edition* Hills, MI 2005, VI, 3920-3930.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 1989.
- SAX, Carl Ritter, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des AIA.*, Wien 1913.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Ankara 1999.
- “Serflik”, *AnaBritannica*, İstanbul 2004, XIX, 255-256.
- SHAW, Stanford J., “Local Administrations in The Tanzimat”, *Studies in Ottoman and Turkish History: Life with the Ottomans*, The Isis Press, İstanbul 2000, s. 269-287.
- _____, “The Origins of Representative Government in The Ottoman Empire: An Introduction to The Provincial Councils, 1839-1876” *Studies in Ottoman and Turkish History: Life with the Ottomans*, The Isis Press, İstanbul 2000, s. 183-233.
- _____, “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *IJTS*, Sayı 9, Madison 1978, s. 325-338.
- _____, - Ezel Kural, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, New York 1977.

- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Bosna i Hercegovina za Vreme Vezirovanja Omer-Paše Latasa (1850-1852)*, Zbornik za Istoriju, jezik i književnost srpskog naroda II, spomenici na tudim jezicima, Sayı 34, Belgrad 1938.
- SOLOVYEV, Aleksandar, “Disappearance of Bogomilism and the Islamization of Bosnia”, *Year book of the Historical Society of Bosnia and Herzegovina I*, Sarajevo 1949, s. 3-40.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in The Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill:Leiden, Boston, Köln 2001.
- _____, “Şam’da eğitim sorunu ve Tanzimat’ın Suriye’de geçerli kılınması meselesi (1861)”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 8 (2009), İstanbul, s.93-132.
- SOYSAL, Funda, “150. Yıldönümünde 1848 Devrimleri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 54, İstanbul 1998, s. 26-33.
- SPENCER, Edmund, *Travels in European Turkey, in 1850: Through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus; with a Visit to Greece and The Ionian Isles and A Homeward Tour Through Hungary and The Slavonian Provinces of Austria on The Lower Danube, II*, London 1851.
- STAVRIANOS, L.S., *The Balkans since 1453*, Dryden Press, Illinois 1958.
- STEIN, Mark L., *Osmanlı Kaleleri: Avrupa’da Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- SUGAR, Peter F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, University of Washington Press, Seattle and London 1977.
- SÛDÎ, Süleyman, *Defter-i Muktesid, I*, Dersaadet 1307.
- ŞAHİN, Canay, “Ondokuzuncu Yüzyıl’da Samsun’da Çiftlik Sahibi Hazine-dar-zadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular”, *Kebikeç*, 24, Ankara 2007, s. 75-88.
- ŞENER, Abdüllatif , *Sona Doğru Osmanlı, Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007.
- _____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 259-275.
- ŞENTÜRK, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi, 1850-1875*, TTK Basımevi, Ankara 1992.

- ŞEREF, Abdurrahman, *Tarih Söyleşileri (Müşahabe-i Tarihiye)*, sadeleştiren: M. Nami Duru, İstanbul 1980.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, haz. Mehmet Ö. Alkan, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- TEMPERLEY, Harold, *England And The Near East: The Crimea*, London 1964.
- TRUHELKA, Ciro, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*; çev. Ahmet C. Köprülüzade, İstanbul 1931, I, 43-71.
- _____, "Tursko-slovenski spomenici", *GZMBH* 23 (1911), s. 21.
- TOMASEVICH, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford University Press: Stanford, California 2001.
- TÖNÜK, Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ankara 1945.
- TURAN, Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara 1963, s. 205-207.
- _____, "Topal Osman Paşa", *IA*, İstanbul 1979, XII/I, 442-444.
- UBİCİNİ, M. A., *Letters on Turkey, An Account of The Religious, Political, Social, and Commercial Condition of The Ottoman Empire; The Reformed Institutions, Army, Navy, etc.*, çev. Lady Easthope, Londra 1856.
- UZUN, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)*, Eren Yayınları, İstanbul 2002.
- UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, TTK Yayınları, Ankara 1975.
- ÜNAL, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907): Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008.
- WALSH, W. Bartlett, *Russia and The Soviet Union: A Modern History*, University of Michigan 1958.
- WASSA EFENDİ, Pasco, *La Bosnie Et L'Herzégovine Pendant La Mission De Cevdet Efendi*, Isis Yayınları, İstanbul 1999.
- WATSON, Hugh Seton-, *The Decline of Imperial Russia: 1855-1914*, New York 1965.
- YARDIMCI, M.Emin, *15. ve 16. Yüzyıllarda Bir Osmanlı Livası: Bosna*, Kitap Yayınları, İstanbul 2006.
- YERASİMOS, Stefan, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed.Paul Dumont, François Georgeon, çev.Ali Berktaş, İstanbul 1996.

YURDAKUL, İlhami, Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform: (1826-1876),
İstanbul 2008.

ÖZGEÇMİŞ

07.06.1971 tarihinde İstanbul'un Silivri ilçesi'nde doğdu. İlköğrenimini burada tamamladıktan sonra, Edirne Anadolu Meslek Lisesi'ni bitirdi. 1994'te Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl, aynı bölümde yüksek lisansa başladı. 2001 yılında, Prof. Dr. Büşra Ersanlı danışmanlığında, "*Azerbaijani Turkism: A Historical Overview From Atropaten to National Independence: (1870-1918)*" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesi aldı. 1993-2002 yılları arasında özel sektöre bağlı çeşitli dış ticaret ve finans kurumlarında görev yaptı. 2002 yılında Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilimdalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda doktora başladı. Prof. Dr. Ali Akyıldız'ın danışmanlığında "*Tanzima'tın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*" başlıklı doktora tezini hazırladı. Evli ve iki çocuk annesidir.

Emine AK

EKLER

Bosna Vilayeti'nin idari bakımdan sancak ve kazalarını gösteren 1869 yılında Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaasında basılmış haritası(oranı: 1/600.000) (BOA., HRT., nr. 0723).

EK.2: Ömer Lütfi Paşa'nun Adolf Dauthage tarafından litografi tekniği ile yapılmış 1859 tarihli resmi ([http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Omer Pascha Lith.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Omer_Pascha_Lith.jpg), 30.12.2008).

[illegible]

نظم است محلیس

[illegible][illegible][illegible]

بیاض

[illegible]

مذہبِ حاکم

[illegible]

پیدگار سن

[illegible][illegible]

تشکیل اولیاء مجلس موقتہ بموجب تہذیبہ اولیاء رئیس واعضائے

رئیس	رئیس	رئیس	رئیس
رئیس دارمندان و غرضی و فقه	دوم دارمندان و غرضی و فقه	دوم ایلی اردوی لکھنؤ و کما جیسی	خاصہ اردوی لکھنؤ و ارکانہ میرا
رئیس	رئیس	رئیس	رئیس
دوم ایلی اردوی لکھنؤ و ارکانہ	ارکانہ میرا و غرضی و فقه	ارکانہ اردوی لکھنؤ و میرا و غرضی و فقه	دوم ایلی اردوی لکھنؤ و میرا و غرضی و فقه
رئیس	رئیس	رئیس	رئیس
رئیس	رئیس	رئیس	رئیس

مجلسی و فقهی و غرضی و فقه

EK:5

Bosna'da Tanzimatı uygulamak üzere oluşturulan Geçici Meclis (Meclis-i Muvakkat)'ın üyeleri (BOA., İ. DH., nr. 12936, Lef 2).

حاج میرزا محمد باقر خان
وزیر امور خارجه

عبدالله

عمر بن الخطاب
ابن الخطاب
نصفه نصفه
نصفه نصفه
نصفه نصفه
نصفه نصفه

[illegible]

معتبره و...
...
...
...
...

دفعند و نیز کارهای و وقتها معین
دفعند و نیز کارهای و وقتها معین
دفعند و نیز کارهای و وقتها معین

١٠٠
 ١٠١
 ١٠٢
 ١٠٣
 ١٠٤
 ١٠٥
 ١٠٦
 ١٠٧
 ١٠٨
 ١٠٩
 ١١٠
 ١١١
 ١١٢
 ١١٣
 ١١٤
 ١١٥
 ١١٦
 ١١٧
 ١١٨
 ١١٩
 ١٢٠
 ١٢١
 ١٢٢
 ١٢٣
 ١٢٤
 ١٢٥
 ١٢٦
 ١٢٧
 ١٢٨
 ١٢٩
 ١٣٠
 ١٣١
 ١٣٢
 ١٣٣
 ١٣٤
 ١٣٥
 ١٣٦
 ١٣٧
 ١٣٨
 ١٣٩
 ١٤٠
 ١٤١
 ١٤٢
 ١٤٣
 ١٤٤
 ١٤٥
 ١٤٦
 ١٤٧
 ١٤٨
 ١٤٩
 ١٥٠
 ١٥١
 ١٥٢
 ١٥٣
 ١٥٤
 ١٥٥
 ١٥٦
 ١٥٧
 ١٥٨
 ١٥٩
 ١٦٠
 ١٦١
 ١٦٢
 ١٦٣
 ١٦٤
 ١٦٥
 ١٦٦
 ١٦٧
 ١٦٨
 ١٦٩
 ١٧٠
 ١٧١
 ١٧٢
 ١٧٣
 ١٧٤
 ١٧٥
 ١٧٦
 ١٧٧
 ١٧٨
 ١٧٩
 ١٨٠
 ١٨١
 ١٨٢
 ١٨٣
 ١٨٤
 ١٨٥
 ١٨٦
 ١٨٧
 ١٨٨
 ١٨٩
 ١٩٠
 ١٩١
 ١٩٢
 ١٩٣
 ١٩٤
 ١٩٥
 ١٩٦
 ١٩٧
 ١٩٨
 ١٩٩
 ٢٠٠

الحمد لله الذي هدانا لهذا
والله اعلم بالصواب

[Handwritten signature]

علم
عماد الدین
مفتی اعظم

EK-9

Hersek Sancığı'nda Tuna ve Yanya eyaletleri örnek alınarak emlak ve nüfus sayımı yapılmasına dair irade (BOA., İ. MVL., nr. 20182).

بادشاهی سفاک و شرّ قصور و بیوریلو را
 صادره بولید و بعد هفتصد و بیست و یک
 قندنج شد به او حبس و غارت و کشتن
 رفت و جد و دلالت صورت استغاثی بیوریلو را
 بیوریلو ایگور و عرصه و تقسیم خردی صورت اظهار نظر بوضع
 خیرات او و زین او قاف همایونده نظری عطف و صبیح
 یابنه و یاض و ارزنه اجرا و انشاده اصول و نظایر
 عطف و عطف

مقام سنی جانب مدبرانه

مردود
۲۱۵

مردود یعنی کینه لریکه
 شهر حالک بکری شخی باز ارنی کونے بوسه برخی آلاینک ایچی طابوریه احاصه بر شخی اولو شجاعه سم
 نسیمی اجرا اونی شریکه ضابطه عکریه و سائر مدبریه و وجوه بده ده مرکب برالای نریب اولون جمله من
 بیایه بوردیه ک و شجاعی سارنوبیرلوا اعدایش نه لک و درت تعلیم ایله طوفون کونوره ک فته لهر بونه
 میدان و اردنده عاکر حیدیه شاهانه رضی قول کینله فته لهر بونه ضعیف بیایه مذکوره کدرک طابور اولو
 طوره رفیری کبی شجاع مذکور طرف عافیه بده نسیم اولون عقیقه طابور مذکور امامی اونی داعیه بیک نام
 کرات انسم لهر بونه صوف جبرایله یار و بعضی اوصاف جلیل حریف یار شاهی بیکان تعلیم ایله ابرار ایدرک
 برکون دعا ایده کده بالجه عکری و اهالیک صدای دیکه ارای آمیری ضمیمه ایش کور بیایه اولدنده صکره
 عاکر شاهانم کیم یار شاهی حیره یا رعای لازم الاراضی ارا و بده سم کیم اجرا ایدر لهر کده عکری
 داخل اولو عکرها شاهانه کوی بونه وضیف عکریه و حرکات منظم هرکک نظر استخاره و استخانی دعوت
 ایدرک ادعیه ضمیمه حفت یار شاهی جمله نک و در زبان اولغنه ایدرک مصلحت سنی جانب مدبرانه جبرایله
 ایدرک ده کده امر و نظام حفت و لایم کده ایدرک مصلحت سنی جانب مدبرانه جبرایله
 عین الدین

[illegible]

Bosna Vilayeti'nde Boşnakça ve Osmanlıca olarak çıkarılan "Bosna" Gazetesinin ön sayfası (BOA., I. DfI., nr. 38342, Lef 2).

#

[illegible]

✓

Bosna Eyaleti

EK:15

Bosna Eyaleti'nin vilayete dönüştürülmesine dair irade (BOA., İ. DH., nr. 37538).